

ResearchGate

Google Scholar

I^{WORLD}
I^{of}
JOURNALS

НАУЧНАЯ ЭЛЕКТРОННАЯ
БИБЛИОТЕКА
LIBRARY.RU

zenodo

ISSN

e-ISSN(Online) 2709-1201

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

ENDLESS LIGHT IN SCIENCE

NO 9

30 СЕНТЯБРЯ 2025

Астана, Казахстан

lrc-els.com

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ «ENDLESS LIGHT IN SCIENCE»
INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL «ENDLESS LIGHT IN SCIENCE»

Main editor: G. Shulenbaev

Editorial colleague:

B. Kuspanova
Sh Abyhanova

International editorial board:

R. Stepanov (Russia)
T. Khushruz (Uzbekistan)
A. Azizbek (Uzbekistan)
F. Doflat (Azerbaijan)

International scientific journal «Endless Light in Science», includes reports of scientists, students, undergraduates and school teachers from different countries (Kazakhstan, Tajikistan, Azerbaijan, Russia, Uzbekistan, China, Turkey, Belarus, Kyrgyzstan, Moldova, Turkmenistan, Georgia, Bulgaria, Mongolia). The materials in the collection will be of interest to the scientific community for further integration of science and education.

Международный научный журнал «Endless Light in Science», включают доклады учёных, студентов, магистрантов и учителей школ из разных стран (Казахстан, Таджикистан, Азербайджан, Россия, Узбекистан, Китай, Турция, Беларусь, Кыргызстан, Молдавия, Туркменистан, Грузия, Болгария, Монголия). Материалы сборника будут интересны научной общественности для дальнейшей интеграции науки и образования.

30 сентября 2025 г.
Астана, Казахстан

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17348924>

УДК

РАБОТА НАД СОЛЬНЫМИ МУЗЫКАЛЬНЫМИ ПРОИЗВЕДЕНИЯМИ В КУРСЕ ОБЩЕГО ФОРТЕПИАНО

СЕВРУК ЕЛЕНА ВАЛЕРЬЕВНА

старший преподаватель кафедры Музыковедения и композиции Казахской
национальной консерватории имени Курмангазы.

Аннотация: В данной статье описываются особенности работы над сольными произведениями в курсе Общего фортепиано. Подчеркивается важная роль самого курса в современной системе музыкального образования. Ставятся задачи перед исполнителями и освещаются вопросы исполнения музыкальных произведений различных жанров. Раскрываются требования и проблемы, которые встают перед педагогами и студентами. На основе опыта работы в классе Обязательного фортепиано в Казахской национальной консерватории имени Курмангазы, студентам даются методические рекомендации и советы. Раскрываются особенности работы над звуком и ритмом в произведениях. Описывается польза дисциплины «Общее фортепиано» для творческого развития студентов, ведь в процессе учебы приобретаемые навыки очень необходимы для будущей профессиональной деятельности музыканта в целом.

Ключевые слова: музыкальное искусство, педагогическое направление, образование, история музыкальной культуры.

Курс Общего фортепиано, исходя из сегодняшних наших дней предполагает освоение трех учебных компонентов. Нам это всем хорошо известно. Во-первых, это исполнение наизусть и по нотам различных фортепианных произведений, в зависимости от программных требований. Сейчас очень много различных авторских методик, поэтому здесь могут быть некоторые расхождения и разночтения. Во-вторых, исполнение произведений профилирующего раздела, связанного со специальностью студента. Студенты приходят абсолютно со всех факультетов, за исключением собственно пианистов, и здесь профилирующий раздел тоже вычленяется. В-третьих, необходимо формирование и развитие фундаментальных навыков и умений. Именно исполнительских навыков, таких как: чтение нот с листа с транспонированием, игра в ансамбле, а также развитие выразительного музыкального интонирования и развитие музыкального мышления. Именно в консерватории особенность курса Общего фортепиано является таким вот всеобъемлющим, включается сюда обучение студентов с разным уровнем подготовки, разных специальностей. Отсюда наблюдается широкий диапазон уровня владения фортепиано. У нас в наличии есть начинающие обучение и есть студенты, которые имеют фундаментальную подготовку в игре на фортепиано. Эти факторы вызывают конечно же сложности при формировании программных требований и трудности использования критериев оценок на ВСК и экзаменах. Потому что, все-таки, должен быть выработан в идеале единый подход к оценочному фонду, однако всегда есть затруднения: как оценивать студентов, которые имеют такие абсолютно разные уровни подготовки? Однако, общая цель курса, применительно ко всем абсолютно студентам – это подготовка музыкантов к самостоятельной практической работе за фортепиано. Эта работа необходима в профессиональной деятельности любого музыканта. Цель курса также – развить и углубить пианистические навыки. Целью курса также может считаться комплексное воспитание творческой личности музыканта-профессионала. И, наконец, развитие художественно-образного мышления и музыкальных способностей студентов - также является целью курса Общего фортепиано. Каковы задачи курса? В задачи курса входит овладение навыками прежде всего - выразительного интонирования на дополнительном инструменте по-отношению к специальному инструменту, в том числе

формирование умения правильной фразировки, владение неформальными навыками динамического, агогического интонирования, навыков элементарной интонационной грамотности. Совершенствование техники сольного и ансамблевого фортепианного исполнительства также является одной из задач курса. И конечно же-изучение различных по стилю и жанру произведений, написанных для фортепиано. Минимальное содержание курса фортепиано универсально и образует следующие дидактические единицы. Во-первых: работа над Полифонией, другой раздел - работа над Крупной формой. В-третьих: работа над пьесами. Отдельный блок: работа над камерными ансамблями. Работа над фортепианными ансамблями. Работа над фортепианными аккомпанементами и чтение нот с листа. Образовались семь дидактических единиц. И все эти виды работ студенты должны освоить за период обучения по курсу фортепиано, приобретая необходимые знания, умения и навыки. На самом деле преподавание дисциплины «Обязательное фортепиано» всегда связано с определенными специфическими трудностями. Потому что через кафедру Общее фортепиано проходит подавляющее большинство студентов любого Вуза всех факультетов, за исключением пианистов. С другой стороны, уровень базовой подготовки действительно очень отличается. Потому что некоторые студенты приходят с отделения специального фортепиано из музыкального колледжа, а некоторые практически с улицы. И, следовательно, здесь учитывается это фактор при выборе репертуара. Вот этот огромный разрыв в до Вузовской подготовке студентов и является характерной чертой курса Общего фортепиано. С этим сталкивается абсолютно любой педагог. Прежде чем приступить к разбору произведения, предполагается, что студент должен быть подготовлен. Он должен знать какие бывают разновидности штрихов при исполнении на фортепиано, как исполняется легато, как исполняется нон легато, стаккато; как можно влиять на нюансы, какие виды оттенков исполняются каким способом, крещендо, диминуэндо, за счет чего? Наши студенты должны демонстрировать элементарные приемы звукоизвлечения. Также студенты должны иметь представление о паузах, о ферматах, о цезурах, и о других средствах музыкальной выразительности. Мы предполагаем, что студент знаком с тем, что такое темп, педаль, динамическая линия, принципы голосоведения. Потому что эта терминология так или иначе у нас используется при объяснении каких-то задач, которые нужно решить, чтобы исполнить музыкальное произведение. Эти детали дополняют друг друга, создают единое целое. Мы оцениваем то произведение, которое существует графически, в нотном тексте, еще не озвучено.

И, если мы называли дидактические единицы, которые упоминали, то чаще всего традиционно знакомство с нотной фортепианной литературой начинается с музыки старых мастеров, с Полифонии. Чаще всего это произведения И С Баха: дуэты, фантазии, различные каноны; могут быть изучены несложные пьесы французских клавесинистов без особого изобилия орнаментики. Могут быть сыграны Сонаты Скарлатти, также возможны исполнения частей Кантат, Мессы, какой-либо Оратории Г.Ф. Генделя или И С Баха, существуют их Переложения для фортепиано. Чаще всего эта музыка неизвестна студентам. И в курсе Общего фортепиано есть уникальная возможность познакомиться с этим наследием! Творчеству И. С. Баха в программе отводится львиная доля занятий, довольно много часов. Среди его произведений очень часто используются части из Английский и Французских сюит, из Партит. Наиболее подготовленные студенты могут исполнять Токкаты И. С. Баха. Как правило, сначала изучаются мелкие части Сюит, затем какие-то более крупные и сложные. Можно при желании даже давать студентам, например, если это студенты с теоретического факультета, номера из Искусства Фуги И.С.Баха в четырехручном переложении. Это увлекательная работа, но требуется предварительная мощная пианистическая подготовка. Вообще, если говорить о принципах работы над Полифонией, то здесь возникает немало сложностей. Например, если об изучении музыки И. С. Баха говорить, то этот аспект на самом деле является краеугольным камнем у образовательного процесса в исполнительском классе. Потому что, помимо решения собственно полифонических задач, оно служит еще и непростой основой для

того, чтобы можно было накопить какой-то интонационный словарь, пополнить у учащегося интонационные сегменты. И, собственно, на музыке И. С. Баха строится музыкальный язык всех последующих эпох. В работе над полифонической музыкой необходимо освоить разные приемы, и способы ее освоения методически тоже отличаются. Эти способы будут адекватны особенностям того или иного стиля полифонического произведения. Потому что мы обращаемся не только к барочной полифонии, но, например, на старших курсах некоторые студенты могут исполнять и современную полифонию: *Ludus Tonalis* Пауля Хиндемита, Прелюдии и фуги Д. Шостаковича или Родиона Щедрина. Современная полифония, обращение к современному языку в целом будет способствовать комплексному развитию учащихся, пополнит их слуховой багаж и раздвинет рамки их музыкального мышления. Для того, чтобы яснее была полифоничность фортепианного произведения, мы прибегаем к различным способам ее озвучивания. Можно представить полифонию в тембральном звучании какого-либо инструментального состава. Например, при исполнении Трио представить, что играет скрипка, виолончель и фортепиано. Или струнный квартет, где тематический материал будет распределен между солирующими инструментами, тембры которых студенты хорошо идентифицируют. Таким образом, мы можем добиваться дифференцированного звукоизвлечения, такого прикосновения, которое будет позволять проводить голоса с разным весом в разных руках. Вообще, полифоничность и многослойность фактуры – это характерная черта любого фортепианного произведения, будь то полифония или крупная форма, сонатная форма, которая изобилует многослойными полифоничными проведениями, и есть пьесы. Практически все пьесы П. И. Чайковского или С. И. Рахманинова, если мы возьмем, то можно увидеть столько полифоничных пластов в фортепианной фактуре! Поэтому, при исполнении фортепианной музыки очень важное значение имеет навык умения вслушиваться в музыкальную ткань произведения, хорошо различать слухом все пласты, все гармонические тембровые краски. Вслушиваться в многослойность гармонии также необходимо для качественного исполнения любых аккордовых последовательностей, даже, если это гамфонно - гармонический стиль, а не полифонический. Программа освоения полифонической музыки разных художественных направлений основана прежде всего на методологической базе, в которой необходимо применение различных научных подходов. Их разделяют на три группы. Первый подход – системный. Это такой философский подход. Второй – деятельностный. Третий - стилевой. Системный подход позволяет включить в процесс освоения полифонической музыки разных художественных стилей в целостную систему общего и музыкального развития студентов-музыкантов. Деятельностный подход связывает развитие студентов с учебно-исполнительской деятельностью, определяет специфику методов исполнительского освоения, в данном случае, Полифонии. Стилиевой подход создает условия для постижения образного строя полифонической музыки, особенностей ее композиции, особенностей музыкального языка, степени их характерности для творчества композитора, его эпохи. И, также, стилевой подход обеспечивает профессиональное видение к исполнительскому ее освоению. Существует классификация подходов в работе над Полифонией и в работе над сочинением Крупной формы. Например, если взять сравнительную характеристику, то в работе над Полифонией происходит развитие прежде всего полифонического мышления, формирование навыка координации голосов по горизонтали и по вертикали. В Полифонии необходим слуховой контроль за процессом исполнения, за голосоведением. Тут же учитывается соблюдение художественно - стилистических особенностей произведения. Как мы уже сказали - Полифония может быть старинная, барочная, может быть романтического периода, может быть ультрасовременная. И здесь художественно-стилистические особенности обязательно берутся во внимание. Студенты знакомятся с основами исполнительско-полифонической техники. А, изучая сочинения крупной формы для фортепиано, студенты уже решают какие-то технические, либо интонационные, либо штриховые, артикуляционные, фактурные, динамические, темповые и художественно-интерпретационные задачи. Предполагается формирование длинного

горизонтального мышления, ощущения единой сквозной линии драматургического развития в процессе сопоставления тематизма. Коль скоро мы говорим о сочинениях крупной формы, то чаще всего конечно это будут Сонаты. Умение охватить внутренним слухом протяженное, целостное содержание произведения. Не то, чтобы в полифонии это не требуется, просто стилистически гамфонно-гармонический тип изложения музыкального материала, который уже сложился в эпоху Классицизма в сонатно-симфоническом цикле и вот здесь предъявляются несколько иные требования в работе именно с фактурой. Именно здесь можно поговорить о том, какую роль играет мелодический слух. Он помогает слышать линию как целый, непрерывный комплекс, не допустить пунктирное восприятие, обеспечить текучесть, непрерывность мелодии на большом протяжении. Это непростая задача. Именно эта текучесть и непрерывность создает большие трудности в перспективности слышания. Уметь охватить всю тему целиком, ее развитие как в Полифонических произведениях, так и в произведениях сонатной формы, так и в пьесах однозначно – это везде достаточно сложная задача для решения. На самых высоких ступенях развития музыкального сознания проявляется так называемая способность свернутого восприятия. Это свернутое восприятие проявляется в преобладании ощущения линейного движения над восприятием интервального состава мотива. То есть, наша задача – сверстать из интервальных мотивов небольших построений целостное линейное движение мелодии. Интервальная составляющая мотива к тому же может постоянно изменяться. Она может растягиваться, она может сокращаться, могут изменяться его метрические единицы, и направление движения тематизма тоже может изменяться. Но, если особенное будет в тематическом исполнении и движение останется неизменным, то эти все изменения воспринимаются как один и тот же мотив, одно и то же мелодическое построение и оно будет легко узнаваемо, это только при тех обстоятельствах может быть достигнуто, если мы развиваем эту перспективу мышления, перспективу слышания. Есть даже такой термин «слышать глазами», т е когда мы всматриваемся в нотный текст, у нас эта графическая запись так или иначе озвучивается внутренним слухом и, как говорил Йосиф Гофман: «очень полезно работать не только по нотам на инструменте, но и без нот и без инструмента». То есть, когда мы осваиваем какое-то масштабное произведение, эта форма работы сложная, но важная, поскольку помогает настроить слух на перспективу и охватить целостно разделы формы. В полифонической музыке восприятие мелодии представляет особую трудность. И не только в том, что ее необходимо выделить как любой тематический материал, но в первую очередь, в умении почувствовать, передать выразительность темы в контексте замысла всего произведения. Потому что здесь подключается Противосложение, есть какие-то Интермедии, есть Стретты и различные тематические модификации. А гармоническое восприятие целостного аккорда в Полифоническом произведении также необходимо. Особенно когда речь идет о кульминационных построениях, когда созвучия превращаются в мощный гармонический фактор. Поэтому при восприятии чисто полифонической фактуры специфические черты также приобретает и гармонический слух. Прежде всего это восприятие не отдельных гармонических аккордов, как если бы мы говорили о произведении эпохи Классицизма, а в противоположность интенсивному гармоническому ощущению классической мелодики, в Полифонии на первый план выходит охватывание слухом линейных связей на большом протяжении. Для этого не рекомендуется, не стоит задерживаться на отдельных вертикально-гармонических моментах при исполнении Полифонии. Воспринимается Полифоническое произведение в гораздо больших пропорциях, и само образование аккордов в полифонической ткани является лишь результатом длительного продвижения линейных голосов и с фиксацией в каких-то зонах, так сказать, динамического притяжения. Анализируя особенности слышания полифонической речи можно отметить тот факт, что ни высокая развитость слуховой направленности, ни горизонтальное слышание всей сложной и многосоставной полифонической музыки были бы невозможны без активной деятельности мышления, прежде всего конечно музыкального мышления. Здесь я приведу в пример слова Бориса Асафьева: «Музыкант-специалист прежде всего направляет

свое внимание охватыванию отношений в музыке и к пониманию связей и анализу причин этой связи между последованиями звучаний, отдаленных друг от друга на большие расстояния».

В организации исполнительского процесса можно выделить три основных и взаимосвязанных между собой направления, в которых происходит освоение любого музыкального произведения. Первое направление – интеллектуальное, где требуется развитое музыкальное мышление. Второе направление – эмоциональное, поскольку умозрительно построить произведение искусства не представляется возможным без эмоциональной включенности. И третье направление – исполнительское или техническое, т е мы обязательно должны понимать, что мы хотим исполнить и как этого добиться. Музыкальные способности являются здесь сложным сочетанием природного, социального, индивидуального компонента. Эти компоненты в совокупности в исполнительской деятельности развиваются только при глубоком погружении в эмоционально-содержательный мир произведения определяются и соответствующие ему исполнительские приемы. Существуют этапы работы над голосоведением. Первый – нужно добиваться выявления выразительных свойств различных голосов, выявлять интонационно-смысловые характеристики и закреплять их собственно исполнительскими приемами. Сюда же относится формирование каждого голоса, как эмоционально окрашенной живой речевой конструкции. Недаром в музыкальной психологии рассматриваются такие термины и понятия как «музыкальный язык», или «музыкальная речь». При работе над голосоведением важна передача определенными исполнительскими средствами его индивидуальных ритмических, тембровых и других особенностей. Важно создание целостности мелодической линии и рельефности мелодического рисунка. При соединении голосов перед пианистом возникает достаточно трудная исполнительская задача. Потому что потерять индивидуальную окраску полифонических пластов в произведении достаточно легко. Достаточно просто отключиться на один миг и уже будет разрушена вся архитектура, полифоническая фактура не будет прослушиваться и легко превратится в гамфонно-гармоническое изложение, если утрачивается это внутреннее усилие, направленное на сохранение внимания. Чтобы этого избежать можно использовать различные пианистические приемы и способы работы над полифоническим произведением. Например, исполнение двумя руками или на двух инструментах двухголосной фактуры, которая предназначена для одной руки. Это достаточно распространенный прием. Исполнение двух голосов в разных регистрах. Для этого необходимо использовать удаленные регистры, чтобы вычленил тембр одного и другого голоса. Когда они проводятся в одной тесситуре, это непросто сделать, потому что тембры их сливаются, а исполнение двух голосов в разных регистрах помогает персонифицировать каждый из голосов. Можно исполнять один голос, одновременно пропевать другой голос. Также очень интересная работа, когда мы можем петь один голос и использовать дирижерский показ другого голоса. Но это уже такая полифоническая координационная работа. Однако ее можно тоже использовать. В практической работе над произведением существуют разные виды работы, методы работы, и эмоционально-смысловой анализ непосредственно переплетается с конкретными исполнительскими приемами. Во-первых, эмоционально-смысловой анализ и показ преподавателя иногда очень нужен, так как не каждый студент умозрительно может воспринимать информацию со слов. Дирижерский показ – тоже очень эффективный метод, который применим абсолютно к любому музыкальному произведению. Пропевание или интонирование голосом тоже во многом может послужить хорошую службу. Применяется метод ассоциаций, метод сравнения и сопоставления. Вот такие методы работы могут как-то оживлять во многом наше рутинное, техническое освоение музыкального произведения. Так, например, при определении эмоционального настроения основных тематических конструкций проведения эффективны именно пропевания мелодического контура, мелодического голоса. Жестовое воспроизведение музыкальных интонаций сродни дирижерской профессии. Здесь уже можно работать над какими-то крупными разделами формы, собирая их воедино. Общая

логика музыкального развития и драматургия также хорошо выявляются с помощью дирижирования. Ассоциации и сравнения помогают более глубокому пониманию музыки, осознанию различий между частями, поскольку это сопоставление и сравнение. Материалом для различных ассоциаций и сопоставлений могут служить самые различные образные представления. От самых простейших, основанных на ощущениях, они могут быть пространственными, световыми, могут основываться и на сложных ассоциативных образах. Эмоционально программа, или так называемый план интерпретации, должна отражать стратегию и тактику исполнения, общую логику произведения, закономерную смену выражаемых музыкой чувств и настроений, линию драматургического развития музыкального образа. Продумывание этой эмоциональной программы исполнения особенно необходимо при изучении крупных произведений, сложных по форме, изобилующих многочисленными сменами настроения, изобилующих разнохарактерными темами, различными контрастными эпизодами. Можно также попробовать отразить эту эмоциональную программу в виде схемы или условного графического изображения. Такие графические схемы во-первых, наглядны, они способствуют единовременному музыкальному представлению, так как дают возможность единым взглядом охватить всю пьесу сразу. Эмоциональная программа может также с успехом использоваться и применительно к циклам пьес для достижения большей целостности исполнения, для логической взаимосвязи пьес внутри цикла. Они чаще всего построены по принципу взаимодополнения, по принципу контрастности. Эмоциональная программа также позволяет драматургически сверстать их в один единый цикл. Эффективным средством в работе над художественным образом произведения является, как было сказано ранее, дирижирование. Генрих Густавович Нейгауз писал, что для него понятие «пианист» включает в себя понятие и «дирижер». При изучении произведения, для овладения его ритмической структурой, т.е. организацией его временного процесса, он советовал поступать совершенно также как поступает дирижер с партитурой. Нужно поставить ноты на пюпитр и продирижировать вещь от начала до конца. Сделаю небольшое отклонение... Когда я, будучи еще студенткой консерватории, буквально первокурсницей, столкнулась с такой методикой работы над сольными фортепианными музыкальными произведениями, я была слегка удивлена. Почему дирижирование, зачем? Пианист не знаком с жестикуляцией. Однако я очень скоро поняла, что это действительно вносит дисциплину, мощное организационное начало и позволяет как бы подняться над формой музыкального произведения. Потому что часто, прорабатывая какие-то детали, мы оказываемся внутри процесса и закапываемся в мелочах. В какой-то момент нужно подняться и охватить единым взором, что собственно у нас под руками происходит и, что в конечном итоге должно прозвучать. И именно здесь я оценила в свое время роль и пользу такого метода работы с нотным текстом. Дирижировать нужно, это очень помогает! Такой способ особенно эффективен в работе над произведениями крупной формы – это Сонаты, Концерты, где требуется сохранить единство пульсации, единство темпа на протяжении всего произведения. Особенно важное значение дирижерское начало приобретает при изучении сонат Л. ван Бетховена. В дирижерских жестах как известно может отражаться не только временная темпо-ритмическая, но и звуковысотная структура музыкальной ткани. На этом принципе, в частности, основана релятивная система. Поэтому метод дирижирования как таковой, в виде относительного показа рукой в том числе и звуковысотного соотношения звуков, может использоваться применительно к мелодической и к звуковысотной стороне музыки. Музыкальная интонация, как отмечают ученые-музыковеды связана не только с эмоциональными интонациями речи звучания человеческого голоса, но и с выражением чувств в жестах и пантомимике. А любой исполнитель так или иначе использует систему ауфтактов. А это ничто иное как Пантомимика. Я хотела бы еще привести в пример высказывание Натана Перельмана, его выступление, которое он назвал: «Музыка, речь, логика». Мне показались очень интересными его рассуждения по поводу, как он называет: «своего открытия». Вот его слова: «хочу поделиться с вами одним открытием! А может быть мне только кажется, что это открытие». Натан Перельман пишет: «Знаете ли вы,

что такое Alla breve? Самые лучшие музыканты не могут объяснить это толком. Так что же это такое? Alla breve отвергает все виды пульсации. Я не говорю: «ритм», я говорю: «пульсация», так как пульс – это не метроном, а живая вещь! Ликвидируя тактовую черту, Alla breve замещает такие виды пульсации стремительным, всепоглощающим движением к ближайшему знаку препинания, к точке, к запятой, к вопросу, к фермате и так далее. Вообще, вопрос о знаках препинания – это то, из-за чего я много лет воюю с учеными. Я считаю, пока мы не осознаем знак препинания как решающий момент понимания всего, что мы делаем, ничего не продвинется в нашей профессии. А то мы сначала чувствуем, и лишь затем начинаем что-то понимать. Однако чувство должно сопутствовать пониманию, а не наоборот. Иначе говоря, мы стоим перед выбором: или чувствительно и красиво, или осмысленно. Я считаю, что в самих нотах нужно учить понимать музыку для того, чтобы правильно чувствовать. Надо ввести систему знаков препинания, существующую в литературе. Обозначать длину фраз, ставить запятые, восклицательные и другие знаки. Это совершенно изменило бы отношение к так называемому «чувству». В нашей педагогике мы очень много говорим о чувстве и очень мало о логике. Только тогда, когда музыкальная речь возьмет за образец речь человеческую, она встанет на правильный путь!» Впрочем, это еще М. П. Мусоргский понимал. На самом деле работа карандашная на уроках со студентами, это действительно работа со знаками препинания. Мы обозначаем какие-то точки прибытия, как я называю: «кульминационные зоны», какие-то нюансы. Помимо аппликатуры мы расставляем педализацию, запятые там, где нужно взять вдох, дополнительный аутфакт. В исполнительском процессе одинаково важна роль и чувства и мысли. Г. Г. Нейгауз говорил: «тот, кто только переживает, не пытаясь осознать свои переживания, всегда останется только любителем, а не профессиональным художником. Об этом же говорил и Владимир Горовиц: «фортепианная игра состоит из здравого смысла, сердца и технических возможностей. Все должно быть развито в равной степени. Без здравого смысла вы получите фиаско, без техники - вы дилетант, а без сердца - вы машина».

Если немного остановиться на эпохе Классицизма в музыке, то, вообще, одну из самых характерных особенностей Классицизма можно уместить в одном высказывании: «законы природы-есть законы разума!» Отсюда следует принцип построения музыкального произведения Классицизма. Оно должно следовать строгим канонам, подтверждая тем самым строгость и логичность самого мироздания. Прекрасным является то, что разумно. Это и уравновешенность пропорций, и разумная правильность, исключение каких-то излишеств. Контрапункт, присущий Барокко уходит на второй план в эпоху Классицизма. На первом плане оказывается гамфонно-гармонический стиль, модуляции становятся средством тональной драматургии. Стремление эпохи Классицизма к рационализму и к гармонии проявляется в особой сбалансированности всех частей произведения, в развитии музыкальной формы, в тонкой отделке мелких деталей. Все это требует от исполнителя тщательности изучения нотного текста, отработки основных ритмо-интонационных заготовок. Следуя методу историко-стилевого контекста, опираясь на известные исторические факты, можно добиться достаточно весомых результатов в работе над произведением сонатной формы. В-первых, воспитать в себе способность точно воспроизводить текст в классической сонате и не только в классической конечно же. Чрезвычайно важно особенно для пианиста, который практически постоянно, за редчайшим исключением, играет многоголосную ткань музыкального произведения. Поэтому со всей строгостью надо относиться к точности голосоведения, к тому, когда взять звук. Обычно к этому факту относятся со вниманием, а к тому сколько времени нота держится и когда она снимается многие студенты относятся с небрежностью. Между тем, когда звука уже не должно быть слышно в гармонии, а он продолжает звучать, тогда это нарушает художественный смысл произведения и нарушает гармоническую вертикаль и иногда создает грязь. В начале, когда работа над сонатной формой идет в замедленном темпе, важно считать, пульсировать более мелкими длительностями, а по мере выучивания мы переходим уже к более крупным длительностям, к таким, какими автор

задумал произведение. И, если пьеса уже достаточно выучена на этом этапе, подобным путем удастся достичь естественного продвижения в наращивании темпа, приближении его к окончательному варианту и большей цельности исполнения. Единицу пульса, именно основную композиционную ячейку в ритмической структуре сочинения не следует смешивать со счетной исполнительской единицей. Они могут совпадать, но могут быть и различны. Все зависит от самого музыкального произведения, от его составных частей. В представлении учащих ритмический пульс должен прежде всего связываться не с автоматическим движением, а скорее с ритмическим биением человеческого сердца, с ритмичным сердцебиением. Подобно тому, как у человека пульс меняется в зависимости от душевного состояния, так и в музыке различное эмоциональное содержание может вызывать различную ритмическую пульсацию. Ощущение ритмического пульса наряду со счетной единицей особенно важно в некоторых построениях, представляющих какие-либо трудности именно в ритмическом отношении. Например, это может относиться к паузам. В этих случаях необходимо раскрыть художественный смысл этой паузы, наполнить эти паузы эмоциональным содержанием. Это могут быть паузы-вопросы, могут быть паузы-утверждения, можно и еще подбирать эпитеты к подобным пунктуациям. Одним из средств заполнения пауз является насыщение их ритмической пульсацией, что позволяет ощутить связь этих пауз с предшествующим и последующим развитием музыкальной мысли. Потому что паузы – это тоже звучащая музыка, хотя и в тишине. Очень полезно отдельно поработать в Сонате над партией и аккомпанемента. Чаще всего это партия левой руки. Именно левая рука как дирижер помогает играть достаточно ритмично. Все движения должны быть точно выверенные. Они должны быть ловкими. Без хорошо выработанного фона сопровождения ничего не будет звучать в солирующей партии. А неровный фон зачастую и мешает мелодическому проведению. Также, мелодическая линия должна главенствовать, а сопровождение не должно заглушать ведущие голоса. Но, все-таки аккомпанемент должен участвовать в динамическом плане. Чаще всего аккомпаниатор, которым является левая рука, должен следить за тем, что делает в это время солист, но не оставаться безучастным к солирующей партии, которая проходит чаще всего в правой руке. Работу над отдельными построениями необходимо сочетать с их объединением, то есть мы идем сначала от общего к частностям, потом эти частности прорабатываем и от них нужно обязательно возвращаться к общему. На данном этапе одной из важнейших задач в классических сонатах является достижение темпового единства. Очень часто студенты при исполнении сонат сохраняют точные метр и ритм внутри каждого эпизода, которые они проучивали и достаточно заметно изменяют темп в переходах к побочной партии, или от экспозиции к разработке, или когда возвращаются в репризу. Вот в целом произведения Венских классиков, коль скоро мы говорим о сонатной форме, то они являются ярчайшими представителями этой эпохи, они – эти произведения представляют собой превосходную школу для воспитания точности исполнения. Это касается и ритмической пульсации и штриховой палитры. И абсолютно все задачи можно решить на классической сонате. Однако раздел Крупной формы в курсе Общего фортепиано не ограничивается освоением только фортепианных сонат. Можно исполнять различные произведения крупной формы, такие как: Фантазии, Рондо, Вариации для фортепиано соло и крупные формы в ансамблевом исполнении. Их можно исполнять как в четыре руки, так и для двух роялей тоже есть Переложения Сонат и Фантазий. Студенты старших курсов могут сыграть на фортепиано, например, и Камерную сонату с любым инструментом. Это тоже одна из форм отчетности.

Немного остановимся на исполнительских традициях. Это применимо ко всем музыкальным произведениям. Так называемая стилевая полифоничность и различные эстетические установки в противоположность монопарадигмам предшествующих эпох на современном этапе развития музыкального искусства откладывают отпечаток на форму и ожидаемый результаты музыкально-образовательного процесса. Если ранее доминировала исключительно романтическая традиция исполнения всей фортепианной литературы и

большинство исполнителей тяготели к лирическому салонно-виртуозному стилю, то сейчас во много следуют аутентичной манере исполнения произведений в стиле господствующей в то время эпохи. И, если ранее исполняли пьесы в стиле салонной элегантности, это было широко распространено, это приветствовалось, то постепенно сработал фактор перехода мирового пианизма к новой фазе развития. Состоялся поворот к реалистическим принципам исполнительства с глубинным аналитическим подходом к вопросам пианизма и к вопросам интерпретации. Поэтому при оценивании исполнения чаще всего становится актуальной более строгая, более дисциплинированная манера игры, а также принцип верности тексту, стремление к сквозному мышлению, грамотная метро-ритмическая организация в построении формы.

И в заключении хочу сказать, что сейчас мы живем в эпоху конкурсного движения. И целесообразно проводить среди студентов различные конкурсы. Для того, чтобы оживить образовательный процесс. Например, может быть проведен конкурс по чтению нот с листа. Или конкурс на лучшее исполнение технического этюда. Или выступление в конкурсе в качестве концертмейстера с солистами. У нас это хорошо используется. И это как-то действительно студентам нравится больше, чем выступать на экзамене или зачете, где они волнуются. А когда это обличается в концертную, конкурсную форму, то почему-то у них это происходит легче и они откликаются гораздо живее. Важным нововведением последних лет является участие студентов в различных международных, республиканских конкурсах именно по курсу Фортепиано. И здесь тоже можно пойти навстречу студентам, чтобы сохранить у них интерес и горение в участии в таких мероприятиях. В этом случае студенты, которые участвуют в конкурсах такого масштаба могут быть даже переведены на индивидуальный график обучения на период подготовки конкурсных программ. Таким образом мы будем поддерживать живой интерес к образовательному процессу. Действительно, для всех специальностей, как говорил А. Рубинштейн: «фортепиано для всех - это необходимое условие и для того, чтобы состояться как музыкант, как эрудит, как профессионал и выполнить весь программный минимум в соответствии с программными требованиями конкретного Вуза».

ЛИТЕРАТУРА

1. Коган Г.М. Работа пианиста. – М.: Классика-XXI, 2004.
2. Нейгауз Г.Г. Об искусстве фортепианной игры. – М., 1958.
3. Севрук Е.В. Архив.
4. Ямпольский И.М. «Музыкальная энциклопедия». - М., 1976.
5. Б. В. Асафьев Книга о музыке и музыкантах. - М., 2018.
6. А. Г. Рубинштейн Музыка и ее представители. Разговор о музыке. -Планета музыки, 2019

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17349031>

«БИОЛОГИЯ САБАҒЫНДА ӘЛЕУМЕТТІК ОСАЛ ТОПТАҒЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ БІЛІМІН АРТТЫРУҒА АРНАЛҒАН ТИІМДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІ»

ҚАЛИЕВ ОЛЖАС САБИТУЛЫ

«Сәрсен Аманжолов атындағы ШҚУ» КЕ АҚ, IT және жаратылыстану ғылымдары
жоғары мектебі, биология кафедрасының 2 курс магистранты

Ғылыми жетекші: **ШАРИПХАНОВА АНАРГУЛЬ САЙЛАУБЕКОВНА**, «Сәрсен
Аманжолов атындағы ШҚУ» КЕ АҚ, IT және жаратылыстану ғылымдары жоғары мектебі,
б.ғ.к., биология кафедрасының қауымдастырылған профессоры
Қазақстан, Өскемен

Аңдатпа. Қазіргі білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі - әлеуметтік осал топтағы оқушыларды сапалы біліммен қамтамасыз етіп, олардың танымдық және тұлғалық дамуына жағдай жасау. Бұл мақалада биология пәні сабақтарында аталған санаттағы оқушылардың білімін арттыруға арналған тиімді оқыту әдістері талданады. Зерттеудің мақсаты – оқыту процесінде әлеуметтік осал топтағы оқушылардың мүмкіндіктерін ескере отырып, олардың білім сапасын арттыруға ықпал ететін педагогикалық әдістерді анықтау және тәжірибеде қолданудың тиімділігін негіздеу.

Зерттеу Шығыс Қазақстан облысы білім басқармасы Өскемен қаласы бойынша білім бөлімінің «№42 орта мектебі» КММ базасында жүргізілді. Зерттеу нысаны ретінде 8-сынып оқушылары алынды. Жұмыс барысында педагогикалық зерттеудің дәстүрлі әдістері - сауалнама, бақылау, тестілеу және салыстырмалы талдау әдістері пайдаланылды. Бұл әдістер оқушылардың бастапқы білім деңгейін айқындауға, олардың сабаққа деген қызығушылығын бағалауға және қолданылған педагогикалық тәсілдердің ықпалын анықтауға мүмкіндік берді.

Зерттеу барысында әлеуметтік осал топтағы оқушылардың білімін жетілдіруде саралап оқыту, топтық жұмыс, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану, ойын элементтерін енгізу және сыни ойлауды дамыту стратегиялары ерекше маңызға ие екендігі айқындалды. Мақалада бұл әдістердің оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға, пәнге деген ынтасын күшейтуге және білім сапасын жақсартуға ықпал ететіндігі көрсетіледі.

Түйін сөздер: биология, әлеуметтік осал топ, оқыту әдістері, білім сапасы.

Қазіргі таңда білім беру жүйесінің алдында тұрған басты міндеттердің бірі - әрбір оқушыға сапалы білім берумен қатар, олардың әлеуметтенуіне, жеке қабілеттерін дамытуға жағдай жасау болып табылады. Бұл тұрғыда әлеуметтік осал топтағы оқушылардың білім алуына ерекше көңіл бөлуді қажет етеді. Себебі әлеуметтік жағдайдың төмендігі, ата-ананың жеткілікті қолдау көрсете алмауы, психологиялық немесе материалдық қиындықтар оқушылардың оқу үлгеріміне тікелей әсерін тигізеді. Осыған байланысты мектептегі оқу-тәрбие үдерісінде мұндай оқушыларға қолдау көрсету - білім беру саясатының маңызды бағыты болып табылады.

Әлеуметтік осал топ ұғымына әдетте ата-ана қамқорлығынсыз қалған балалар, аз қамтылған немесе көп балалы отбасынан шыққан оқушылар, ерекше білім беру қажеттілігі бар балалар, сондай-ақ мигрант отбасындағы балалар жатады. Бұл санаттағы оқушылардың оқу жетістіктерінде теңсіздіктің туындау қаупі жоғары. Сондықтан педагогикалық тұрғыдан тиімді әдістерді іздеу - олардың сапалы білім алуына қолдау көрсетудің негізгі жолы.

Биология пәнін оқыту барысында әлеуметтік осал топтағы оқушылардың білім деңгейін арттырудың өзіндік маңызы бар. Біріншіден, биология – табиғат құбылыстарын түсіндіретін әрі тәжірибелік дағдыларды қалыптастыратын ғылым. Екіншіден, оқушылардың ойлау

қабілетін, ғылыми дүниетанымын, сыни тұрғыдан ойлау дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Үшіншіден, биология сабақтары оқушыларды өмірмен, қоршаған ортамен байланыстыра отырып, олардың танымдық белсенділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Зерттеудің мақсаты - биология сабағында әлеуметтік осал топтағы оқушылардың білім сапасын арттыруға ықпал ететін тиімді оқыту әдістерін анықтау және олардың қолданылу ерекшеліктерін негіздеу.

Зерттеу міндеттері төмендегідей болып айқындалды:

1. Әлеуметтік осал топтағы оқушылардың оқу жетістіктеріне әсер ететін факторларды талдау;
2. Биология сабағында қолдануға болатын тиімді әдістерді ғылыми тұрғыда негіздеу;
3. Эксперименттік зерттеу арқылы әдістердің тиімділігін тәжірибеде тексеру;
4. Әлеуметтік осал топтағы оқушылардың білім сапасын арттыруға бағытталған ұсыныстар жасау.

Осы міндеттерді шешу әлеуметтік осал топтағы оқушылардың білім алуындағы теңсіздікті азайтып қана қоймай, жалпы білім сапасын арттыруға мүмкіндік береді.

Зерттеу жұмысы Шығыс Қазақстан облысы білім басқармасы Өскемен қаласы бойынша білім бөлімінің «№42 орта мектебі» КММ базасында жүргізілді. Зерттеу нысаны ретінде 8-сынып оқушылары алынды. Олардың ішінде әлеуметтік осал топқа жататын оқушылардың білім деңгейін арттыру мәселесі арнайы қарастырылды.

Зерттеу барысында педагогикалық ғылымда кеңінен қолданылатын 1 – кестеде көрсетілгендей сапалық және сандық әдістер пайдаланылды.

Кесте 1 - Зерттеу әдістері

№	Зерттеу әдісі	Мақсаты	Қолданылу ерекшелігі
1	Сауалнама	Оқушылардың пәнге қызығушылығын, уәжін және әлеуметтік жағдайдың әсерін анықтау	8-сынып оқушыларына арналған арнайы сұрақтар арқылы деректер жинақталды
2	Бақылау	Сабақ барысында оқушылардың белсенділігін, мұғалім әдістеріне реакциясын қадағалау	Сабақтағы оқушылардың әрекеті жүйелі түрде жазылып отырды
3	Тестілеу	Білім деңгейін, оқу жетістіктерін бағалау	Арнайы жасалған тапсырмалар арқылы бастапқы және соңғы нәтижелер салыстырылды
4	Салыстырмалы талдау	Әлеуметтік осал топтағы және басқа оқушылардың үлгерімін салыстыру	Білім деңгейіндегі айырмашылықтар мен өзгерістер анықталды
5	Эксперименттік жұмыс	Тиімді оқыту әдістерін тәжірибеде тексеру	Саралап оқыту, топтық жұмыс, АКТ, ойын элементтері және сыни ойлау стратегиялары енгізілді

Жалпы алғанда, зерттеу әдістері әлеуметтік осал топтағы оқушылардың білімін арттыруға бағытталған педагогикалық ықпалдың тиімділігін жан-жақты талдауға мүмкіндік берді.

Алғашқы кезеңде 8-сыныптағы әлеуметтік осал топ оқушылары анықталып, олардың биология пәні бойынша білім деңгейі мен пәнге қызығушылығы бастапқы тест, сауалнама және мұғалім бақылауы арқылы бағаланды. Диагностика нәтижесінде оқушылардың бірқатары негізгі биологиялық ұғымдарды меңгеруде қиындықтар көретіні белгілі болды.

2-кезең - Әдістемелік жоспарлау. Диагностика нәтижелеріне сүйене отырып, оқушыларға қолжетімді оқыту әдістері таңдалды. Негізгі бағыт ретінде саралап оқыту, топтық жұмыс, ойын элементтері, визуалды құралдар мен тәжірибелік тапсырмалар қолдану көзделді.

3-кезең - Практикалық жұмыс. Сабақ барысында әрбір тақырып бойынша оқушылардың деңгейіне сәйкес тапсырмалар берілді. 2 – кестеде көрсетілгендей жасуша құрылысы тақырыбында сәйкестендіру және сызбамен жұмыс, фотосинтез тақырыбында тәжірибе көрсету, қан айналым жүйесін өткенде рөлдік ойын, тұқым қуалау заңдылықтарында жеңілдетілген есептер қолданылды.

Кесте 2 - Оқу үлгерімі төмен оқушылармен жүргізілген сабақтардағы әдістер мен жұмыстардың кезеңдік мазмұны

№	Тақырып	Қолданылған әдіс	Жұмыс түрі	Мақсаты
1	Жасушаның құрылысы	Визуалды тірек-сызбалар, суреттер	Сәйкестендіру, «Артық элементті тап»	Есте сақтауды жетілдіру, негізгі ұғымдарды ажырату
2	Фотосинтез үдерісі	Қарапайым тәжірибе көрсету	Зертханалық жұмыс, қысқа сұрақтар	Бақылау, қорытынды жасауға үйрету
3	Адамның қан айналу жүйесі	Рөлдік ойын «Дәрігер – пациент»	Модельдеу	Қызығушылықты арттыру, функционалдық сауаттылық дамыту
4	Тұқым қуалау заңдылықтары	Есептерді жеңілдетіп беру	Генетикалық есептерді шығару	Логикалық ойлауын дамыту, проблеманы шешу дағдыларын қалыптастыру

4-кезең - Аралық бақылау. Әр модульден кейін қысқа тест тапсырмалары орындалып, оқушылардың алға жылжуы қадағаланды. Нәтижелері бойынша қосымша түзету жұмыстары жүргізілді.

5-кезең - Қорытынды бағалау. Зерттеу соңында қайта тест, сауалнама және бақылау парақтары толтырылып, алынған нәтижелер бастапқы көрсеткіштермен салыстырылды. Бұл әдістемелік жұмыстар оқушылардың белсенділігін арттырып, пәнді меңгеру деңгейін жақсартқаны байқалды.

Әлеуметтік осал топтағы оқушыларға білім беру барысында саралап оқыту әдісі негізгі құралдың бірі болып саналады. Биология пәнінде оқушылардың танымдық қабілеттеріне сай тапсырмалар беру тиімді. Мысалы, күрделі мәтіндерді жеңілдетілген нұсқада ұсыну, бейнематериалдар арқылы түсіндіру немесе негізгі ұғымдарды кесте түрінде көрсету олардың білімді тезірек меңгеруіне мүмкіндік береді.

Цифрландыру мүмкіндіктері. Цифрлық технологиялар осал топтағы оқушыларға пәнді қолжетімді әрі қызықты етіп жеткізеді. Мысалы:

- Анимациялар мен 3D-модельдер арқылы жасушаның құрылысы, фотосинтез, тұқым қуалау заңдылықтары сияқты күрделі процестерді көрнекі түрде көрсетуге болады.

- Виртуалды зертханалар тәжірибелерді қауіпсіз және қолжетімді форматта орындауға жағдай жасайды.

- Онлайн-платформалар (Kundelik.kz, Google Classroom, Kahoot, Quizizz) арқылы оқушыларға жекеленген тапсырмалар беруге және нәтижесін жедел бақылауға болады.

Топтық және жұптық жұмыс Оқушыларды топқа бөліп, бірігіп жұмыс жасауға үйрету де тиімді әдіс болып табылады. Әлеуметтік осал топтағы оқушылар қабілетті оқушылармен жұптасып, бірін-бірі үйрету процесіне қатысқан кезде өз мүмкіндіктерін аша алады. Мұндай әдіс олардың әлеуметтік бейімделуін де арттырады.

Көрнекілік пен тәжірибелік жұмыс. Биология – тәжірибеге негізделген ғылым. Сондықтан осал топтағы оқушыларға суреттер, диаграммалар, бейнематериалдар, қарапайым тәжірибелер ұсыну олардың пәнге қызығушылығын күшейтеді. Мысалы, өсімдіктердің өсуін бақылау немесе микроскоппен жасушаны қарастыру – қолжетімді әрі есте сақтауға оңай тәсілдер.

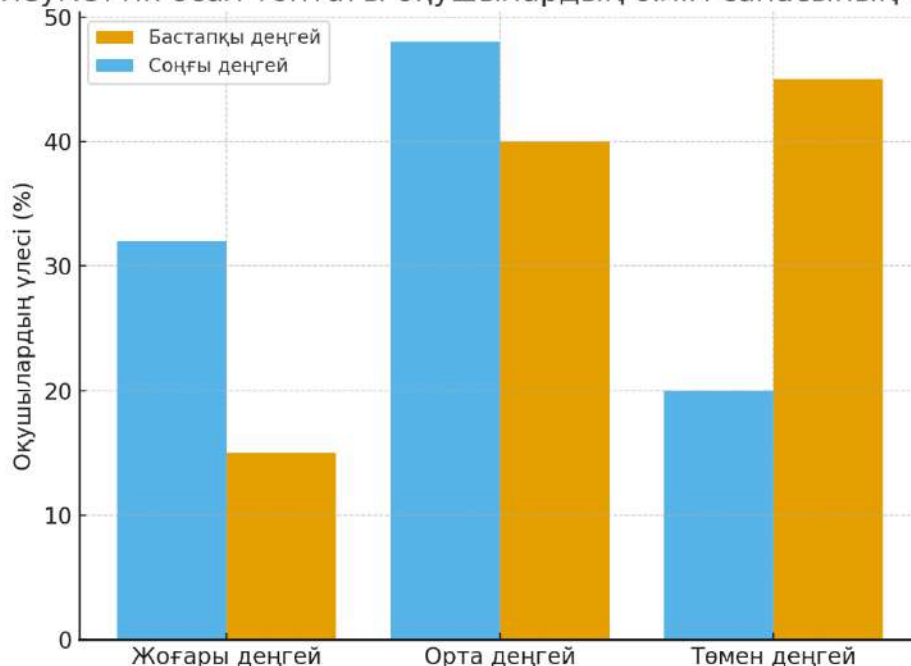
Мотивацияны арттыру. Осал топтағы оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыру үшін геймификация элементтерін қолдануға болады. Мысалы, әр тапсырманы орындағаны үшін «цифрлық жұлдызшалар» беру, шағын сертификаттар немесе мадақтама жазбалары мотивацияны көтереді.

Осы бағыттағы жұмыстар оқушылардың пәнді меңгеру қарқынын жеделдетіп, сабаққа белсенді қатысуына ықпал етті. Әсіресе тәжірибелік тапсырмалар мен ойын түріндегі әдістер олардың қызығушылығын күшейтіп, өз ойын еркін жеткізуге мүмкіндік берді.

Зерттеу жұмысы барысында әлеуметтік осал топтағы 8-сынып оқушыларының білім сапасының өзгерісі арнайы диагностикалық көрсеткіштер арқылы анықталды. Алғашқы кезеңде оқушылардың үлгерім деңгейі біркелкі болмады: жоғары деңгейдегі оқушылардың үлесі 15% ғана болса, орта деңгейде – 40%, ал төмен деңгейде – 45% құрады. Бұл жағдай олардың оқу материалын толық меңгеруде айтарлықтай қиындықтарға тап болатынын көрсетті.

Белсенді оқыту әдістерін (визуалды тірек-сызбалар, тәжірибелік жұмыстар, рөлдік ойындар, есептерді жеңілдетіп беру) жүйелі қолдану барысында оқушылардың білім сапасында оң өзгерістер байқалды. Атап айтқанда, соңғы кезеңде жоғары деңгейдегі оқушылардың үлесі 32%-ға жетіп, +17% өсім көрсетті. Орта деңгейдегі оқушылар да 8%-ға артты. Ең бастысы, бастапқыда 45%-ды құраған төмен деңгейлі оқушылардың үлесі 20%-ға дейін азайды.

Әлеуметтік осал топтағы оқушылардың білім сапасының өзгеруі

Сурет 1 – Әлеуметтік осал топтағы оқушылардың білім сапасының өзгеруі

Бұл диаграмма әлеуметтік осал топтағы оқушылардың білім сапасының бастапқы және соңғы деңгейін салыстырады. Бастапқы кезеңде жоғары деңгейдегі оқушылардың үлесі 15% болса, соңғы кезеңде бұл көрсеткіш 32%-ға көтерілген. Орта деңгейдегі оқушылардың үлесі 40%-дан 48%-ға өскен, яғни оң өзгеріс байқалады. Ал төмен деңгейдегі оқушылардың үлесі

45%-дан 20%-ға төмендеп, айтарлықтай азайған. Жалпы алғанда, жүргізілген әдістемелік жұмыстар оқушылардың үлгерімін жақсартып, білім сапасын арттыруға ықпал еткен.

Қорытынды. Бұл зерттеу барысында әлеуметтік осал топтағы оқушылардың биология пәнін меңгеру деңгейін арттыруға бағытталған әдістердің тиімділігі қарастырылды. Жүргізілген жұмыс нәтижелері оқыту процесін дұрыс ұйымдастырған жағдайда оқушылардың үлгерімінде айтарлықтай оң өзгерістерге қол жеткізуге болатынын көрсетті. Бастапқы кезеңде төмен деңгейдегі оқушылардың үлесі басым болғанымен, соңғы кезеңде олардың саны едәуір азайғаны байқалды. Керісінше, жоғары және орта деңгейдегі оқушылардың үлесі өсіп, жалпы білім сапасының көрсеткіші жақсарды. Бұл өзгерістер қолданылған саралап оқыту, топтық жұмыс, визуалды тірек-сызбалар және цифрлық ресурстардың оң ықпалын дәлелдейді.

Сонымен қатар, цифрландыру құралдарын пайдалану оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырды. Виртуалды зертханалар мен онлайн-платформалар күрделі тақырыптарды жеңіл қабылдауға мүмкіндік берді. Мұндай әдістер әсіресе осал топтағы оқушылар үшін тиімді болды, себебі олар оқу материалына визуалды және интерактивті түрде қол жеткізді. Ойын элементтерін қолдану да оқушылардың мотивациясын арттырып, биология сабағына белсенді қатысуға ынталандырды.

Жүргізілген тәжірибе көрсеткендей, әрбір оқушының жеке ерекшеліктерін ескеру, олардың психологиялық жағдайына көңіл бөлу өте маңызды. Әлеуметтік қолдау арқылы осал топтағы оқушылар өз қабілеттерін аша білді. Оқушылардың пәнге деген қызығушылығының өсуі олардың үлгерім нәтижелерінен анық көрінді.

Қорыта айтқанда, биология сабағында тиімді әдістерді жүйелі қолдану арқылы әлеуметтік осал топтағы оқушылардың білім сапасын арттыруға толық мүмкіндік бар. Бұл тәжірибе жалпы білім беру процесінде тең мүмкіндіктерді қамтамасыз ету қажеттігін тағы да айқындады. Зерттеу нәтижелері болашақта осындай әдістерді басқа пәндерде де қолдануға болатынын көрсетеді. Әсіресе цифрландыру жағдайында инклюзивті білім берудің жаңа бағыттарын дамытуға жол ашылады. Оқытудың мұндай үлгісі әлеуметтік әділеттілік пен сапалы білімге қолжетімділікті қамтамасыз етудің маңызды құралы болмақ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Абдрахманова, Г. К., Омарова, А. Ж. Цифрлық білім беру ортасында оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту // Білім берудегі инновациялар. – 2021. – №2. – Б. 45–52.
2. Есенова, Л. Т., Сейсенбаева, Г. А. Биология сабағында оқушылардың сыни ойлау дағдыларын дамыту әдістері // Қазақстан мектебі. – 2020. – №9. – Б. 33–38.
3. Mukhtarova, S., & Abisheva, A. Digital transformation in biology education: challenges and perspectives // Education and Science. – 2022. – Vol. 47(4). – P. 55–67.
4. Ахметова, Ж. М., Нұрпейісова, А. С. Осал әлеуметтік топтағы оқушылармен жұмыстың педагогикалық негіздері // Педагогика және психология. – 2023. – №1. – Б. 12–20.
5. Nurzhanova, K., & Baimukhanova, A. Developing students' metacognitive skills in secondary school biology through ICT // Journal of Education and Information Technologies. – 2021. – Vol. 26(5). – P. 4921–4934.
6. Көшербаева, М. С., Жолдасова, Д. К. Қашықтан оқыту жағдайында биология пәні бойынша оқушылардың оқу мотивациясын арттыру // Білім беру және ғылым журналы. – 2022. – №6. – Б. 41–49.
7. Ivanov, P., & Petrova, L. Inclusive approaches to teaching biology in digital classrooms // International Journal of Inclusive Education. – 2023. – Vol. 27(8). – P. 985–1001.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17349128>
УДК 711.5

ПРОБЛЕМЫ НЕХВАТКИ ПАРКОВОЧНЫХ МЕСТ В ГОРОДЕ ТАРАЗ

БОНДАРЕВА АЙЛИН БЕРИКОВНА

Студент ОП Архитектура жилых и общественных зданий, Казахский национальный университет водного хозяйства и ирригации,

Научный руководитель - **НОГАЙБЕКОВА МАНАТ ТУЗЕЛБЕКОВНА**
Казахстан, Тараз

Аннотация. В статье рассматриваются проблема нехватки парковочных мест города Тараз. Произведён анализ основных причин возникновения данных ситуаций, а именно стремительный рост числа автомобилей, плотная городская застройка, ныне неактуальная планировка улиц. Отмечаются такие негативные последствия как, повышение уровня пробок, участившиеся дорожно транспортные происшествия со снижением уровня безопасности на дорогах, нарушение правил парковки и как следствие ухудшение качества городской среды. В работе представлены пути решения данной проблемы, включая строительство многоуровневых паркингов и автоматизированных парковок, развитие систем общественного транспорта, строительство и расширение экономических, досуговых и административных узлов на окраинах города, внедрение платных парковочных пространств и использования услуг каршеринга. Подчёркивается необходимость в комплексном подходе с учётом интересов жителей города и комфорта городской среды.

Ключевые слова: плотная застройка, нехватка парковочные места, рост числа автомобилей, пробки, затруднённая парковка, снижения безопасности дорожного движения, рост населения, центр города, многоуровневые паркинги, развитие общественного транспорта, каршеринг, комплексный подход.

Введение

Одной из актуальных проблем города Тараз в последние годы стала проблема нехватки парковочных мест. Нетрудно заметить, как наряду с другими городами, Тараз начал испытывать нарастающее давление со стороны продолжающего расти числа автомобилей. Узкие улицы наряду с плотной застройкой сильно ограничивают возможности создания новых парковочных мест, что несколько усложняет повседневную жизнь, как местного населения, так и гостей города. В данной статье я рассмотрю причины становления данной проблемы, её последствия, а также возможные способы, которые могли бы разрешить данную ситуацию.

Причины

Главным фактором, что привел к развитию данной проблемы, является резкий рост числа автомобилей. Если относительно недавно личный автомобиль считался роскошью, то сейчас он стал одним из необходимых инструментов для жителей города Тараз. Заметно это стало наряду со стабильным ростом населения и естественным ростом числа автовладельцев ввиду повышения уровня благосостояния граждан. Прошлые планы застройки элементарно не были рассчитаны на столь стремительный рост населения и приток новых автомобилей. Ещё одной причиной можно назвать — это архитектурные особенности города сформированные множество лет назад, к примеру старый центр города даже с учётом главной дороги представляет собой связь из множества узких улиц, что наряду с современной загруженностью дорог превращается в настоящий вызов по поиску свободного парковочного места, а те, что имеются, сильно перегружены и относятся в основном к жилым зданиям или были спроектированы исходя из нагрузок прошлого. Ко всему прочему ситуацию в центре усложняет и то что маршруты многих людей вынуждено проходят именно по улицам городского центра, ведь помимо жилых зданий здесь расположены множество магазинов,

заведений общепита, офисы и различные административные здания, поэтому в периоды час пика парковка в данном районе не представляется возможной.

Так же несмотря на нормы, касающиеся планировки автостоянок, зачастую ими пренебрегают.

Парковочное сооружение	Общие квадратные метры на место
Наземная парковка	25-30
Многоэтажная / подземная	30-37

Как можно заметить, в таблице из СП РК 3.01-101-2013* Градостроительство. Планировка и застройка городских и сельских населенных пунктов указано, что на один автомобиль необходимо выделять 25-30 м². Однако в городе Тараз площадь выделяется гораздо меньше.

Угол парковки, градусов	Транспортный поток	Ширина проезда, м	Ширина парковочного места, м
90	Двусторонний	6,95	Полная ширина – 3,0
90	Односторонний	6,0	Полная ширина – 3,0
60	Односторонний	4,2	3,0
45	Односторонний	3,6	3,0

Так же зачастую не соблюдается ширина проезда в автостоянках, что тоже приводит к пробкам и конфликтным ситуациям.

Последствия

Одним из факторов этого являются всё учащающиеся пробки, нередко вызванные безуспешными попытками людей найти свободное место для парковки, тем самым затормаживая непрерывающийся поток автомобилей, отнимая драгоценное время. Стоит отметить, что даже на относительно просторных улицах можно встретить неправильно припаркованные автомобили вблизи пешеходных переходов, что на прямую влияет на безопасность людей, ведь ограничивает видимость и в критичный момент не даст правильно отреагировать как пешеходам, так и автомобилям передвигающимся по этим дорогам. Так же частым нарушением становится блокировка автомобилями мест специально предназначенные для людей с ограниченными возможностями, делая город менее комфортным для населения. Стоит помнить, что правил парковки четко прописаны в правилах дорожного движения, и их несоблюдение грозит штрафом или даже лишение водительского удостоверения. И зная это в жизни каждого бывают ситуации когда необходимо остановить автомобиль у того или иного места хотя бы на несколько минут, после чего часто следуют высокие штрафы, эвакуация автотранспорта и конечно в некоторых случаях лишения водительского удостоверения.

Пути решения проблемы.

Говоря о пути решения данной проблемы есть несколько вариантов. Одним из них является опыт мировой практики, а именно многоуровневый паркинг, позволяющий увеличить полезную площадь которую часто занимают автомобили. Им может быть как здание из множества этажей отведенных лишь под парковку, так и своеобразные конструкции напоминающий лифт. Так же с ростом уровня цифровых технологий возможным стало создать приложение, позволяющее заранее узнать свободные места в районах, куда направляется пользователь. Стоит отметить, что в некоторых странах уже существуют полностью автоматизированные паркинги, не требующие большого участия человека.

Также есть и другие варианты как снизить нагрузку в центральных и ключевых районах города.

Один из них — это развитие инфраструктуры общественного транспорта, что позволит снизить нагрузку на городские дороги, ведь множество людей проживают на значительном удалении от места их работы или учёбы, что вызывает необходимость для приобретения личного автотранспорта и следующего за этим его хранения.

Также отличным вариантом является расширение, строительство развитие крупных экономических, досуговых и административных узлов на окраинах города где на данный момент есть возможность для более гибкого контроля городской застройки.

Так же сейчас набирает популярность система платных парковок в центральных районах города, что вынуждает людей либо использовать общественные транспорт, либо искать альтернативные варианты.

Дополнительные меры инновации.

Интересным решением может стать услуги каршеринга, когда люди могут арендовать автомобиль на определённое время без необходимости приобретения личного автотранспорта, что позволит несколько разгрузить нагрузку на дорогах. Данная практика активно получает свой отклик в мировой практике, хотя в Таразе подобное развито слабо.

Заключение

В заключении можно отметить, что решение проблемы парковочных мест в Таразе требует ответственного подхода. Необходимо улучшать и развивать как уже имеющиеся автостоянки, так и те, что будут строиться в будущем. Сочетание всех выше указанных мер поможет не только устранить нагрузку на дороге, но и значительно будет экономить время водителей, а так же город станет более комфортным для проживания в нем. Важно отметить, что все решения должны приниматься и осуществляться грамотно и с учётом интересов жителей и владельцев автомобилей. Так же при определении количества автостоянок в проектах необходимо учитывать потребности маломобильных групп населения.

СПИСОК ИСТОЧНИКОВ

1. Транспортное планирование. Концепция парковочной политики в городах: монография / М.Р. Якимов. – М.: Университетская книга, 2019
2. Бабушкина А. А. «Использование методов урбанистики при решении вопроса организации парковок» - Градостроительство. 2020 «Parking Management Best Practices», автор Todd A. Litman
3. И.Н. Кузнецова. Федеральное агентство по образованию ГОУ ВПО «Сибирская государственная автомобильно-дорожная академия (СибАДИ)» Кафедра городского строительства и хозяйства. Комплексное инженерное благоустройство городских территорий. Омск. СибАДИ. 2010. Методические указания к практическим работам.
4. СП РК 3.01-101-2013* Градостроительство. Планировка и застройка городских и сельских населенных пунктов (с изменениями и дополнениями по состоянию на 07.06.2024)

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17349165>

ТДУ: 303.44 (575.3)

КОНСЕПСИЯИ ҚОМЕАИ ОРМОНИИ ҲУВИЯТСОЗ ДАР ТАЪЛИМОТИ ФАЛСАФӢ-ИҚТИМОИИ АБУНАСРИ ФОРОБӢ

СУЛАЙМОНОВ БАҲМАНӢР САЙДИҲСОНОВИЧ

номзади илмҳои фалсафа, дотсент, мудири кафедраи фалсафа ва сиёсатшиносии
Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода.
Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе

Дар мақола чигунагии таъсири хирадгароӣ дар аҳолӣ қомеаи ормонӣ дар заминаи мероси илмӣ-аҳолӣ яке аз муҳимтарин ҷайласуфони асримиёнагии Шарқ – Форобӣ баррасӣ шудааст. Равиши аслии мақола таълили равандҳои қомеаи ормонӣ аст, ки аз диди Форобӣ қомеаро аз ҳолати догматикӣ ба ҳолати ратсионалӣ мунтақил месозад. Аз ин рӯ, метавон гуфт, ки хирадгароии дорои сохт ва низоми ҳадафмандонаи инсониятро барои ноил шудан ба ғояҳои илтимой бештару хубтар мерасонад.

Агар ба назароти афкори Форобӣ диққат диҳем, қудрати далеловарӣ ва ҳулосабарорӣ дар қомеаи аҳолӣ-ормонӣ бавоситаи истифодаи дурусти донишу малақаҳои зеҳнӣ медурахшад. Ин вобастагӣҳо метавонанд рушди хусусияти подшоҳи оқил ва ақли инсониро дар заминаи равишҳои адолати иқтимоӣ ба дурустӣ инъикос намуда, амалишавии ҳадафҳои онҳоро нишон диҳанд. Яъне, шаъравандон барои фазилати неқуро соҳиб шудан ва онро таъшиқ намудан аз марҳалаҳои кизовату санъишӯи пайваста меғузаранд, то бар саотаи расида ва оромии ёбанд.

Дар шароити кунунӣ низ ҳамин раванд домандор ғашта, саодати инфиродӣ ва саодати иқтимоӣ ғар ду дар асоси хирадгароӣ бунёд ёфта, дараҷаи таъаққули онҳо сабаби ба вуҷуд омадани иттиҳод, муҳаббат ва мафҳумҳои инсондӯстиро тарғибгаранд.

Калидвожаъ: қомеаи ормонӣ, ҳувият, ахлоқ, ақлгароӣ, тафаккур, муқоиса, флсафи сиёсӣ, подшоҳи оқил, ақли фаъол, бесаводӣ, инсон, адолат.

КОНЦЕПЦИЯ ИДЕАЛЬНОГО ОБЩЕСТВА ФОРМИРУЮЩЕГО ИДЕНТИЧНОСТЬ В ФИЛОСОФСКО-СОЦИАЛЬНОМ УЧЕНИИ АБУНАСРА ФАРАБИ

СУЛАЙМОНОВ Б.С.

В статье рассматривается влияние рационализма на мораль идеального общества, основанного на научном и нравственном наследии одного из крупнейших философов Средневековья – Абунаср Фараби. Основной идеей статьи является анализ процессов, происходивших в обществе, которые, по мнению Фараби, переводят общество из догматического состояния в рациональное. Исходя из этого, автор считает, что рационализм с его целенаправленной структурой и системой позволяет человечеству больше и лучше достигать социальных идеалов.

Если обратиться к взглядам Фараби, то сила рассуждения и умозаключения в морально-идеальном обществе проявляется через правильное использование знаний и интеллектуальных навыков. Эти взаимозависимости могут точно отражать развитие характера мудрого правителя и человеческого разума в контексте подходов к социальной справедливости и демонстрировать реализацию их целей. То есть граждане проходят этапы постоянных проверок и испытаний, чтобы обрести и развить добрые качества, пока не достигнут зрелости и не обретут покой.

В современных условиях этот процесс также укоренился, причем как индивидуальное, так и общественное счастье строятся на основе мудрости, а степень их сформированности является причиной возникновения единства, любви и продвижения идей гуманизма.

Ключевые слова: идеальное общество, идентичность, мораль, рационализм, мышление, сравнение, политическая философия, рациональный король, активный ум, неграмотность, человек, справедливость.

CONCEPT OF THE IDEAL SOCIETY FORMING IDENTITY IN THE PHILOSOPHICAL AND SOCIAL DOCTRINES OF ABUNASR FARABI

SULAYMONOV B.S.

In article influence of rationalism on the moral of the ideal society based on scientific and moral heritage of one of the greatest philosophers of the Middle Ages – Abunasr Farabi is considered. The main idea of article is the analysis of the processes happening in society which, according to Farabi, transfer society from a dogmatic state to rational. Proceeding from it, the author considers that the rationalism with its purposeful structure and a system allows mankind more and it is better to reach social ideals.

If to address views of Farabi, then force of a reasoning and conclusion in a moral ideal society is shown through the correct use of knowledge and intellectual skills. These interdependences can precisely reflect development of character of the wise governor and human mind in the context of approaches to social justice and show realization of their purposes. That is citizens pass stages of continuous checks and tests to find and develop kind qualities, will not reach a maturity yet and will not find rest.

In modern conditions this process also took roots, and both individual and public happiness are under construction on the basis of wisdom, and degree of their formation is the cause of unity, love and advance of the ideas of humanity.

Keywords: ideal society, identity, morals, rationalism, thinking, comparison, political philosophy, rational king, active mind, illiteracy, person, justice.

Мукаддама. Яке аз муъимтарин баъснои ҷомеаи маданӣ баъс дар бораи ӯмеаи ормонӣ ё ӯнамон “Мадинаи фозила” аст, ки асоси онро саодату хушбахтӣ, устувории онро ақли фаъолу подшоҳи холис, тирагӣ ва бенизомиашро ҷаҳолату разолат ва муваффакиятро саломату иттиҳод ташкил медиҳад. Дар мақола баҳспардозиро атрофи ормонҳои ҷомеаи нақви ҳувиятсоз меравад, ки аз мафҳумҳои илмӣ асос ёфта, муносиби мафкураи миллӣ мебошанд. Дар ибтидо останаи ормонҳои шифоҳӣ ба хотири пешдаромад ба фаҳмишҳои иҷтимоӣ оварда шуда, нигоҳе аз таърихи маданияи халқиятҳо оварда шудааст.

Яке аз муъимтарин мабӯниси фалсафии мақола, баъс дар атрофи, заминаҳои пайдоиш ва таҳкими ҷомеаи ормонӣ мебошад. Дар ин қисмат бештар назарот ба сӯи мафҳумҳо, сарчашмаҳо ва таҳқиқоти мутафаккирон меравад, ки бо қадом заҳматҳо ворастагии ҷомеаро хоҳонанд ва барои рушди он чи машаққатҳоро пушти сар кардаанд.

Дар бахшҳои дигари мақола заминаҳои пайдоиш, афкори назарӣ ва таҳкими қудрати ормонҳои Форобӣ, ки дар шароити кунунӣ ба ҳувияти ҷомеа ва иттиҳоду ташаккули он таъсиргуздоранд, масъалапардозиро анҷом ёфтааст. Ба таъкиқ, саодати инсонӣ саодати ӯмеа бо ҳам пайвандии ногустастанӣ доранд. То он ӯе ин матлаб мерасад, ки “ҷойгоҳи шахси муваффақ бар қамолӣ маданӣ будани ӯст ва ҷойгоҳи шахси бетавваљу дар илтимӯ аз ноқомҳои ӯст” [15, с. 255].

Чунончи дар мақола дарҷ гардидааст, дар миёни андешмандони шарқӣ, Форобӣ саршиностарин файласуфи илтимӯ аст, ки саодати аҳоли фардгароёнаи ӯ бевосита дар китоби хоше китобат шудаанд, ки то замони ӯ ва баъд ин қори меҳанпарастона аз қониби қасе дар ҳамин шакл анҷом наёфтааст.

Бозсозй ва бозёби мероси фикрии пешиниён дар ӯама анъана ва суннатно падидор аст. Аз он ӯо ки мероси фикрии Форобӣ назди ӯомеаи шарқӣ аъаммияти зиёде дарад, донишмандони бохтарӣ низ ба ҳамон андоза мероси гаронбаҳои ӯро мутолиа ва таҳқиқ намудаанд. Зеро ӯ дар Шарқ аввалин ӯакими хирадгарое маҳсуб мешавад, ки ақлониятро шоъкалиди дастёбиҳои ахлоқӣ, ва иҷтимоию сиёсӣ медонист. Имрӯз низ бояд ин анъана дар доираи мафҳумҳои хусусияти миллидошта вусъат ёбанд ва ҷомеаро ба сӯйи саодату хушбахтӣ пиёда созанд.

Остонаи ормонҳо дар гуфтори шифоӣ. Рӯзҳо мегузаранд, вале таърих раванди иҷтимоишавӣ ва иҷтимоикунониро аз назароти гуногун сабт мекунад. Инсоният дар ӯаёти таърихӣ-иљтимоии худ ба андозаи дарк ва тавоноӣ равиши кирдорӣ ва зехнии худро инъикос мекунад. Маҳз ҳамин ҳаракатҳои маҳсуси ӯ ошкоркунандаи фаҳму дарк, азхуд кардан, таҳлил кардан, арзёбӣ кардан ва ҳулосабарорӣ мебошанд. Ин гувоҳи он аст, ки инсоният аз замонҳои ибтидоӣ то кунун дар ҳолати ташаккулёбии руҳию равонӣ қарор дошта, баҳри рафъи мушкилот фикр мекунад, аз гузашта меомӯзад ва ба ҳамин тариқ ояндаро бо назардошт месозад.

Чунончи аз масъалагузориҳои таърихӣ бармеояд, аввалин иқдомҳои зехнӣ дар кишварҳои қадимае чун, Ҳиндустон, Эрон, Чин, Юнон, Бобулистон ва ғайра ба вучуд омада, заминаи маданият ва тамаддуни ҷаҳонӣ гардидаанд. Новобаста аз он ки дар ин сарзаминҳо ва дигар минтақаҳое, ки зиндагӣ давом меёфт, гуногунназарӣ ва омӯзиш аз ҳамдигар хеле хуб ба назар мерасад. Нуктаи ҷолиб ин аст, ки роҳҳои зиндагӣ ва воситаҳои зиндагӣ агарчи дар ҳама ҷо яқсон буд, вале роҳи анҷоми ҳалли мавзӯот ва мушкилот гуногун аст. Ба ҳамин хотир, қиссаю дoston ва ҳаммосаю ёдномаҳо ҳамчун ормоне барои расидан ба ҳадафҳои худ аз роҳи дуруст иншо шуда, тариқи силсилаи наслҳо то замони қаламкашӣ ва ҳатто то имрӯз омада расидаанд.

Дар асрҳои миёна, ки сатҳи фаҳмишу ҷаҳонбинӣ густариш ёфта буд, ин равиш ҳамчун қонуниятҳои хос низомии маҳсусеро ба вучуд овард, ки афкори фалсафии ин маръилаи таърихӣ дар робитаи устувориаш бо шакли шуури ҷамъиятӣ инкишоф меёбад. Ин инкишофёбӣ ва ҷаҳонбиниҳои пешинро новобаста аз макон танҳо дар доираи назарияҳои динӣ мушоҳида карда метавонем. Аз ин ӯост, ки мо дар рафти таъқиқи масоили муҳталифи фалсафии ин давраҳо ба кадом масъалаҳое тавалӯу намоем, таъсироти доманадори диниро рӯбарӯ мешавем. Ҳамин равишҳои догматикии динӣ боис мегарданд, ки мафҳумҳои пуртанокузе ба вучуд ояд ва садде бар заминаи ормонии мо гардад.

Доир ба ин масъала, дар Юнони Бостон Афлотун назароти худро рӯйи коғаз оварда, фазолату саодатро дар муқобили ҷаҳолату разолат гузошта, ормони асосии инсониятро риояи қонунҳои дурусти адолати иҷтимоӣ донистааст. Агар ин раванд бо усули хос аз Юнон оғоз гардида бошад, дар сарзамини Шарқ ба ҳадди ниҳии густариши худ расидааст, вале як қатор аломатно ва тамоюлотҳои нисбатан фарқкунандаро мушоҳида кардан мумкинаст, ки ба рушди идеяҳо ва ормонҳои иҷтимоӣ монеа мешавад: яқум, муносибатҳои авлодию қавмӣ ва сохти ӯулумдорӣ, дуюм, муносибатҳои анъанавӣ ва дуруст инкишоф наёфтани донишноӣ илмӣ, сеюм, дин ӯамчун идеологияи сиёсӣ. Маъз ӯамин вазъияту омилно самти ояндаи инкишофи афкори иљтимоию сиёсӣ ва фалсафии Шарқро аз ормонҳояш дур месохт.

Ба ҳамин хотир, тамоми донишмандони ақлгаро дар таҳқиқи осори хеш кӯшиш кардаанд, ки мабдаъ ё муҳарриқи асосие, ки ҷомеаро ба сӯйи муваффақият ҳаракат медиҳад, ёбанд ва ба низомии ҳаракоти он қудрате зам намоянд. Ин силсила ибтикоротро бевосита метавонем дар осори шифоӣ ва ҳаттӣ дарёбем, ки гоҳо воқеиятро ба таври ифроту тафрит тарҷ кардаанд, ки албатта, аз як сӯ, сабаби таҷовузи марзҳои воқеӣ бесаводӣ ва набудани ҳат бошад, аз сӯйи дигар дар ҳолати бенизомӣ зиндагӣ кардан ва аз маданият дур будани ҷомеаи онвақта дар назар дошта мешавад. Аз ин рӯ, ҳар нафаре, ки дар ин ҳолат зиндагӣ дошт ягона ормони ӯ зиндагии ғайримазлумона буд. Яъне онҳо то андозаи фаҳмиш ва товоноӣ маданӣ шудан ва маданӣ буданро мехостанд.

Чомеаи ормонӣ, заминаҳои пайдоиш ва таҳкими равандҳои он. Бунёди ҷомеаи оқилонаро адолатпарвар ва татбиқи амалии ғояҳои тасаллибахш орзуи ҳар шахси соҳибироодааст. Андешаи ҷомеаи ормонӣ дар фитрати ҳар як шахс на танҳо ба воситаи ахлоқи наку ва иродаи баланд, ҳамчунин, тавассути мусибату беадолатӣ ва разолату бемурувватӣ падидадор мегардад. Таърихи инсоният гувоҳ аст, ки донишмандони тоҷик дар афкори бунёдии хеш андешаҳои ормониро ба сифати яке аз мавзӯҳои марказӣ чӣ дар осори илмӣ-фалсафӣ, чӣ дар осори адабиёти бадеӣ ва чӣ дар осори шиғоии мардумӣ мавриди тавачҷуҳ қарор дода, барои расидан ба ин ҳадафҳо низом ва стратегияи ҳосил илмиро роҳандозӣ намудаанд.

Таълимоти ҷомеаи ормонӣ дар сарзамини Шарқ бо ворид гардидани фалсафаи Юнон тавассути тарҷумаҳо ба ин минтақа ворид гардида, аввалин шуда дар ин самт Ибн Муқоффаъ (724-759), Муҳаммад Мусои Хоразмӣ (783-850), ал-Киндӣ (801-873), Ибни Ровандӣ (827-911), Абубакри Розӣ (865-925), Абунасири Форобӣ (870-950), Мискавайх (932-1030), Абурайҳони Берунӣ (973-1048), Ибни Сино (980-1037), Ибни Туфайл (1110-1185), Ибни Рушд (1126-1198), Насируддини Тӯсӣ (1201-1274) ва даҳҳо олимони бузурги дигар саҳми боризи ҳудро гузоштаанд. Муҳимтарин асосҳои фалсафие, ки дар рушди фалсафаи маданияи ин мутафаккирон таъсири мусбат расонидааст, назарияҳои илмӣ-фалсафие мебошанд, ки аз Юнон ба Шарқ интиқол ёфтаанд, онҳо: а) омилҳои асосии инкишофёбандаи ҷомеа ва тамоюлоти инсоният дар заминаи ҳамкориҳо ва доду гирифтҳо; б) тарғиби маданияи фозила; в) аз рӯйи санадҳо ва меъёрҳои ҳуқуқӣ ба адолатҳои расидан; г) тақсими оқилонаи самтҳои афзалиятноки меънат дар байни сокинони маданияи фозила; д) ба эътибор гирифтани тафовути қобилияти сокинон; е), фароғам овардани неқназарии нисбати ҷомеа; ё) таъмини сулҳу субот, вафодорию меҳанпарастӣ ва ғайра мебошанд.

Мусаллам аст, ки дар фаъолияти илмӣ-фалсафии мутафаккирони Шарқ бевосита таълимоти ҷомеаи ормонӣ дар мадди аввал қарор дошта, онҳо мақсад мегузоштанд, ки тавассути афкори фалсафии хеш ҷомеаро аз асорати зехнӣ (дар назараст эътиқодоти догматикии динӣ) берун бароварда, ба ҷойи он ратсионализмро ҷойгузин намоянд, вале ин кори осон набуд. Барои анҷоми ин ҳадаф ва стратегияи ҳосил лозим буд, ки решаҳои бунёдии онро илм устувор гардонда бошад. Оё ҳамин гуна олати илмӣ дар ҳамон замон дар Шарқ вучуд дошт? Албатта не. Барои ин мутафаккирон аз маърифати ба дастовардаи файласуфони юнонӣ истифода намудаанд. Дар ҳолати дуҷум низ саволе ба миён меояд, ки оё онҳо афкори пешиниёро ба пуррагӣ қабул ва дар масъалгузориҳо ҷорӣ намудаанд? Дар ин ҷо низ ҷавоб бо не хатм мешавад. Чунки онҳо тамоми фалсафаи пешинро ҳамчун назария ба қор бурда, бо истифода аз заковати худӣ ва фалсафаи замонашон матолиби илмиро аз диди худ дар муқоиса ба масоили замон баррасӣ намуда, мушкilotи ҷомеаи разиларо баргараф намуда, ба тадриҷ созандаи ҷомеаи ормонии фозила гардидаанд. Бинобар ин, таълимоти ҷомеаи ормонӣ на танҳо тақрору қолаби ҷомеаи ормонии юнонӣ, балки асоси бақои ғояҳо ва тамоюлоти фалсафаи ратсионализм эътироф гардида, онро метавон ҷомеаи ормонии пешқадам ва шоистае донист, ки дар заминаи мафҳумҳо ва меъёрҳои илмӣ худӣ ба вучуд омадааст.

Асосҳои назариявии ҷомеаи ормонӣ аз дидгоҳи Абунасири Форобӣ. Мутафаккири асримиёнагии Машриқзамин – Абунасири Форобӣ аз нахуст рӯзҳои аввали ворид шудан ба фалсафаи назарияи ҷомеаи ормониро мавриди баррасӣ қарор дода, раванди зинанизоми ин самти илмиро расиши устувори ҳадафҳои иҷтимоӣ медонист. Аз нигоҳи ӯ, мазмуну мундариҷаи этимологии осори ба ин масоил бахшидаи маъхазӣ ва татбиқи онҳо дар шарҳи масоили илтимӣ, фикрро тақвият мебахшад. Масалан, агар ба китоби «Орои аҳл-ул-мадина ал-фозила» («Андешаҳои мардуми шаҳри фарзона»), тавачҷуҳ намоем, маълум мегардад, ки нигоҳи ӯ дар ин самт тасодуфи набуда, «мадина»-ро ба маънои «шаҳр» ва «аҳли мадина»-ро «шаҳрнишин» хонда, саодати иҷтимоиро аз рӯйи меъёрҳои ақлӣ вобаста донистааст. Ин равиши татбиқӣ дар тамоми ақоиди пайравони Форобӣ, Ибни Сино, Ибни Рушд, Насириддини Тӯсӣ ва дигарон бо идома инкишоф ёфтааст.

Ба андешаи Форобӣ дар китоби болозикр шаҳрнишин будан ва ба қоидаҳои шаҳрӣ риоя қардан хусусияти ҳосро талаб мекунад ва асоси онро равандҳои объективӣ ва субъективӣ

ташкил медиҳад. Аз ин рӯ, муайянкунандаи асосҳои ин дусамтиро ахлоқи маданӣ, зиракии сиёсӣ ва маърифат устувор мегардонад. Вобаста ба қонунҳои фалсафии иҷтимоӣ Форобӣ инсонро ҷайвони маданӣ пиндошта, фитрати ӯро асоси вучуди воқеияти ҳақиқӣ медонад. Ба андешаи ӯ “рушди аҳолӣ фардӣ аз илтимом вобастааст ва ахлоқи умумичамъӣ бар иҷтимоӣ таъсиргуздор. Агар якчанд мафҳумро, ки ҳастии инсонро инъикос мекунам бардорем, пас инсон на инсонии маданӣ, балки ҳайвони ваҳширо меонад, ки фақат баҳри қаноати нафси ғозия (хӯрдану ошомидан) ба таҷовузи қавонин ва азияти дигарон дар ҳаракат аст” [1, с. 68].

Аз иқтибоси овардашуда маълум мешавад, ки Форобӣ ҳам ба тафсири ислоти фард ва ҳам ҷомеа пардохтааст ва барои ҳар ду барномаризҳои хубро ба роҳ мондааст. Албатта, аз рӯйи принципҳои назарии ӯ дар маҷмӯи ҷомеаи ормонии фозила бо ташбеҳи “мадина” (“шаҳр”) – узви кул ба ислоти аъзои дигар мепардозад ва ҳар як узви ҷомеаро, ки мутеи узви асосӣ – подшоҳ аст ба бадани инсон муқоиса намуда, ҳамаи аъзои ҷисмро мутеи ақл меонад ва таъкид месозад, ки агар ин ду ғаёлу таъсиргуздор бошанд дигар аъзо самарабахш хоҳанд буд ва дар ҳолати баръакс амал кунанд ҷомеаи ормонии фозила ба ҷомеаи ормонии золла (ғумроҳон ва роҳғумзаҳо) табдил меёбад.

Агар асосҳои назарии афкори иҷтимоии Форобиро ба инобат гирем, тақсими шаҳрҳо ба фозила ва ғайрифозила бо ду меъёри мутафовит ва албатта, вобаста ба ҳам баён шудааст. Меъёри аввал бар асоси тааққулу мизони бархӯрдорӣ аз қуваи нутқӣ ва дуум дарёфти расиданҳо ба саодати иҷтимоӣ. “Агарчӣ мадинаи фозила дар касби хайроту саодот бо мадинаи ғайрифозила мутафовит аст метавон ҳар ду роҳро маҳсули як зеҳн донист, ки бо роҳҳои гуногун ироа мегарданд” [3, с. 44].

Аз ин гуфтор натиҷа баровардан мумкин аст, ки назарияи ҷомеаи ормонӣ асоси фалсафии иҷтимоии Форобиро ташкил дода, мутафаккир дар ҳама ҳолат кӯшидааст, дар асоси қоида ва қонунҳои илмӣ иттиҳоди ҷомеа ва саломатии инсонро ба инобат гирад ва ба воситаи ду қува – подшоҳу ақл пешгомиро дар муваффақиятҳо нишон диҳад.

Афкори ормонии Форобӣ ва нақши хувиятсози он дар замони муосир. Абунасири Форобӣ яке аз аввалин мутафаккирони барҷастаи форсу тоҷик ба ҳисоб меравад, ки низомии иҷтимоии ҷомеаро ба воситаи афкори ормонӣ дар муҳимтарин асари хеш - «Орои аҳл-ул-мадина ал-фозила» ба танзим даровардан мехоҳад. Таҳлилҳои иҷтимоии мутафаккир дар сохтори роҳандозигардида, дар замири афроди ҷомеаи шаҳрвандӣ ҳудодоҳиро ба вучуд оварда, ҳар фарди ҷомеаро огоҳ месозад (бавосита, бевосита), то бар асолати хеш таъя намуда, дар заминаи масоили замони хеш ояндаро бисозад. Агар қонунҳои иҷтимоии роҳандозигардидаи Форобӣ ба инобат гирифта шаванд, дар раванди иҷтимоишавӣ мафҳумҳое ба ҷадафамон мувофиқ меояд онро пурратару аниқтар ифода менамояд, яъне чӣ аз рӯйи маъно ва чӣ аз ҷиҳати доираи фарогирӣ. “Зеро дар ин замина, мафҳум низ асоси заминаҳои ормонӣ-идеалӣ ва имкониятҳои воқеиро бештар устувортар ва ошанги ифодааш хуштару боэътимодтар ва ба табиату шунавоии инсон гуворотар мерасанд” [1, с. 89].

Дар шароити кунунии замони истиқлол ҷомеаи ормонӣ ҳамчун унсuri асосии муносибатҳои мушаххаси ҷамъиятӣ марбут доништа шуда, ҳамзамон, ба ҳамин маъно истифода карда мешавад. Форобӣ дар муқаддимаи китобаш ормонро ҳамчун тафаккури густурда арзёбӣ карда, асоси онро аз донишҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ меонад. Ҷомеаи ормонӣ ба назари мо ифодаи чунин парвози фикрие мебошад, ки ӯдуду фазояш интиҳо надошта, моҳиятан ҳамчун маъсули васеътари меънати ақлӣ (зеҳнӣ-интеллектуалӣ) бо роҳи мушоҳидаи бевоситаи маводу далелҳо ба офаридани намунаи ҷаъти ояндаи ҷамъиятӣ таҳиялан муяссар гардада, дар тафаккури худ нигаронида мешавад. Агар як сари риштааш ба ҷаъти мавҷуда пайваста бошад, сари дигараш ба оянда нигаронида шудааст. Ба ҳамин далелҳо таъя карда, мо дар рисолати иҷтимоии худ истифодаи мафҳуми «ҷомеаи ормонӣ»-ро барои баррасӣ мувофиқтар донистем. Мувофиқату мутобиқати ин таъбир дар тамоми шаклу воситаҳои мундариҷаву анвои таърихӣ он – ҷомеаи ормонии шифонӣ, ҷомеаи ормонии расмӣ, ҷомеаи ормонии бадеию назариявӣ бо аниқияти хоше ӯвайдо мегарданд. Чун чунин ҳолат ба вуқӯ меояд, ҳар инсонии соҳибиро аз асолати хеш дарак медиҳад.

Дар миёни андешмандон бархе дидгоњҳои асолатофар мавҷуд аст, ки барои ӯмеа ҳувиятсозанд ва дар фитрати ашхоси соҳибназар мустақилиятро ташвиқ месозанд. Ба эътиқоди ин гурӯҳи пешсаф наҷи бошад, он ҳам ақли ғайб аст. Чунони М.Мутаҳҳарӣ иброз медорад: "...ҳар оина инсон ҳувиятсоз буда метавонад, ки дар ҷомеаи маданӣ умр ба сар барад ва ормони ӯ мансуб ба ормони як миллати бузург бошад, агар чунин аст, шууру виждони фарди маънавии ӯ мутааллиқ ба шууру виждони ҷамъиятӣ буда метавонад" [12, с. 321].

Агар назари М.Мутаҳҳарӣ ба инобат гирем, зарурати иҷтимоикунонии ҷомеа аз байн бардошта мешавад ва ин раванд ба низоми ҳатмикунонӣ дароварда мешавад, зеро дар шароити ҷаҳонишавӣ падидаю зухуроти навтаъсис боис мегарданд, ки матолиби ахлоқӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ ва иҷтимоии худӣ дар заминаи афкор ва идеологияи миллии рушд ёбанд ва ҳамзамон дурнамои истисноии ҷаҳиро устувору самаранок созанд. Чунки анҷоми босамари ратсионализми ҷомеаи ормонии инсоният танҳо ба эътибори равоит ва доду гирифтҳо пурсамар маъсуб мешавад. Ба баёни дигар, метавон гуфт, ки музаффариятҳои ҷомеаи ормонӣ танҳо маъмулае аз равоит настанд. Агар чунин бошад, ӯмеа метавонад ба унвони кулӣ наққӣ шинохта шавад. Дар ақс ҳолат "инсон худро аз тамоюлотии иҷтимоӣ дур мебинад ва ҳамеша дар рӯбарӯи фарғиёт қарор мегирад. [3, с. 78].

Мутобиқ ба масоили ӯмеаи ормонӣ асарҳои муҳимме бахшида шудааст, ки наъман наҷандон қалон бошанд наъ, аз рӯи масоилу интиҳоби мавзӯ арзишҳои махсусро соҳибанд. Оид ба ин масъала донишмандони пасошуравӣ Орифов М.К.– «Ормони илтимоӣ наҷчун ӯраёни афкори ҷамъиятӣ-ғалсафӣ дар Осиёи Миёна» ва Қомиллов Р. "Назари ҷомеаи ормонӣ дар таърихи фарҳанги форсу тоҷик" асарҳо таълиф намудаанд. Метавон гуфт, ки масоили ӯмеаи ормонӣ яке аз қўшишҳои ӯидии наъли ин масъала дар минтақаи Осиёи Миёна ва Эрон ба шумор меравад. Вазиғаи муҳиммеро, ки ин ва дигар донишмандон дар рисолаҳои худ ба миён гузоштаанд, иборат аз таъдиди назар ба таърихи бисёрасраи ӯустульӣ қамёбиҳои маънавии инсоният мебошанд, ки ба афкори даврании гузашта ва оянда бахшидашудааст. Ҳамчунин, дар онҳо мақсади шиносӣ ба таърихи ӯмеаи ормонии ҳалқҳои Осиёи Миёна аз тарафи мутафаккирони Шарқ ва қи гуна амалӣ қардани онҳо дар назар дошташудааст. Аз ин ӯиъат, ин лаҳазот ва аломатҳои муҳим барои дарки масоили ӯмеаи ормонии гузаштагонамон қумаки зиёде расонида метавонад.

Тарафҳои дигари ғоидабахши ин қор аз он иборат мебошад, ки дар он масъалаи то ӯол ба таври қаноатбахш фаро гирифта нашудаанд.

Бо дарки маъмунии матолиби болозикр, ба ҳулоса омадан мумкин аст, ки моъияти ӯмеаи ормонии ҳувиятсоз аз ҳикмати шарқии худӣ маншаъ мегирад. Вобаста ҳолати имрӯза тамоми он қизеро, ки инсоният эъод менамояд, аз ғояҳои худӣ бунёд меёбанд. Аммо вобаста ба наъ як қизи офаридашуда ғояҳо рангу бори ҳосае пайдо қарда ба таври қушоду равшан зонир мегарданд. Ба андешаи мо ғояҳои ҳувиятсоз дар айни ӯол қам дар амал татбиқ мешаванд. Аз рӯи низоми ғайолияти иҷтимоӣ дар шароити имрӯз ақсарияти шаҳрвандон ба донишҳои шаклӣ ва ё маъноии зонирӣ рӯ меоранд. Аммо ғояҳои ҷомеаи ормонии ҳувиятсоз дар ақси донишҳои ратсионалӣ ба роҳ монда шуда, ба аъаммияти тарбиявию ҷамъиятии ғайолияти инсонӣ ниғаронида шуда, ҳамзамон, дорои ҳислатҳои мушаххасу ормоние мебошад, ки инсон ва дар маҷмуъ ҷомеаро ба сӯи муваффақиятҳо раҳнагун месозанд.

Хулоса, аз таълилҳои анҷомёфта, ба натиҷа расидан мумкин аст, ки қонсепсияи ҷомеаи ормонии ҳувиятсоз дар шароити қунунӣ дар заминаи ҳушқу ҳолӣ ба вучуд наомада, донишҳои назариявии он агар аз Юнон маншаъ гирифта бошад, бунёди масъалагугории он аз асрҳои миёна, ҳусусан, осори Форобӣ ба заминагузории амалӣ мувофиқ омада, дар замони истиклол роҳқушҳои масоили иҷтимоӣ доништа мешаванд. Бо дарназардошти ин, қўшиш намудем, ки умумияту тафовутҳои ин се даврано ошқор намоем:

1. Аз рӯи гуфтори шифоҳӣ инсоният бо дур мондан аз низоми маданӣ ҳамеша дар зулму истибдод қарор дошт ва ягона орзуи ӯ расидан ба соҳти иҷтимоии дуруст буд, вале донишҳои ноқифоя ӯро намегузост ба мақсад расад. Азму иродаи мутафаккирон буд, ки ин ҳолат

мунъакис гардид ва ормони чомеаи наку падидор шуда, инсоният ба воситаи ақл аз ҷаҳолат берун баромад.

2. Аввалин донишмандоне, ки мафҳуми чомеаи ормониро ба хотири озоиштагӣ пешниҳод намуданд Афлотун (Юнон) ва Форобӣ (Шарқ) мебошанд. Ин мутафаккирон, ки асоси накуҳиши инсон чомеаи ормонии фозиларо медонанд, муътақиданд, ки ӯар кас ба туфайли сиришту шоистагии зотии хеш ба коре пардозад ва ҳамчунин аст кори подшоҳи ормонӣ (идеалӣ), ки аз рӯйи вазифа авзои мадинаву равобити шаҳрвандонро бар пояи ин асл сомон диҳад.

3. Мадинаи фозила, ки дар он ҳадафу вазифаҳои чомеаи ормонӣ амалӣ мегардад, аз рӯйи андешаи Форобӣ бояд ба ӯама табақаҳои иҷтимоӣ мутааллиқ бошад, то дар хурдтарин ӯадди худ ба шаҳри мутамаддин табдил ёбад.

4. Сарфи назар аз ӯамаи монандиҳо ва қаробатҳо бо фалсафаи юнонӣ, Форобӣ мақоми ӯокиро аз рӯйи хусусиятҳои шарқӣ баҳо дода, баррасии баъзе ӯаъолиятҳо ва хусусиятҳои иҷтимоии чомеаи шаҳрвандиро дар ҳарду қавонин матраҳ карда, дар ҳама ҳолат ӯойгоҳи подшоҳ ва ақро асоси пешравии инфиродинӣ иҷтимоӣ медонад.

5. Ба андешаи Форобӣ низомии ӯаъолияти чомеа якнавохт нест. Дар он танзҳои гуногун ба назар мерасад, вале ин гуногуниро, ки асоси бенизомихост ақли ӯаъол ва подшоҳи холис танзим мекунад. Ба ҳар андозае танзим муваффақона анҷом ёбад, ба ҳамон андоза саодату хушбахтӣ падидор мешавад ва агар мафҳумҳои асосӣ вазифаи худро дуруст анҷом надиҳанд ба ҳамон андоза ӯасоду бенизомӣ ҳукфаромо мегардад. Аз ин ӯост, ки ҳамаи қуваҳо бояд мутеи қуваи ӯикрӣ бошанд, то чомеаи ормонии ҳувиятсоз тамоми равандҳои накуи иҷтимоии чомеаро фарогиру ҳукмфармо бошад.

6. Дар чомеае, ки ашҳоси ҳувиятсоз умр ба сар мебаранд, ақли амалӣ бо мусоидати киёси амалӣ натиҷагирҳои баду ҳуби инсонро ба рафтори аҳоликӣ наздик месозад, ки инсон ба ин васила ҳамчун субъекти комилҳукуки иҷтимоӣ ҳамаи муваффақиятҳо ва коствагиҳои олами объективиро фаро мегирад.

7. Агар қудрати шинохти ӯаққу ботили санъишҳои амалкарди саъеъ дар инсон ба ӯукми фалсафа ва мантиқ дуруст бошанд ва афкори ӯ ҳамеша дар ҳолати эътидол бошанд, дар ин вақт, қудрати ӯ ба неруи халқ неру меафзояд. Дар натиҷаи афзоиши неру ҳокимияти ӯикрронии дастрас бар халқ қудрат зам мекунад ва ин қудрат боиси истеҳсолоти зеҳнии пурсамар мегардад.

АДАБИЁТ

1. Абунасири Форобӣ. Ороъ аҳл-ул-мадина ал-фадила. – Қоҳира, 2002. – 227 с.
2. Абунасири Форобӣ. Фалсафат-ул-маданӣ. Тарҷумаи Доварӣ Р. – Техрон, 1354 . – 181 с.
3. Абунасири Форобӣ. Фусус-ул-ҳикам. – Қоҳира, 1996. – 198 с.
4. Аль-Фараби. Философские трактаты. – Алма-Ата, 1972. – 495 с.
5. Ашуrow Г. Философия эпохи Саманидов. – Душанбе, 2006. – 220 с.
6. Афолтун. Љумъур. Тарҷумаи Фуоди Раъмонӣ. Теърон: “Матбааи илмӣ ва фаръангӣ”, 1390. – 211 с.
7. Гафуров Б.Г., Касымжанов А.Х. Фараби в истории культуры. – М., 1975. – 181 с.
8. Григорян С.Н. Средневековая философия народов Ближнего и Среднего Востока. – М, 1966. – 352 с.
9. Диноршоева З.М. Гражданская философия Фараби. – Душанбе, 2006. – 323 с.
10. История таджикской философии. – Т.2. – Душанбе, 2011. – 788 с.
11. Мехрдод М. Фалсафаи Абӯнасири Форобӣ. – Техрон, 1338 х. – 80 с.
12. Мутаъарри М. Осор. – Љ. II. – Теърон: “Садр”, 1385. – 454 с.
13. Озод Т. Андешаҳои иҷтимоии мутафаккирони машрикзамин. – Техрон, 1374 х. – 221 с.
14. Сулаймонов Б.С. Назарияи мантиқӣ-маърифатии Абунасири Форобӣ (Монография). – Душанбе: “Олами дониш”, 2023. – 207 с.
15. Тӯсӣ, Насируддин. Ахлоқи носирӣ. Таҳқиқ ва таълиқи Мучтабо Минавӣ. – Техрон: «Зар», 1880. – 666 с.
16. Хайруллаев М.М. Мироззрение Фараби и его значение в истории философии. – Ташкент, 1967. – 355 с.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17349278>

МЕКТЕП ЖАШЫНДАГЫ ОКУУЧУЛАРДЫН АРАСЫНДАГЫ «ТОБОКЕЛ ТОБУНДАГЫ» БАЛДАР МЕНЕН ИШ АЛЫП БАРУУДА ПСИХОЛОГИЯЛЫК, КОНСУЛЬТАЦИЯЛЫК БОРБОР ТҮЗҮҮ

САДЫКОВА НУРГУЛ АСТАНОВНА

ш.Манас, Кыргызстан

Аннотация. Макалада мектеп жашындагы "тобокелдик тобундагы" балдар жана өспүрүмдөр менен иштөө үчүн адистештирилген психологиялык-консультациялык борборду түзүүнүн актуалдуулугу негизделген. Окуучулардын психологиялык бузулушунун өсүшүнө өбөлгө түзгөн заманбап көйгөйлөр: мектептин ашыкча жүктөлүшү, бейбааштык, социалдык медианын таасири жана үй-бүлөлүк кризис. "Тобокелдик тобу" түшүнүгү, анын ичинде социалдык-экономикалык, үй-бүлөлүк жана психологиялык аялуу факторлор кеңири ачылган. Борбордун проблемаларды эрте аныктоо, комплекстүү психологиялык жардам көрсөтүү (жекече, топтук, үй-бүлөлүк) жана алдын алуу программаларын ишке ашыруудан турган миссиясы, стратегиялык жана тактикалык максаттары аныкталат. Борборду түзүү жөн гана социалдык кызмат эмес, улуттук коопсуздукка стратегиялык инвестиция болуп саналат, ал кесепеттерди жоюудан жаш муундун психикалык саламаттыгын активдүү колдоо системасын курууга өтөт деген тыянак чыгарылды.

Ачкыч сөздөр: Тобокел тобундагы балдар, өспүрүмдөр, психологиялык борбор, психологиялык жардам, мектептеги дезадаптация, бейбааштык, киберкуугунтук.

СОЗДАНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО, КОНСУЛЬТАЦИОННОГО ЦЕНТРА ПО РАБОТЕ С ДЕТЬМИ "ГРУППЫ РИСКА" СРЕДИ УЧАЩИХСЯ ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

САДЫКОВА НУРГУЛ АСТАНОВНА

г.Манас, Кыргызстан

Аннотация. В статье обосновывается актуальность создания специализированного психологического консультационного центра для работы с детьми и подростками «группы риска» школьного возраста. Рассматриваются ключевые вызовы современности, способствующие росту психологического неблагополучия среди учащихся: школьные перегрузки, буллинг, влияние социальных сетей и семейные кризисы. Подробно раскрывается понятие «группа риска», включая социально-экономические, семейные и психологические факторы уязвимости. Определяются миссия, стратегические и тактические цели центра, заключающиеся в раннем выявлении проблем, оказании комплексной психологической помощи (индивидуальной, групповой, семейной) и реализации профилактических программ. Делается вывод о том, что создание центра является не просто социальной услугой, а стратегической инвестицией в национальную безопасность, позволяющей перейти от ликвидации последствий к построению системы проактивной поддержки психического здоровья подрастающего поколения.

Ключевые слова: Дети группы риска, подростки, психологический центр, психологическая помощь, школьная дезадаптация, буллинг, кибербуллинг

CREATION OF A PSYCHOLOGICAL AND COUNSELING CENTER FOR WORKING WITH "AT-RISK" CHILDREN AMONG SCHOOL-AGE STUDENTS

SADYKOVA NURGUL ASTANOVNA

с.Манас, Kyrgyzstan

ОФ "Международный научно-исследовательский центр "Endless Light in Science"

Annotation. The article substantiates the relevance of establishing a specialized psychological counseling center for working with children and adolescents at risk of school age. It examines the key challenges of our time that contribute to the growth of psychological distress among students, such as school overload, bullying, the influence of social media, and family crises. The article provides a detailed definition of the concept of "at risk," including socioeconomic, family, and psychological factors of vulnerability. The article defines the mission, strategic, and tactical goals of the center, which include early detection of problems, provision of comprehensive psychological assistance (individual, group, and family), and implementation of preventive programs. The authors conclude that the creation of the center is not just a social service, but a strategic investment in national security, allowing for a transition from responding to the consequences to building a system of proactive support for the mental health of the younger generation.

Keywords: risk children, teenagers, psychological center, psychological assistance, school maladjustment, bullying, and cyberbullying.

Киришүү:

Жаңы чакырыктар-жаңы чечимдер. Эмне үчүн заманбап балдар атайын психологиялык жардамга муктаж

Азыркы балалык мурунку муундар чоңойгондон кескин айырмаланган шарттарда өтөт. Санариптик революция, ааламдашуу, жашоонун ылдамдашы жана салттуу социалдык институттардын трансформациясы бала үчүн уникалдуу, бирок ошондой эле өтө стресстүү өнүгүү чөйрөсүн түздү. Окуучунун психикасы бүгүнкү күндө бир нече негизги багыттар боюнча системалаштырыла турган болуп көрбөгөндөй чакырыктар менен кагылышуулардын алдыңкы сабында турат.

1. Маалыматтык жана академиялык ашыкча жүктөө.

Мектептин программасы дайыма татаалдашып, жыйынтыктарга карата талаптар (ЖРТ, Олимпиада) созулуп жатат. Буга интернеттен, социалдык тармактардан, мессенджерлерден келген ири көлөмдөгү тышкы маалымат кошулат. Балдардын мээси өнөкөт стресске, орто класстагы Эркектердин күйүп кетүү синдромуна, мотивациянын жоголушуна жана таанып-билүүгө болгон кызыгууга алып келген чоң маалымат массивдерин иштетүүгө аргасыз.

2. Санарип доорундагы социалдык мамилелер: бейбаштык жана киберкуугунтук.

Травма жаңы, коркунучтуу жаракат алды. Эгер классикалык мектептеги рэкетчилик мектептин босогосунан ашып кетсе, анда киберкуугунтук 24/7 баланы куугунтуктайт. Кемсинткен комментарийлер, авторитеттүү баракчаларды түзүү, жеке маалыматты жайылтуу-мунун баары жабырлануучуларда жалпы коргоосуз жана үмүтсүздүк сезимин жаратат. Мунун кесепеттери терең психологиялык травма, социалдык обочолонуу, тынчсыздануу бузулуулары жана өзгөчө учурларда суициддик жүрүм-турум.

3. Идентификациялык Кризис жана социалдык медианы басуу.

Социалдык тармактар чындыкты бурмаланган кабылдоону калыптандырат. Бала өзүнүн жашоосун, сырткы көрүнүшүн жана ийгиликтерин курдаштарынын жана блоггерлеринин жалтырак, Түзөтүлгөн образдары менен дайыма салыштырат. Бул "импостер синдромун", өзүн-өзү сыйлоо сезимин, перфекционизмди, тынчсызданууну жана депрессияны жаратат. Парадокс пайда болот: интернетте гипер-байланышта болгондо, балдар чыныгы жашоодо жалгыздыкты жана түшүнбөстүктү сезишет.

4. Үй-бүлөлүк системаны туруксуздаштыруу.

Баланын негизги тиреги болгон үй-бүлө кризисти өзү башынан өткөрүп жатат. Ата-энелердеги стресстин жогорку деңгээли, экономикалык туруксуздук, чыр — чатактар, ажырашуулар балдардын психологиялык абалына таасирин тийгизет. Бала көбүнчө үй-бүлөлүк көйгөйлөрдүн барымтасына айланат, бул күнөө, коркуу, эмоционалдык туруксуздукка алып келет.

Бул факторлордун кумулятивдик таасири балдарды "аялуу" кылат. Ал катышуучулардын максаттуу категориясын түзөт, аны адистер "тобокелдик тобуна" кошушат.

Алар кимдер? Бул жөн гана "кыйын өспүрүмдөр". Алар адаптация механизмдерин үзгүлтүккө учуратуу алдында турган балдар. Алардын жүрүм — туруму (агрессия, артка чегинүү, сабакка келбей калуу, өзүнө зыян келтирүү) жосунсуз жорук эмес, жардам сурап кыйкыруу, ички ооруну басаңдатуунун жалгыз жолу.

Бул Сигналды этибарга албоо оор кесепеттерге алып келет: девианттык жүрүм-турум, клиникалык депрессиянын өнүгүшү, көз карандылык, суицид. Ошондуктан атайын психологиялык консультация борборун түзүү гуманитардык иш-аракет же "дагы бир социалдык кызмат" эмес.

Бул-улуттук коопсуздук жана келечектеги коомдун саламаттыгы үчүн стратегиялык зарыл. Мындай борбор пассивдүү "тез жардам" эмес, Активдүү эрте кийлигишүү куралы. Ал көйгөйлөрдү пайда болгон этапта аныктоо жана алардын тагдырды сындыруучу кризистерге айланышына жол бербөө менен активдүү иштейт. Бул дени сак, ишке ашкан жана психологиялык жактан туруктуу жарандардын мууну аркылуу кайтарылган адам капиталына инвестиция.

"Тобокел тобундагы" балдар:

"Тобокел тобу" түшүнүгү шарттуу жана коомдогу, үй-бүлөлүк же мектеп чөйрөсүндөгү абалы алардын дени сак өнүгүүсүнө реалдуу коркунуч жараткан балдарды камтыйт. Тобокелдик психикалык бузулуулардын, девианттык жүрүм-турумдун, социалдык дезадаптациянын өнүгүү ыктымалдыгы менен байланыштуу болушу мүмкүн. Шарттуу түрдө, бул балдарды бир нече негизги категорияларга бөлсө болот, бир бала бир эле учурда бир нече топто болушу мүмкүн.

1. Социалдык-экономикалык алсыздык

Материалдык байлыгы төмөн үй-бүлөлөрдүн балдары.

Көйгөйлөр: каржылык туруксуздуктан улам туруктуу стресс, теңтуштарына (кийим, гаджет, саякат) ээ боло албоо, жетишсиздик, социалдык обочолонуу жана көрө албастык сезимдерине алып келет. Үй-бүлөсүнө жардам берүү үчүн же керектүү нерселердин жоктугунан мектепти өткөрүп жиберилиши мүмкүн.

Кароосуз калган балдар жана социалдык жактан начар үй-бүлөлөрдө жашаган балдар.

Көйгөйлөр: ата-энелердин негизги камкордугунун, көзөмөлүнүн жана колдоосунун жоктугу. Ата-энелер коомго жат адамдар болушу мүмкүн, аракеттиктен, баңгиликтен жапа чегиши мүмкүн. Бул баланын физикалык жана психикалык ден соолугуна, аны мыйзамсыз иштерге тартуу үчүн түздөн-түз коркунуч.

2. Жүрүм-турум көйгөйлөрү

Курч үй-бүлөлүк кризисти баштан кечирип жаткан балдар.

Ата-эненин ажырашуусу: күнөө, таянычтын жоголушу, берилгендиктин конфликти, жалгыз бой ата-эне менен жашоо, бул көбүнчө материалдык абалдын начарлашын билдирет.

Жакын адамын жоготуу (өлүм, катуу оору): иштетилбеген кайгы, депрессия, экзистенциалдык коркуу.

Үй-бүлөдөгү конфликттик мамилелер (ата-энелердин ортосунда, башка туугандар менен): туруктуу чыңалуу, "курчоодо" жашоо, агрессивдүү жүрүм-турумду норма катары моделдөө.

Гиперопикалык үй-бүлөлөрдүн балдары, же тескерисинче, эмоционалдык жактан суук, ата-энеси алыс.

Гиперопека: инфантилдүүлүктү, чечим кабыл алууну билбегендикти, стресске аз чыдамдуулукту калыптандырат.

Эмоционалдык муздактык: таштап кетүү сезимине, муктаждыкка ишенбөөгө, жакын мамиле түзүүдө кыйынчылыктарга алып келет.

3. Мектептин туура эмес иштеши жана академиялык көйгөйлөр

Өнөкөт жетишсиздиги бар балдар.

Себептери: таанып-билүү процесстеринин калыптанбагандыгынан (көңүл буруу, эс тутум) жана педагогикалык кайдыгерликтен баштап, терең көйгөйлөргө чейин (акыл-эс, дислексия). Туруктуу ийгиликсиздик мотивацияны өлтүрөт, "үйрөнгөн алсыздыкты" калыптандырат.

Көңүлдүн тартыштыгы гиперактивдүүлүктүн бузулушу (СДВГ) бар балдар.

Көйгөйлөр: алар топтоо, тынч отуруу, эрежелерди сактоо менен күрөшүшөт. Алар көбүнчө эскертүүлөрдү алышат, ыңгайсыз студенттер болуп калышат, бул өзүн төмөн баалоого жана теңтуштарынан баш тартууга алып келет.

Таланттуу балдар.

Көйгөйлөр: сабактан тажоо, курбуларынын түшүнбөстүгү ("ак каргалар"), ата-энелерден жана мугалимдерден чоң үмүт артып, чоң кысым жараткандыктан тобокелдик тобуна кирүү сейрек эмес.

4. Психологиялык жана эмоционалдык кыйынчылыктар

Тынчсыздануу жана депрессия менен ооруган балдар.

Көрүнүштөр: туруктуу тынчсыздануу, коркуу (мектеп, социалдык), депрессиялык маанай, апатия, жашоого болгон кызыгууну жоготуу, уйку жана табиттин бузулушу. Бул каприздер эмес, жардамды талап кылган олуттуу шарттар.

Өзүн төмөн баалаган жана өзүн-өзү кабылдоосу начар балдар.

Көрүнүштөр: өзүн-өзү сыңдоо, өз күчүнө ишенбөө, алсыздыктын күчөшү, башкалардын пикирине көз карандылык. Оңой эле манипуляциянын жана бейбаштыктын курмандыгы болушат.

Суициддик ойлору бар же өзүнө зыян келтирүүчү жүрүм-турумга жакын өспүрүмдөр (автоагрессия).

Маанилүү: бул эң тынчсыздандырган маркер. Кесүү, күйүк ж.б. - Бул адам чыдагыс жүрөк оорусу менен күрөшүүнүн, физикалык ооруну "алмаштыруунун" же жардам сурап кыйкыруунун жолу.

5. Социалдык өз ара аракеттенүү көйгөйлөрү

Бейбаштык (рэкетилик) жана киберкуугунтуктун курмандыктары.

Кесепеттери: терең психологиялык травма, ТТБ, социалдык обочолонуу, депрессия, мектептен баш тартуу.

Агрессорлор (буллерлер) жана асоциалдык жүрүм-туруму бар балдар.

Маанилүү: бул балдар да коркунучта! Агрессия көбүнчө зордук-зомбулуктун, Көңүлдүн жетишсиздигинин, өзүн ырастоону каалоонун кесепети. Жардам болбосо, алардын жүрүм-туруму бекемделип, Олуттуу кылмыштарга алып келет.

Обочолонгон, теңтуштары четке каккан балдар.

Себептери: сырткы көрүнүшү, жүрүм-туруму, сүйлөшө албагандыгы менен байланыштуу болушу мүмкүн. Коллективдеги жалгыздык күчтүү травматикалык фактор.

"Тобокел тобу" балдар үчүн психологиялык консультация борборунун миссиясы жана максаттары

Борбордун Миссиясы

Миссия: коопсуз, жеткиликтүү жана жогорку кесипкөй мейкиндикти түзүү, анда ар бир "тобокелдик тобундагы" бала жана өспүрүм, ошондой эле алардын үй-бүлөсү ар тараптуу, өз убагында жана системалуу психологиялык колдоо алышат. Биздин максатыбыз — кризисти жөн гана токтотуу эмес, балага жана анын айлана-чөйрөсүнө психологиялык туруктуулук көндүмдөрүн үйрөтүү, бузулган байланыштарды калыбына келтирүүгө жардам берүү, ички ресурсту ачуу жана ага дени сак өнүгүү жана ийгиликтүү социалдык кошулуу мүмкүнчүлүгүн кайтаруу.

Миссия негизделген негизги баалуулуктар:

Купуялык жана коопсуздук: абсолюттук ишеним — бул иштин негизи. Бала жана ата-эне алардын көйгөйлөрү ачыкка чыкпай тургандыгына ишениши керек.

Баалоо жана кабыл алуу: биз балдарды "жакшы" жана "жаман" деп бөлбөйбүз. Биз алардын окуясын кабыл алабыз жана алардын чындыгы менен иштейбиз, сотсуз жана энбелгилерсиз.

Системалуу мамиле: баланын көйгөйү өзүнчө эмес, анын үй-бүлөсүнүн, мектебинин жана социалдык чөйрөсүнүн контекстинде каралат. Жардам бүт системага көрсөтүлөт.

Кесипкөйлүк жана илимий мамиле: биздин ишибиздин негизин — эл аралык стандарттарга жооп берген психотерапиянын далилдүү методдору түзөт. Адистер квалификациясын дайыма жогорулатып турушат.

Проактивдүүлүк: биз кырдаалдын курч болушун күтпөстөн, тобокелдиктерди эрте аныктоого жана активдүү болууга умтулабыз.

Борбордун стратегиялык максаттары

Бул бардык иш-чаралар жетишүүгө багытталган глобалдык, узак мөөнөттүү натыйжалар.

1. Тейлөө регионунда балдар жана өспүрүмдөр арасында психологиялык жетишсиздиктин деңгээлин төмөндөтүү.

2. Социалдык-кооптуу жүрүм-турумдун алдын алуу: суицид, укук бузуу, ПАВ ичүү, үйдөн чыгып кетүү коркунучун азайтуу.

3. Үй-бүлө институтун чыңдоо: балдар-ата мамилелерин жакшыртуу, ата-энелердин психологиялык сабаттуулугун жогорулатуу.

4. "Тобокел тобундагы" балдарды эрте аныктоо жана коштоо боюнча иштин натыйжалуу ведомстволор аралык моделин түзүү (мектептер, камкорчулук органдары, КДН, социалдык кызматтар менен өз ара аракеттенүү).

Тактикалык (практикалык) максаттар

1. Максаты: эрте аныктоо жана диагностикалоо

Милдеттери:

Өнөктөш мектептердеги окуучулардын эмоционалдык абалын үзгүлтүксүз скринингдик текшерүүлөрдү уюштуруу жана өткөрүү.

Өз көйгөйлөрү жөнүндө ачык айтуудан корккон балдарды аныктоо үчүн анонимдүү кайрылуу (ишеним телефону, онлайн чат) каналдарын түзүү жана колдоо.

Деадаптациянын себептерин аныктоо, ресурстарды аныктоо жана жекелештирилген жардам планын түзүү үчүн терең психологиялык диагностика жүргүзүү.

2. Максаты: комплекстүү психологиялык жардам көрсөтүү

Милдеттери:

Жеке консультация жана психотерапия: травма, тынчсыздануу, агрессия, өзүн төмөн баалоо боюнча психолог менен жекеме-жеке иштөө.

Топтук терапия: өспүрүмдөр үчүн терапия топторун уюштуруу (мисалы, баарлашуу көндүмдөрүн өнүктүрүү, ачууну башкаруу, тынчсызданууну жеңүү). Топ күчтүү "тең – тең" колдоо эффекттин берет.

Үй-бүлөлүк консультация жана терапия: байланышты жакшыртуу, чыр-чатактарды чечүү, өз ара аракеттенүүнүн жаңы, дени сак моделдерин иштеп чыгуу үчүн ата-энелер жана балдар менен чогуу иштөө.

Кризистик кийлигишүү: курч кырдаалдарда шашылыш психологиялык жардам көрсөтүү (суицид аракети, рэкетчилик, курч психологиялык травма).

3. Максаты: психологиялык-педагогикалык агартуу жана алдын алуу

Милдеттери:

Ата-энелер үчүн курактык психология, рэкетчиликтин алдын алуу, интернет-коопсуздук ж. б. маселелер боюнча тематикалык лекцияларды, семинарларды жана мастер-класстарды өткөрүү.

Мектептерде алдын алуу программаларын ишке ашыруу: конфликтсиз баарлашуу, стрессти башкаруу, бүтүндөй класстар үчүн эмоционалдык интеллектти өнүктүрүү боюнча тренингдер.

Мектеп педагогдорунун жана психологдорунун квалификациясын жогорулатуу: аларга кыйынчылыктын белгилерин таануунун жана "Тобокел тобундагы" балдар менен натыйжалуу өз ара аракеттенүүнүн заманбап ыкмаларын үйрөтүү.

Негизги максаттар:

1. Көйгөйлөрдү эрте аныктоо. Кызыл желектерди өз убагында таануу үчүн мектептерде скрининг иш-чараларын уюштуруу.

2. Жеке жана топтук психологиялык жардам. Жүрүм-турумду оңдоого, тынчсызданууну жоюуга жана коммуникация көндүмдөрүн өнүктүрүүгө багытталган консультацияларды, жеке өсүү тренингдерин, арт-терапевтик жана гештальт-сессияларды өткөрүү.

3. Үй-бүлөлөр менен иштөө. Үй-бүлөлүк консультация балдар менен ата-энелердин мамилесин түзүүгө жардам берет, бул кризистен чыгуу үчүн негиз болуп саналат.

4. Мугалимдерге методикалык колдоо көрсөтүү. Мектеп психологдорун жана мугалимдерин кыйын өспүрүмдөр менен иштөөнүн заманбап ыкмаларына үйрөтүү.

5. Алдын алуу. Балдардын психикалык саламаттыгы жөнүндө жалпы коомчулукка лекцияларды жана семинарларды өткөрүү.

Борбордун түзүмү: комплекстүү мамиле

Борбордун ишинин натыйжалуулугу анын көп тармактуу түзүмү менен камсыздалат:

баштапкы кабыл алуу жана диагностика бөлүмү: бул жерде бала жана ата-энелер менен алгачкы маектешүү жүргүзүлөт, Көйгөйдүн тереңдигин аныктоо жана жеке жардам көрсөтүү маршрутун түзүү үчүн психодиагностикалык Методиканын комплекси колдонулат.

Жеке консультация кызматы: ар кандай багыттагы психологдор иштешет (когнитивдик-жүрүм-турумдук терапия, гуманисттик мамиле), алар балага ички чыр-чатактарды иштеп чыгууга жардам берет.

Топтук терапия бөлмөсү: өз ара жардам топтоору жана тренингдер (мисалы, кысымга туруштук берүү, ачууну башкаруу көндүмдөрүн өнүктүрүү) балага анын тажрыйбасында жалгыз эмес экенин көрсөтөт.

Кризистик кийлигишүү кызматы: ишеним телефону аркылуу жана курч кырдаалдарда бетме-бет жолугушуу форматында шашылыш психологиялык жардам көрсөтүү.

Үй-бүлөлүк иш бөлмөсү: үй-бүлөлүк психологдор баланын белгилери менен гана эмес, бүтүндөй мамилелер тутуму менен иштешет.

Методикалык кабинет: программаларды, окуу материалдарын иштеп чыгат жана мектептер менен өз ара аракеттенүүнү координациялайт.

Ийгиликти камсыз кылган иштөө принциптери

1. Купуялык. Психологдун кеңсесинде эмне болсо, ал менен кардардын ортосунда калат (Мыйзамда каралган эскертүүлөр менен). Бул ишенимдин негизи.

2. Бааланбоо жана кабыл алуу. Бала өзүн коопсуз сезиши керек жана соттолбойт же сыналбайт.

3. Кесипкөйлүк. Борбордун бардык кызматкерлери-квалификациясын такай жогорулатуучу балдар-өспүрүмдөр аудиториясы менен иштөө тажрыйбасы бар дипломдуу адистер.

4. Ведомстволор аралык өз ара аракеттенүү. Борбор вакуумда иштебейт. Көйгөйлөрдү комплекстүү чечүү үчүн мектептер, жашы жете электердин иштери боюнча комиссия, камкордук органдары жана социалдык кызматтар менен тыгыз иштешет.

Күтүлгөн жыйынтыктар

Мындай борборду түзүү-бул узак мөөнөттүү инвестиция, ал сизге жакшы натыйжа берет: Өспүрүмдөрдүн кылмыштуулугун, баңгиликти жана суицидди азайтуу.

Мектептерде психологиялык климатты жакшыртуу. Жардам алган студенттер туруктуу жана ийгиликтүү болушат.

Үй-бүлө институтун чыңдоо. Ата-энелер балдарын жакшы түшүнүүгө үйрөнүшөт.

Негизги жыйынтык-куткарылган балалык тагдыр. Муктаж болгон учурда колдоо алган бала өзүнүн потенциалына жетип, дени сак, толук ИНСАН боло алат.

Жыйынтык

Мындай борборду түзүү "дагы бир психологдун кеңсеси" эмес. Бул кесепеттер менен күрөшүүдөн алардын алдын алууга чейинки стратегиялык кадам.

Көйгөйлөрдү (укук бузуулар, көз карандылыктар, суициддер) чечүү үчүн эбегейсиз ресурстарды коротуунун ордуна, борбор алдыда иштеп жатат. Ал балдарга кризис менен күрөшүүгө жардам берет, бул жерде жана азыр, кырдаал кайтарылгыс болуп калганга чейин.

Башкы:

Бул пайдалуу. Профилактика кесепеттерин жоюуга караганда ар дайым арзаныраак.

Бул натыйжалуу. Жардам өз убагында келип, тагдырларды сактап, мектептерде жана үй-бүлөлөрдө чыңалууну басат.

Бул зарыл. "Тобокел тобундагы" балдар үчүн мындай борбор көбүнчө колдоо алуу жана толук кандуу жашоого кайтуу үчүн жалгыз мүмкүнчүлүк болуп саналат.

Бул көйгөйлөргө эмес, конкреттүү балдар жана жалпы коом үчүн дени сак келечектин потенциалына инвестиция.

АДАБИЯТТАР:

1. Выготский, Л. С. Балдардын өнүктүрүү психологиясы. - М.: Мааниси, 2004.
2. Божович, Л. И. Инсан жана анын бала кезинде калыптанышы. - Санкт-Петербург.: Петир, 2008.
3. Эриксон, Э. Идентификация: жаштык жана кризис. М: Флинт, 2006.
4. Фелдштейн, Д. И. Жетилүү психологиясы: инсандын өнүгүү процессинин структуралык жана мазмундук мүнөздөмөлөрү. МПСИ, 2004.
5. Тобокел тобундагы балдардын жана өспүрүмдөрдүн психологиясы: Окуу куралы / ред. Л. А. Грищенко. - Санкт-Петербург.: Сүйлөө, 2013.
6. Өспүрүм психологиясы. - Санкт-Петербург.: Прайм-Евроаймак, 2007.
7. Клейберг, Ю. А. Девианттык жүрүм-турумдун социалдык психологиясы. - М.: Сфера, 2004.
8. Суициддик жүрүм-туруму бар балдарга жана өспүрүмдөргө системалык жардам: методикалык колдонмо / авторлор жамааты, ред. А. Н. Моховикова. Башталыш, 2021.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17349355>

ДАҒДАРЫСТЫҚ ЖАҒДАЙЛАРДАҒЫ ЕРЛЕР МЕН ӘЙЕЛДЕРДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНЕ СИПАТТАМА

МҰХТАР МЕРЕКЕ МАҚСАТҚЫЗЫ

Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университетінің магистранты

Ғылыми жетекшісі – БАЙЖУМАНОВА Б.Ш.

Астана, Қазақстан

Аннотация: Бұл мақалада ерлер мен әйелдердің дағдарыстық жағдайларды қабылдау және еңсеру ерекшеліктері талданады. Дағдарыс адамның өмірлік циклінде құндылықтарды қайта бағалауға және өзін-өзі түсінуге ықпал етеді. Теориялық негіз ретінде Э. Эриксонның психоәлеуметтік даму тұжырымдамасы мен бірқатар ғалымдардың еңбектері пайдаланылған. Зерттеу нәтижесінде ерлердің кәсіби жетістіктер мен әлеуметтік мәртебеге тәуелді болып, дағдарыстарды ауыр өткеретіні анықталды. Әйелдер үшін негізгі өзгерістер отбасылық циклмен байланысты болғандықтан, олар стресстік жағдайларды икемдірек еңсереді. Сондай-ақ, ерлер проблемалық-бағдарланған, ал әйелдер эмоционалды-бағдарланған копинг стратегияларын жиі қолданатыны көрсетілді.

Кілт сөздер: Дағдарыс, ерлер, әйелдер, психологиялық ерекшелік, стресс, копинг-мінез-құлық, гендерлік айырмашылық.

Abstract: This article analyzes the characteristics of how men and women perceive and cope with crisis situations. A crisis plays a significant role in the human life cycle, contributing to the reassessment of values and deeper self-understanding. The theoretical basis includes E. Erikson's psychosocial development concept and the works of several scholars. The study revealed that men, being more dependent on professional achievements and social status, tend to experience crises more severely. For women, major changes are primarily associated with the family cycle, which enables them to cope with stressful situations more flexibly. It was also shown that men more often use problem-focused coping strategies, while women tend to apply emotion-focused ones.

Keywords: Crisis, men, women, psychological characteristics, stress, coping behavior, gender differences.

Кризистік жағдайлар әр адамның өмірінің ажырамас бөлігі. Олар әртүрлі салаларда пайда болуы мүмкін: жас ерекшеліктерінің өзгеруі, кәсіби қызмет, жеке қарым-қатынастар және өмірдің басқа да аспектілері. Алайда ерлер мен әйелдер дағдарыстарға әртүрлі әрекет етеді, бұл олардың психологиялық ерекшеліктерімен, әлеуметтік ұстанымдарымен және биологиялық факторларымен байланысты. Бұл айырмашылықтарды зерттеу күрделі жағдайларды еңсеру механизмдерін тереңірек түсінуге және психологиялық көмек көрсетудің тиімді стратегияларын жасауға мүмкіндік береді.

Адам өміріндегі дағдарыстық кезеңдер оның ішкі өзін-өзі сезінуін қалыптастырудың қажетті сатысы және құндылықтарды қайта бағалау мен қоршаған ортаға деген реакциясын өзгерту үшін қажет. Сол себепті дағдарыстар, әдетте, белгілі бір жас кезеңімен байланысты, өйткені адамның әлеуметтік рөлі өзгеріп, өмірдің жаңа факторларына бейімделу үшін мінез-құлық құрылымын қайта қарастыруы керек.

Өмірдегі дағдарыстық кезеңдерді қарастыратын негізгі теориялардың бірі – Эрик Эриксонның психоәлеуметтік даму тұжырымдамасы. Ол тұлғаның дамуын сегіз кезеңге бөліп, әрқайсысына тән дағдарысты сипаттаған [1]:

- Нәрестелік шақ: сенім vs. сенімсіздік.
- Ерте балалық шақ: автономия vs. ұялу мен күмәндану.
- Мектепке дейінгі жас: бастама vs. кінә.

- Мектеп жасы: еңбекқорлық vs. өз кемшілігін сезіну.
- Жасөспірімдік шақ: тұлғалық сәйкестік vs. рөлдік шатасу.
- Жастық шақ: жақындық vs. оқшаулану.
- Орта жас: генеративтілік vs. тоқырау.
- Қарттық: тұтастық vs. үмітсіздік.

Бұл дағдарыстардың әрқайсысы адамның жынысына, әлеуметтік ортасына және жеке ерекшеліктеріне байланысты әртүрлі өтеді.

В. В. Бочаров ерлердің әлеуметтік жас ерекшеліктеріне байланысты уайымдары көбінесе олардың жыныстық қатынаста болған әйелдерінің жасына тәуелді екенін жазады. Жоғары әлеуметтік мәртебеге ие ер адамдар басқа әлеуметтік топтардағы ерлерге қарағанда, өздерінен жас әйелдерге үйленуді жиі жөн көреді [2].

Ерлердің орта жастағы белсенділік деңгейінің артуы олардың мазасыздық сезімінің күшеюімен байланысты. Бұл кезеңде сыртқы әлемнен келетін қауіптерге қатысты психиканың тұрақты жағдайы қалыптасады. Ер адамдар үшін ең күрделі кезең – зейнетке шығу. Себебі ер адам үшін белсенділік таныту маңызды, және ол көбінесе өзінің өмірлік маңыздылығын кәсіби жетістіктерімен байланыстырады, бұл оның өмірінің мәніне айналуы мүмкін. Әйелдер үшін де зейнет жасы белгілі бір дәрежеде дағдарысты кезең болып табылады, бірақ ол ер адамдардағыдай өткір сезілмейді, өйткені әйел көбінесе өз жетістіктері мен табыстарын отбасылық құндылықтармен байланыстырады. Кудрявцев В. Т. «Әйелдің артықшылығы – ол дағдарысты отбасына толықтай беріліп, оны сақтап, нығайтуға күш салу арқылы жеңе алады» деп атап көрсетеді [3]. Жалпы, әйелдердің орта жастағы дағдарысты өткеруі ер адамдарға қарағанда жеңілірек жүруі мүмкін, әсіресе егер ол ана және жар ретіндегі рөлін толықтай жүзеге асырса.

А. К. Болотова «Даму психологиясы» кітабында адамдардың әртүрлі жас кезеңдерінде дағдарыстық жағдайларды еңсеру қабілеттерін зерттейді, балалық шақтан бастап, ересек жасқа дейінгі аралықты қарастырады. Ол зейнетке шығу мәселесіне және адамдардың осы жағдайға қанағаттанушылығына назар аударады. Оның жазуынша, «әйелдер зейнетке шығуға ер адамдарға қарағанда жиірек қанағаттанған (66% қарсы 61%)» [4].

Психологтар өмірдің орта жастағы дағдарысын ерлер мен әйелдердің әртүрлі өткеретінін атап өтеді.

Ер адамдарда құндылықтар жүйесінің дағдарысы жиырма жылдықтың екінші жартысында басталады. Б. Ливехуд ерлердің әртүрлі реакцияларын сипаттайды:

- кейбір ерлер өз қорқыныштарын бейсаналыққа ығыстырып, олар бірнеше жыл бойы белсенді күйде қалады;
- басқалары оларды жеңуге тырысып, алкогольге, жыныстық қатынастарға, шытырман оқиғаларға, теледидар алдында енжар уақыт өткізуге немесе қажырлы жұмысқа әуестенеді;
- үшіншілері өмір сүруге жаңа құндылықтар іздейді;
- төртіншілері бұл жағдайға кінәлілерді – әйелін, балаларын, басшылығын немесе достарын іздейді.

Ер адамда уақытты қабылдау өзгереді – бұрын болашақ шексіз болып көрінсе, енді өткен шақ ұзағырақ сезіледі. Ол қайтадан жас болуды армандайды, бірақ қырық жылдық тәжірибесін сақтап қалғысы келеді. Бұл оның сыртқы келбетінде көрініс табады – жастарға тән спорттық киім кию, серпінді жүріс, тапқырлық. Сонымен қатар, ол өзінің өмірлік негізгі міндетін түсініп, жүзеге асырғысы келеді: «Мен не қалаймын? Мен дұрыс орындамын ба? Басқа жол іздеуім керек пе? Өзіңді өзгертуім қажет пе? Мен нені басқаша істеуім керек?» Осы сұрақтарға жауап таба алуы оның болашақ өмірінің мағына мен қуанышқа немесе күйзеліс пен көңілсіздікке толы болатынын анықтайды [5].

Г. Шихидің пікірінше, ер адамдар мансабын жетілдіруге, жеке бизнесін құруға бар күшін салады. «Соңғы мүмкіндік» сезімі оларды жаңа жетістіктерге жетелеуге қосымша мотивация береді. Ерлердің сыртқы жетістіктерге тым көп көңіл бөліп, ішкі өзгерістерді елемей олардың кәсіби мақсаттарына жеткен соң өзін бағаланбаған, басылған, көңілі қалған, отбасылық

өміріне қанағаттанбаған күйде сезінуіне алып келеді. Жоқ қауіптер олардың беделіне қауіп төндіретіндей көрініп, өмірін улайды. Өзгерістерді қалап, олар қызмет саласын және қоршаған ортаны ауыстыруға ұмтылады [6].

Осылайша, орта жастағы дағдарысты бастан кешіріп жатқан ерлердің психологиялық әлауқаты бірнеше факторларға тәуелді – ең алдымен, олардың мансабына қанағаттануы және құндылықтар жүйесін қайта қарастыруына.

Әйелдердің өмірлік цикл кезеңдері көбінесе отбасылық цикл сатыларымен құрылымдалады. Бұл жерде хронологиялық жастан гөрі, некеге тұру, баланың дүниеге келуі, балалардың ата-ана үйінен кетуі, немерелердің дүниеге келуі сияқты оқиғалар үлкен рөл атқарады [7].

Терри Аптер орта жастағы әйелдердің төрт типін бөледі:

1. Инноватор әйелдер (іріктеудің басым бөлігі) – бұрын мансапты таңдаған, енді жұмсалған күш-жігер мен нәтижені салыстыра бастайды.

2. Дәстүрлі әйелдер – бұған дейін тек отбасылық рөлмен шектеліп, қанағаттанған, енді іске аспаған әлеуетіне өкінеді.

3. Экспансивті әйелдер – өмірінде маңызды өзгерістер енгізген (мамандық ауыстыру, жаңа қызығушылықтарға бой ұру және т. б.).

4. Қарсылық көрсететін әйелдер (іріктеудің аз бөлігі) – ересек өмірді жасөспірім шағында-ақ таңдаған, енді орта жасты барынша ұзартқысы келеді [6].

Отбасылық қарым-қатынастардағы «босаған ұя» кезеңі орта ересектік кезеңімен сәйкес келеді. Бұл оқиғалар жеке тұлғалық дағдарысқа алып келуі мүмкін. Мысалы, баласының тәрбиесіне толықтай берілген әйел оның ата-ана үйінен кетуімен бос кеңістік сезімін бастан кешіреді және жаңа рөлдер мен қызығушылықтарды игеруге мәжбүр болады.

Афанасьева Ю.А. өзінің «Ерлер мен әйелдердің копинг-мінез-құлқының психологиялық ерекшеліктері» атты зерттеуінде кризистік, стресстік жағдайлардағы ерлер мен әйелдердің мінез-құлқының психологиялық ерекшеліктерін қарастырады.

Ерлер мен әйелдердің әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктерін және олардың стресс жағдайындағы мінез-құлқын салыстыру және зерттеу мақсатында 160 адам (100 әйел және 60 ер адам) сұралды. Қатысушылардың жасы 25-тен 75 жасқа дейінгі аралықты қамтыды. Олардың ішінде 55 адам үйленбеген (тұрмысқа шықпаған), 78 адам некеде, 20 адам ажырасқан, ал 7 адам жесір (жесір әйел немесе ер адам) болған. Білім деңгейіне келсек, 130 қатысушы жоғары білімді, 6 адамның аяқталмаған жоғары білімі бар, ал 24 адам орта арнаулы (колледж немесе техникум) білімге ие.

Алынған мәліметтерге сәйкес, ер адамдар стресс жағдайында әйелдерге қарағанда проблемалық-бағдарланған копингті жиі қолданады ($U=-2,33$, $p\leq 0,05$). Бұл олардың эмоцияларын бақылауға бейімділігін, ұстамдылығын, мәселені шешуге бағытталған нақты іс-әрекеттер мен жағдайды талдауды жиі қолданатынын көрсетеді. Осылайша, ер адамдар көбінесе пайда әкелетін ақпарат іздеу мен белсенді әрекеттер арқылы мәселені шешуге тырысады.

Сауалнама нәтижелері көрсеткендей, ер адамдар конструктивті копинг-стратегияларды жиі таңдайды, мысалы, жоспарлау (15%) және инструменталды әлеуметтік қолдауды іздеу (8%). Бұл ер адамдардың қиын өмірлік жағдайларды шешу жолдарын ойластыруға бейімді екенін және әрекет ету тактикасын әзірлейтінін көрсетеді. Сондай-ақ, олар әлеуметтік ортасынан кеңес, көмек немесе ақпарат алуға тырысады. Алайда, ер адамдар (7%) стресс жағдайында әйелдерге (10%) қарағанда әзіл, күлкі немесе қалжың арқылы әрекет етуге сирек бейім.

Зерттеу барысында ер адамдар стресс жағдайында сақтықты ($U=-2,42$, $p\leq 0,05$) және қызығушылықты ($U=-2,08$, $p\leq 0,05$) көбірек танытатыны анықталды. Бұл олардың ерік-жігерін реттеу деңгейінің жоғары екенін және өзін-өзі бақылауға бейімділігін тағы да растайды.

Алайда, стресс жағдайында болдырмауға бағытталған копинг ($U=-2,21$, $p\leq 0,05$) ер адамдар арасында жиі кездесетіні анықталды. Олар стресстік жағдайдан көңілін басқа жаққа

аударуға тырысады, мұны көңілді, дауысты ортада уақыт өткізу, алкоголь, темекі немесе психобелсенді заттарды пайдалану арқылы жүзеге асырады. Осылайша, олар сыртқы әлеммен байланыстан қашып, пайда болған мәселелерді шешуден аулақ болуға тырысады.

Сонымен қатар, әйелдер арасында эмоционалды-бағдарланған копингтің басым екені анықталды ($U=-2,78, p\leq 0,01$), бұл олардың жағымсыз эмоциялар мен сезімдерге көбірек назар аударатынын көрсетеді. Зерттеу барысында әйелдер ер адамдарға қарағанда болған жағдайды жоққа шығаруға жиірек бейім ($U=-2,27, p\leq 0,05$), яғни олар болған жайтқа сенуден бас тартып, оны қабылдағысы келмейді. Сонымен қатар, стресс жағдайында әйелдер (7%) ер адамдарға қарағанда (3%) жиірек Құдайға, сенімге және дінге жүгінеді.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, әйелдер қиын жағдайға тап болған кезде ер адамдарға қарағанда жиі күйзеліске ұшырайды ($U=-2,29, p\leq 0,05$). Бұл олардың сәтсіздікке ұшыраған жағдайда үмітсіздікке немесе депрессияға түсу ықтималдығы жоғары екенін білдіруі мүмкін.

Сонымен қатар, жас ұлғайған сайын ерлер мен әйелдер арасында проблемалық-бағдарланған копингтің жиі кездесетіні анықталды ($U=3,33, p\leq 0,01$). Бұл олардың пайда болған мәселелердің себептерін түсінуге және оңтайлы шешім табуға көбірек көңіл бөлетінін көрсетеді. Сондай-ақ, проблемалық-бағдарланған копинг некедегі адамдар арасында жиірек кездеседі ($U=-2,37, p\leq 0,05$), ал ажырасқан ерлер мен әйелдер арасында эмоционалды-бағдарланған копингтің басым екені байқалды.

Жоғары білім деңгейі эмоциялық-бағдарланған копингті азайтады ($U=-1,71, p\leq 0,05$), бұл білімнің копинг-мінез-құлықтың қалыптасуына ықпал ететінін көрсетеді.

Осылайша, копинг-мінез-құлықтың психологиялық механизмдерін және оның мазмұндық компоненттерін зерттеу – психологиядағы маңызды бағыттардың бірі. Копинг-мінез-құлық адамдарға өмірлік қиындықтар мен стресс факторларымен сәтті күресуге, жағдайға бейімделуге және олардың өмір сүру сапасын жақсартуға көмектеседі [8].

Гвоздецкая В.К. «Science of Europe» журналында жарияланған өзінің «Әртүрлі жастағы дағдарыс кезеңіндегі ерлер мен әйелдердің психологиялық ерекшеліктері» атты зерттеуінде ерлер мен әйелдердің дағдарыстық кезеңдердегі психологиялық ерекшеліктерінің айырмашылықтары туралы қорытынды жасайды. Зерттеудің объектісі ретінде дағдарыстық кезеңдерді бастан кешіріп жатқан ересек ерлер мен әйелдер алынды. Жалпы зерттеуге 140 адам қатысты, оның ішінде 71 әйел және 60 ер адам болды, жастары 20-дан 60 жасқа дейінгі аралықты қамтыды.

Зерттеу нәтижелері бойынша, ситуациялық мазасыздыққа қатысты әйелдерде ерте жастық шақта (21%) және кеш ересектік кезеңінде (14%) мазасыздықтың ең жоғары деңгейі байқалды, ал кеш жастық шаққа қарай бұл көрсеткіш төмендейді (7%), ал өмірдің орта кезеңінде мүлде жойылады (0%). Әйелдерде барлық нормативті дағдарыстық кезеңдерде мазасыздықтың қалыпты, орташа деңгейі байқалады (43% - 50%), ал кеш ересектік кезеңінде реактивті мазасыздық барынша азаяды – бұл кезеңде төмен деңгей басым болады (57%).

Ер адамдарда керісінше үрдіс байқалады: жоғары реактивті мазасыздықтың деңгейі кеш жастық шақта (33%) және ерте ересектік кезеңінде (25%) артады, ал 20-дан 45 жасқа дейінгі аралықта қалыпты, орташа деңгейдегі мазасыздық басым болады (63% - 75%). Сонымен қатар, кеш ересектік кезеңде төмен мазасыздық көрсеткіштерінің өсу тенденциясы байқалады (100%).

Ерлер мен әйелдердің САН (самочувствие, активность, настроение – жалпы жағдай, белсенділік, көңіл-күй) көрсеткіштерінің жас ерекшеліктеріне байланысты өзгеруінде ортақ заңдылықтар байқалады. 20-дан 60 жасқа дейінгі аралықта ерлер мен әйелдерде жұмысқа қабілеттілік, белсенділік және жалпы жағдай көрсеткіштерінің тұрақсыз шыңдары болады.

Бұл тұрақсыздықты ескере отырып, дағдарыстық кезеңдерді ең сәтті еңсеру ерте жастық шақта жүреді, өйткені бұл кезеңде ерлер мен әйелдерде жоғары және орташа САН көрсеткіштері басым болады. Сонымен қатар, ер адамдар бұл жаста дағдарысты еңсеруде сәл табыстырақ келеді, өйткені олардың 50%-ы жақсы көңіл-күй, жалпы жағдай және

белсенділіктің жоғары деңгейін көрсетеді, сондай-ақ САН көрсеткіштерінің арасындағы дисбаланс төмен болады.

Керісінше, ересектік кезеңде әйелдер неғұрлым бейімделгіш келеді. Кеш ересектік кезеңде ерлер мен әйелдерде САН көрсеткіштерінің дисбалансының күрт артуы байқалады, бұл шаршаудың жоғары деңгейімен сипатталады. Алайда, ерлерде бұл көрсеткіш 100%-ға жетсе, әйелдерде жоғары (28%) және төмен (29%) САН деңгейлері бірдей таралады. Осыған байланысты, әйелдерде бұл кезеңдегі дағдарысты еңсеру жолдары әлдеқайда әртүрлі және болжап білу қиынырақ, ал ер адамдарда бұл үрдіс бірізді жүреді [9].

Мақалада әртүрлі жастағы ерлер мен әйелдердің дағдарыстық кезеңдерді қабылдау ерекшеліктері қарастырылды. Зерттеулер көрсеткендей, ерлер көбінесе кәсіби жетістіктері мен әлеуметтік мәртебесіне тәуелді болып, дағдарыстық кезеңдерді ауыр қабылдайды. Ал әйелдер үшін өмірдің маңызды кезеңдері отбасылық өзгерістермен тығыз байланысты, сондықтан олар дағдарысты жеңуде икемділік танытады.

Ерлердің мазасыздық деңгейі жас ұлғайған сайын артып, кеш ересектік кезеңде төмендейді, ал әйелдерде бұл көрсеткіш біртіндеп азаяды. САН көрсеткіштері де жыныстық ерекшеліктерге байланысты өзгеріп, ер адамдарда жастық шақта жоғары, ал ересектік кезеңде айтарлықтай төмендейді. Әйелдерде бұл өзгерістер біркелкі жүріп, дағдарысты жеңу тәсілдері әртүрлі болуы мүмкін.

Осылайша, ерлер мен әйелдердің дағдарыстық кезеңдерді еңсеру ерекшеліктерін ескере отырып, психологиялық көмек көрсету тәсілдерін жетілдіруге болады. Бұл зерттеу адамның жас ерекшелігі мен гендерлік айырмашылықтарына негізделген қолдау стратегияларын әзірлеуге мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Erik H. Erikson «Детство и общество» 1950, 1963 by W W Norton & Company, Inc./ Орыс тіліне аударған: ООО Издательство «Питер», 2021. – 112 б.
2. Бочаров В. В. Антропология возраста. Оқу құралы. — СПб.: Издательство С.-Петербургского университета, 2001. – 194 б.
3. Кудрявцев В.Т. Шанс из будущего: Психология кризисов, 2012. – 100 б.
4. Болотова А. К. Психология развития. М.: ЧеРо, 2005. – 524 б.
5. Ливехуд Б. Кризисы жизни – шансы жизни. Калуга: Духовное познание, 1994. – 224 б.
6. Шихи Г. Возрастные кризисы. Ступени личностного роста. СПб.: Ювента, 1999. – 435 б.
7. Ермолаева М. В. Психология развития: Методическое пособие для студентов заочной и дистанционной форм обучения. 2-е изд. – М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: МОДЭК, 2003. – 376 б.
8. Афанасьева Ю.А. Психологическая специфика копинг-поведения мужчин и женщин. Russian Journal of Education and Psychology 2019, Том 10.
9. Гвоздецкая В.К. Психологические особенности мужчин и женщин в различные периоды возрастных кризисов. Журнал Science of Europe, № 9 (9), 2016.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17349405>
ОЖӘ 631.111.2

ЖЕР РЕСУРСТАРЫН ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУ ҮШІН БОЛЖАУДЫҢ РӨЛІ

ТҰРҒАНБАЙ МАДИ, СҮЛЕЙМЕН ҚАСЫМБЕК, ТУРЕБЕКОВ АЛТАИР

Кадастрлық қызметтің экономикалық және әлеуметтік аспектілері
С.Сейфуллин атындағы Қазақ Агротехникалық Зерттеу Университеті Кеак

Ғылыми жетекші: **БЕРИСТЕНОВ АЙДАРБЕК ТАЙНИГАЗЫНОВИЧ**
Астана қ., Қазақстан

Аңдатпа: Бұл мақалада жер ресурстарын тиімді пайдалану мәселесінде болжаудың рөлі қарастырылған. Жер ресурстарының шектеулілігі мен деградацияға ұшырауы жағдайында ғылыми негізделген болжаудың маңызы ерекше екені атап өтілді. Мақалада болжаудың ғылыми әдістері (экономикалық-математикалық модельдер, климаттық модельдер, геоақпараттық жүйелер, сценарийлік талдау), жер ресурстарын тиімді пайдалану бағыттары, Қазақстан жағдайындағы өзектілігі және болашақтағы даму перспективалары жан-жақты талданған. Сонымен қатар, инновациялық технологияларды (жасанды интеллект, Big Data, дрондар, спутниктік мониторинг) пайдалану арқылы жерді басқарудың жаңа мүмкіндіктері сипатталған.

Кілт сөздер: Жер ресурстары, болжау, тиімді пайдалану, деградация, эрозия, климаттық өзгеріс, геоақпараттық жүйелер, цифрлық кадастр, жасанды интеллект, тұрақты даму.

Abstract: This article examines the role of forecasting in the efficient use of land resources. In the context of land scarcity and degradation, the importance of scientifically grounded forecasting is emphasized. The article discusses the scientific methods of forecasting (economic-mathematical models, climate models, geographic information systems, scenario analysis), the main directions of efficient land use, the relevance of forecasting in Kazakhstan, and future development prospects. In addition, new opportunities for land management through innovative technologies (artificial intelligence, Big Data, drones, satellite monitoring) are described.

Keywords: Land resources, forecasting, efficient use, degradation, erosion, climate change, geographic information systems, digital cadastre, artificial intelligence, sustainable development.

Кіріспе

Жер ресурстары – кез келген мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық дамуының негізгі стратегиялық қоры. Ауыл шаруашылығы, өнеркәсіп, құрылыс және инфрақұрылымдық даму үшін жер – басты өндіріс құралы болып табылады. Дегенмен, жер қоры шектеулі және табиғи тұрғыдан қалпына келмейтін ресурс болғандықтан, оны тиімді әрі ұтымды пайдалану – мемлекеттік саясаттың басты міндеттерінің бірі. Осы орайда болжаудың (прогноз жасаудың) маңызы ерекше. Болжау жер ресурстарын басқару барысында ғылыми негізделген шешім қабылдауға, тәуекелдерді азайтуға және ұзақ мерзімді тұрақты дамуды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Негізгі бөлім

1. Болжаудың ғылыми негізі

Жер ресурстарын тиімді басқару үшін болжау тек қана болжамдық мәлімет беріп қоймай, нақты ғылыми әдістерге сүйенеді. Бұл әдістер деректерді жинап, талдап, болашақтағы даму үрдістерін анықтауға мүмкіндік береді.

Негізгі ғылыми әдістер:[2]

- Экономикалық-математикалық модельдер

Жердің өнімділігін, табыстылығын және пайдалану тиімділігін есептеуде қолданылады.

Мысалы: агроөндірістік кешендегі шығын мен кірісті теңгерімдеу, егістік құрылымын оңтайландыру.

- Климаттық модельдер

Климаттың өзгеруіне байланысты ауыл шаруашылығындағы тәуекелдерді болжауға мүмкіндік береді.

Мысалы: құрғақшылық ықтималдығын, жауын-шашынның жылдық нормасынан ауытқуын анықтау.

- Геоакпараттық жүйелер (ГАЗ)

Жерді қашықтықтан зондтау және ғарыштық мониторинг негізінде мәліметтерді жинау.

Мысалы: жердің тозу деңгейін картаға түсіру, өнімділіктің аумақтық ерекшеліктерін талдау.

- Сценарийлік талдау

Болашақтағы әртүрлі даму жолдарын салыстыру.

Мысалы: оптимистік (өнімділік артады), реалистік (орташа нәтиже), пессимистік (құрғақшылық, деградация) сценарийлер.

Қосымша ғылыми әдістер:

- Статистикалық болжау әдістері

Жер ресурстары бойынша жиналған деректерді (өнімділік, жер сапасы, деградация қарқыны) ұзақ мерзімді статистикалық қатарлар арқылы талдау.

Бұл әдіс нақты трендтерді анықтап, келешекке сандық болжам жасауға мүмкіндік береді.

- Имитациялық модельдеу

Компьютерлік модельдер арқылы жер пайдалану процесін “қайталау” және нәтижелерді тексеру.

Мысалы: жаңа суару жүйесін енгізген жағдайда жердің өнімділігі қаншалықты артады деген сұраққа жауап береді.

- Кешенді экологиялық-экономикалық модельдер

Табиғи факторлар (топырақ құрамы, климат), экономикалық факторлар (салық, өнім бағасы) және әлеуметтік факторлар (халық саны, еңбек ресурстары) арасындағы өзара байланысты болжау.

- GIS-базалық көпдеңгейлі болжау

Жерді картаға түсіріп, әрбір аймаққа жеке-жеке болжам жасау (аймақтық ерекшеліктерді ескеріп).

Бұл әдіс нақты басқарушылық шешім қабылдауға қолайлы.

- Machine Learning және AI алгоритмдері (заманауи бағыт)

Жасанды интеллект үлкен деректерді өңдеп, дәстүрлі модельдерден гөрі дәлірек болжам жасай алады.

Мысалы: спутниктік суреттер мен метеодеректерді талдау арқылы өнімділікті болжау.[4]

2. Жер ресурстарын тиімді пайдалану бағыттары

Жерді тиімді пайдалануды болжау келесі салаларда маңызды:

1. Ауыл шаруашылығы

- егістік алқаптардың өнімділігін болжау;
- тыңайтқыш пен суару жүйелерін оңтайландыру;
- дақыл құрылымын климатқа бейімдеу;
- жайылымдардың өнімділігін болжау және мал шаруашылығын жоспарлау;
- агроэкологиялық аймақтарға бөлуді ғылыми негіздеу.

2. Экология және табиғатты қорғау

- топырақтың тозуын, эрозияны болжау;
- шөлейттенудің алдын алу;
- жердің экологиялық сыйымдылығын анықтау;
- орман және су ресурстарымен байланысты өзгерістерді ескеру;
- биологиялық әртүрлілікті сақтау үшін жерді қорғау аймақтарын жоспарлау.

3. Әлеуметтік-экономикалық даму

- урбанизацияның әсерінен жерге сұранысты болжау;
- өнеркәсіп пен инфрақұрылымның дамуына жер бөлу;
- ауыл шаруашылығынан тыс мақсаттарға жерді пайдалануды реттеу;
- халық санының өсуіне байланысты тұрғын үй құрылысына қажетті жерді болжау;
- көлік-логистика инфрақұрылымына (жол, теміржол, әуежай) жер резервін жоспарлау.

4. Мемлекеттік басқару және заңнамалық саясат

- жер салығын, жалға беру құнын болжау;
- жер нарығындағы баға өзгерістерін талдау;
- инвестициялық жобаларды жоспарлау;
- жер кадастрын цифрландыру арқылы ашықтықты арттыру;
- жерді пайдалану ережелерін халықаралық стандарттарға сәйкестендіру.

5. Инновациялық технологиялар және цифрландыру

- геоакпараттық жүйелер (ГАЗ) арқылы жерді картаға түсіру және болжау;
- спутниктік мониторинг пен дрондар көмегімен жер сапасын бақылау;
- цифрлық жер кадастры арқылы пайдаланудың ашықтығын қамтамасыз ету;
- жасанды интеллект арқылы топырақ сапасы мен өнімділікті талдау.

6. Халықаралық ынтымақтастық және аймақтық даму

- шекаралас мемлекеттермен ортақ жер-су ресурстарын пайдалану болашағын болжау;
- БҰҰ, FAO, UNEP секілді ұйымдардың тәжірибесін енгізу;
- Орта Азия елдерімен бірлескен экологиялық бағдарламаларды жоспарлау.[6]

3. Қазақстан жағдайында болжаудың өзектілігі

Қазақстан – жер көлемі бойынша әлемде 9-орында (272,5 млн га). Бұл – ел үшін орасан зор стратегиялық артықшылық. Дегенмен, жер қорының сапалық жағдайы алаңдатарлық:

- егістік жердің шамамен 23%-ы эрозияға бейім;
- 20 млн гектардан астам жайылым тозған;
- тұзданған жер аумағы жыл сайын ұлғаяуда;
- 60 млн гектарға жуық жер шөлейттену қаупінде тұр;
- ауыл шаруашылығы жерлерінің бір бөлігі қолданылмай бос жатыр.

Бұл мәселелерді шешуде болжаудың рөлі айрықша.

Болжаудың негізгі бағыттары Қазақстанда:

1. Климаттық тәуекелдерді болжау

○ Климаттың жылынуына байланысты құрғақшылық жылдарын алдын ала болжау – аграрлық саясатты дұрыс бағытта жүргізуге көмектеседі.

○ Қазақстан аумағының 70%-дан астамы құрғақ және жартылай құрғақ аймақтарға жатады, сондықтан климаттық сценарийлерді болжау өнім қауіпсіздігін қамтамасыз етеді.

2. Ғарыштық мониторинг

○ Жер ресурстарын қашықтықтан зондау арқылы пайдаланылмай жатқан немесе заңсыз игерілген жерді анықтау;

○ топырақтың тозу деңгейін спутниктік суреттер негізінде болжау;

○ жерді кадастрлық тіркеудің дәлдігін арттыру.

3. “Жасыл экономика” тұжырымдамасы

○ Жерді ұтымды пайдалану мен экологиялық тепе-теңдікті сақтауды үйлестіру;

○ энергия үнемдеу және су ресурстарын тиімді қолдану арқылы жерді қорғау;

○ органикалық егіншілік пен экологиялық таза өндіріс моделін дамыту.[6]

4. Цифрлық жер кадастры

○ Жерге қатысты ақпаратты ашық ету, халық пен кәсіпкерлер үшін қолжетімді ету;

○ жерді пайдалану мен айналымға енгізу процесін жеңілдету;

○ нақты деректерге сүйене отырып, стратегиялық жоспар құру.

5. Ауыл шаруашылығы өнімділігін болжау

○ дақылдардың өнім көлемін алдын ала есептеу;[5]

○ құрғақшылық немесе артық ылғал жылдарына бейімделген егіншілік жүйесін жоспарлау;

○ азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету.

6. Жайылымдарды басқару[8]

○ мал басының өсуіне байланысты жайылымдарға түсетін жүктемені болжау;

○ тозған жайылымдарды қалпына келтіру жоспарларын әзірлеу;

○ мал шаруашылығы өнімділігін арттыру.

7. Әлеуметтік-экономикалық саясаттағы өзектілігі

○ урбанизация қарқынына қарай жерге деген сұранысты болжау;

○ аграрлық аудандардағы еңбек ресурстарын қайта бөлу;

○ ауылдық аумақтарды тұрақты дамытуға жағдай жасау.[2]

4. Болашақтағы даму перспективалары

Жер ресурстарын болжауда келесі бағыттар өзекті болмақ:

1. Жасанды интеллект пен Big Data арқылы жердің өнімділігін талдау

○ Үлкен деректерді талдау арқылы топырақ құнарлылығының динамикасын, дақылдардың шығымдылығын болжау мүмкіндігі артады.

○ Машина оқыту алгоритмдері жердің сапасына әсер ететін факторларды (климат, су қоры, тыңайтқыш қолдану) ескере отырып, нақты ұсыныстар береді.

○ Бұл әдіс агробизнеске инвестициялық шешімдер қабылдауда үлкен артықшылық береді.

2. Дрондар мен спутниктік бақылау арқылы нақты жер мониторингі

○ Дрондар жоғары сапалы аэрофотосуреттер түсіріп, топырақтың эрозияға ұшыраған, тұзданған немесе шөлейттенген учаскелерін анықтайды.

○ Спутниктік бақылау арқылы жыл бойғы өзгерістерді динамикада көруге болады.

○ Бұл әдістер жерді заңсыз пайдалану фактілерін анықтап, ашық кадастр құруға көмектеседі.[1]

3. Экологиялық тәуекелдерді алдын ала есептеу жүйесін енгізу

○ Климаттық өзгерістердің ықпалын болжау арқылы құрғақшылық, су тапшылығы және табиғи апаттарға қарсы шаралар жасауға болады.

○ Топырақтың деградациясын, шөлейттену деңгейін алдын ала анықтау экожүйені сақтап қалуға мүмкіндік береді.

○ Экологиялық болжау ауыл шаруашылығында тұрақты өнім алуды қамтамасыз етеді.

4. Халықаралық тәжірибеге сүйене отырып, жерді басқарудың тұрақты модельдерін бейімдеу

○ Дамыған елдердегі (Нидерланд, Израиль, Канада) жерді ұтымды пайдалану тәжірибесін Қазақстан жағдайына бейімдеу;

○ Су үнемдеу технологияларын (тамшылатып суару, ылғал сақтайтын егіншілік) кеңінен қолдану;[4]

○ Жасыл энергетика мен экологиялық стандарттарды енгізу.

5. Смарт-агро және цифрлық ауыл шаруашылығы

○ Жасанды интеллектпен біріктірілген смарт-фермалар жердің нақты жағдайына қарай дақылдарды егу, суару, тыңайтқыш енгізу жұмыстарын автоматтандырады.

○ «Ақылды сенсорлар» арқылы топырақтағы ылғал, минералдық заттар мен температураны үздіксіз бақылау жүзеге асады.

6. Климатқа бейімделген ауыл шаруашылығы жүйелері

○ Қазақстанның құрғақ және жартылай шөлейт аймақтарына төзімді дақыл сорттарын енгізу;

○ Жаңа климаттық сценарийлерге сәйкес жер пайдалану құрылымын қайта қарау.[3]

7. Халықаралық деректер платформаларына қосылу

○ Біріккен Ұлттар Ұйымы, FAO, UNEP сияқты ұйымдардың деректерін пайдалану арқылы жаһандық трендтерді ескеріп болжау;

- Орта Азия елдерімен бірлескен жер мониторингі жүйесін дамыту.[5]

Қорытынды

Жер ресурстарын тиімді пайдалану – мемлекеттің экономикалық қуаты мен экологиялық қауіпсіздігінің кепілі. Бұл міндетті жүзеге асыруда болжаудың рөлі айрықша. Ғылыми негізделген болжау арқылы жер қорының сапасы сақталады, экономикалық тиімділік артады, табиғи ортаға зиян азаяды. Демек, жер ресурстарын басқарудағы болжау – тұрақты дамудың басты құралы болып табылады.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан – 2050 стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. – Астана, 2012.
2. ҚР Ауыл шаруашылығы министрлігі. Қазақстан Республикасындағы жер ресурстарының жағдайы жөніндегі ұлттық баяндама. – Астана, 2023.
3. Қазақстан Республикасының Жер кодексі. – Астана, 2003 (2023 ж. енгізілген өзгерістермен).
4. FAO (Food and Agriculture Organization). The State of the World's Land and Water Resources for Food and Agriculture. – Rome, 2021.
5. UNEP. Global Land Outlook. – United Nations Environment Programme, 2022.
6. Досмұхамбетов С., Қалиев Б. Жер ресурстарын басқару: теория және тәжірибе. – Алматы: Экономика, 2020.
7. Сейітқасымов Ғ.С. Қазақстан экономикасының тұрақты даму мәселелері. – Алматы: Қазақ университеті, 2021.
8. Қазақстан Республикасының Ұлттық статистика бюросы. Қазақстандағы ауыл шаруашылығы статистикалық жинағы. – Астана, 2023.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17349479>
ЭОЖ 004.77

ЖЕЛІЛІК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ҚАУІПСІЗДІГІ ЖӘНЕ ОНЫ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ЖОЛДАРЫ

ҚАЖАХМЕТ ҚУАНДЫҚ МАРСБЕКҰЛЫ

Талдықорған жоғары политехникалық колледжі, Желілік технологиялар және киберқауіпсіздік кафедрасының арнайы пәндер оқытушысы, Талдықорған, Қазақстан

Аннотация. Бұл мақалада желілік технологиялардың қауіпсіздігі мәселелері қарастырылады. Ақпараттық ресурстарды қорғаудың маңыздылығы, желілік шабуылдардың негізгі түрлері мен олардан қорғану тәсілдері талданады. Сонымен қатар, ақпаратты шифрлау, аутентификация, брандмауэрлерді қолдану және киберқауіпсіздік стандарттарын енгізу жолдары баяндалады. Зерттеу барысында желілік қауіпсіздікті қамтамасыз етудің заманауи әдістері мен олардың тиімділігіне назар аударылады.

Кілттік сөздер: Желілік технологиялар, ақпараттық қауіпсіздік, кибершабуыл, шифрлау, аутентификация, брандмауэр, киберқауіпсіздік.

Қазіргі цифрлық дәуірде желілік технологиялардың қарқынды дамуы қоғамның барлық саласына әсерін тигізуде. Ақпарат алмасудың жылдамдығы мен қолжетімділігінің артуы жаңа мүмкіндіктерге жол ашқанымен, сонымен қатар киберқауіпсіздік мәселелерін де алға шығарады. Әсіресе мемлекеттік мекемелер, қаржы ұйымдары, білім беру және денсаулық сақтау саласы үшін ақпараттың құпиялылығы мен тұтастығын сақтау маңызды міндетке айналды. Осыған байланысты желілік технологиялардың қауіпсіздігін қамтамасыз етудің тиімді әдістерін зерттеу өзекті болып табылады. [1, 46-61 б].

Желілік технологияларды пайдалану барысында туындайтын негізгі қауіптерге зиянды бағдарламалар, вирустар, фишингтік шабуылдар, әлеуметтік инженерия әдістері, DoS/DDoS шабуылдары және деректерді ұрлау жатады. Бұл қауіптердің әрқайсысы ақпараттық ресурстардың бұзылуына, мәліметтердің жоғалуына немесе өзгертілуіне әкелуі мүмкін.

Қауіпсіздікті қамтамасыз ету әдістері.

Желілік қауіпсіздікті сақтау үшін бірқатар әдістер қолданылады:

Ақпаратты шифрлау – деректерді құпия түрде сақтауға және тек тиісті кілтке ие адамдардың оқуына мүмкіндік береді.

Аутентификация және авторизация – пайдаланушылардың жеке басын анықтау және оларға тек рұқсат етілген деңгейде қол жеткізу құқығын беру.

Көпфакторлы тексеру – парольмен қатар биометриялық деректер немесе қосымша кодтарды пайдалану арқылы қорғауды күшейту.

Брандмауэрлер мен антивирустық жүйелер – зиянды трафикті сүзгіден өткізу және қауіпті бағдарламаларды анықтау.

VPN (Virtual Private Network) – қашықтан қосылған пайдаланушылардың байланысын шифрлап, корпоративтік желінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету.

Киберқауіпсіздік саясаты мен стандарттар.

Ұйымдар үшін техникалық шаралардан бөлек, қауіпсіздік саясатын әзірлеу де аса маңызды. ISO/IEC 27001 секілді халықаралық стандарттарды енгізу ақпараттық қауіпсіздік менеджментін жүйелеуге көмектеседі. Сонымен қатар, қызметкерлердің ақпараттық сауаттылығын арттыру, тұрақты мониторинг жүргізу және дер кезінде жаңартулар орнату – қауіпсіздікті қамтамасыз етудің негізгі шарттары болып табылады. [2, 28-33 б].

Желілік қауіпсіздіктің маңызы

Ақпараттық ресурстардың стратегиялық құндылығы.

Мемлекеттік қауіпсіздік пен экономикалық тұрақтылыққа әсері.

Цифрландыру саясаты аясындағы орны.

Желілік шабуылдардың классификациясы

Пассивті және активті шабуылдар.

Ішкі және сыртқы қауіп-қатерлер.

Заманауи мысалдар: әлеуметтік инженерия, фишинг, ransomware.

Қауіпсіздік құралдары мен әдістерін салыстыру

Аппараттық құралдар (брандмауэр, IDS/IPS жүйелері).

Бағдарламалық шешімдер (антивирус, VPN, шифрлау).

Бұлтты қауіпсіздік қызметтері (Cloud Security, Zero Trust).

Қазақстандағы желілік қауіпсіздікті қамтамасыз ету жағдайы

ҚР заңнамасы («Ақпараттандыру туралы» Заң, киберқауіпсіздік стратегиясы).

Мемлекеттік бағдарламалар («Киберқалқан Қазақстан»).

Университеттер мен ұйымдардағы тәжірибе.

Болашақтағы даму бағыттары

5G және IoT технологиялары жағдайындағы қауіптер.

Жасанды интеллект пен машиналық оқытуды қолдану.

Кванттық шифрлау және жаңа криптографиялық әдістер. [3, 39-43 б].

Қауіпсіздік мәселесі: цифрлық әлемде деректерді қалай қорғауға болады?

Қауіпсіздік желілік технологиялар саласындағы ең өткір мәселелердің бірі болып табылады. Қазіргі пайдаланушылар интернет арқылы күн сайын үлкен көлемде жеке мәліметтерді, қаржылық ақпаратты және құпия деректерді жіберіп отырады. 2021 жылы 2,8 миллиардтан астам деректердің ағып кетуі тіркелді, бұл қауіпсіздік мәселесіне қатысты алаңдаушылықты айтарлықтай арттырды.

Кибершабуылдар проблемасы. Ең кең таралған қауіптердің бірі — кибершабуылдар. Хакерлер корпоративті желілерді бұзып, пайдаланушылардың деректерін ұрлап, тіпті маңызды инфрақұрылымдарды басып алуы мүмкін. Мысалы, 2020 жылы әлемдегі ең ірі бағдарламалық жасақтама әзірлеуші компания SolarWinds компаниясының хакерлік шабуылға ұшырауы деректердің жүздеген ірі ұйымдардан, оның ішінде АҚШ үкіметтік мекемелерінен ағып кетуіне әкелді. Мұндай шабуылдар тек қаржылық пайда табуды ғана емес, саяси ықпал мен экономикалық тұрақтылықты бұзуды да көздейді.

Деректерді шифрлау. Қауіпсіздік қатерлеріне жауап ретінде веб-трафикті қорғау үшін SSL және TLS сияқты шифрлау технологиялары, пайдаланушылардың жеке деректерін интернетте жасыру үшін VPN қызметтері белсенді түрде енгізілуде. Бұл қорғау шаралары кибершабуылдарды және деректердің ағып кетуін айтарлықтай қиындатады, бірақ қауіпсіздік мәселесі әлі де өзекті, себебі хакерлер өз әдістерін жетілдіріп отырады. Мысалы, кванттық шифрлау сияқты жаңа технологияларды пайдалану деректерді қорғауда жаңа мүмкіндіктер ашады, бірақ бұл әдіс әлі зерттеу және дамыту сатысында тұр.

Желілік қауіпсіздіктің маңызы

Желілік технологиялар тек жеке пайдаланушылар үшін ғана емес, сонымен қатар мемлекет пен ірі компаниялар үшін де стратегиялық маңызға ие. Ақпараттың жоғалуы немесе бұзылуы экономикалық шығындарға, мемлекеттік құпиялардың әшкереленуіне, тіпті ұлттық қауіпсіздікке қатер төндіруі мүмкін. Сол себепті желілік қауіпсіздікті қамтамасыз ету — тек техникалық мәселе ғана емес, ол елдің тұрақты дамуының кепілі болып саналады.

Желілік шабуылдардың классификациясы

Желілік қауіп-қатерлердің бірнеше түрі бар:

Пассивті шабуылдар — ақпаратты жасырын тыңдау, мәліметтерді көшіру;

Активті шабуылдар — деректерді өзгерту, жүйені істен шығару;

Ішкі шабуылдар — ұйым қызметкерлері тарапынан болатын қауіп;

Сыртқы шабуылдар — хакерлер, зиянды бағдарламалар арқылы жүзеге асады.

Мысал ретінде, фишингтік шабуылдар пайдаланушыларды алдап, құпиясөздерді ұрлауға бағытталса, DoS/DDoS шабуылдары жүйенің қызметін толық тоқтатуға әкеледі.

Қауіпсіздік құралдары мен әдістерін салыстыру

Қазіргі таңда желіні қорғау үшін аппараттық және бағдарламалық құралдар қатар қолданылады. Аппараттық құралдарға брандмауэрлер, маршрутизаторлардағы сүзгілеу жүйелері, IDS/IPS (шабуылдарды анықтау және алдын алу жүйелері) жатады. Бағдарламалық әдістерге антивирустық бағдарламалар, VPN қызметтері, деректерді шифрлау тәсілдері кіреді. Сонымен қатар, бұлтты қауіпсіздік жүйелері мен Zero Trust архитектурасы соңғы жылдары кеңінен дамып келеді.

Қазақстандағы желілік қауіпсіздікті қамтамасыз ету жағдайы

Қазақстанда ақпараттық қауіпсіздік мәселелерін шешу үшін «Киберқалқан Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы жүзеге асырылуда. Бұл бағдарлама кибершабуылдардың алдын алу, ұлттық деректерді қорғау және ақпараттық инфрақұрылымды нығайтуға бағытталған. Сонымен қатар, «Ақпараттандыру туралы» заң, ақпараттық қауіпсіздікке қатысты ұлттық стандарттар мен нормативтік құжаттар да қабылданған. Жоғары оқу орындарында студенттерге арналған ақпараттық қауіпсіздік курстары енгізіліп, мамандар даярлау ісі жолға қойылуда.

Болашақтағы даму бағыттары

Желілік технологиялардың болашағы жаңа мүмкіндіктермен қатар жаңа қауіп-қатерлерді де алып келеді. 5G байланыс жүйелері, «Заттар интернеті» (IoT) құрылғылары кибершабуылдарға әлдеқайда осал болуы ықтимал. Бұл жағдайда жасанды интеллект негізінде жұмыс істейтін қорғаныс жүйелері маңызды рөл атқарады. Ал кванттық компьютерлердің дамуы қазіргі шифрлау әдістерін әлсіретуі мүмкін, сондықтан кванттық криптография – келешектің басты бағыттарының бірі [4, 20-23 б].

Қорытындылай келе, Желілік технологиялардың қауіпсіздігі – қазіргі қоғамдағы ең маңызды мәселелердің бірі. Ақпараттық шабуылдардың күрделенуі жаңа қорғаныс әдістерін енгізуді талап етеді. Сондықтан шифрлау, аутентификация, брандмауэрлер мен халықаралық киберқауіпсіздік стандарттарын қолдану, сондай-ақ пайдаланушылардың сауаттылығын арттыру – сенімді ақпараттық ортаны қалыптастырудың басты жолдары болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Буренин А. Н., Легков К. Е. Вопросы безопасности инфокоммуникационных систем и сетей специального назначения: основные угрозы, способы и средства обеспечения комплексной безопасности сетей //Наукоемкие технологии в космических исследованиях Земли. – 2015. – Т. 7. – №. 3. – С. 46-61.
2. Зегжда П. Д. Обеспечение безопасности информации в условиях создания единого информационного пространства //Защита информации. Инсайд. – 2007. – №. 4. – С. 28-33.
3. Подгурский В. С., Паринов А. В. Использование сетевых технологий в интегрированных системах безопасности на примере КСБО" Синергет" //АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПОДРАЗДЕЛЕНИЙ УИС. – 2016. – С. 39-43.
4. Малянова А. Р. Проблема развития сетевых технологий в образовании //Образование и проблемы развития общества. – 2016. – №. 1 (1). – С. 20-23.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17349514>
UIS 691.716

IMPROVING THE TRAFFIC CONTROL SYSTEM OF A HYBRID CAR

SERIKBAY A.B

Satbayev University, Kazakhstan, Almaty

Scientific supervisor - ABDULLAYEV S.S

Annotation. In the article, hybrid cars are one of the most important technological achievements of the modern transport industry in environmental efficiency and reducing energy consumption. This article discusses the issues of improving the traffic control system of a hybrid car. The main focus is on optimizing the effective interaction between the car's engines (internal combustion engine and electric motor), reducing fuel consumption and restoring energy. The goals of improving the control system are the efficient distribution of energy depending on the engine load, the extension of battery life and the increase in performance in various modes of movement (urban, Inter — road). As a result of the study, recommendations and technological solutions are proposed to ensure the environmentally friendly, energy-efficient and cost-effective operation of a hybrid car.

Key words: hybrid car, control system, energy efficiency, electric motor, internal combustion engine, battery.

ГИБРИДТІ АВТОМОБИЛЬДІҢ ҚОЗҒАЛЫСЫН БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІН ЖЕТІЛДІРУ

СЕРІКБАЙ А. Б.

Аңдатпа. Мақалада гибридті автомобильдер қазіргі заманғы көлік саласының экологиялық тиімділігі мен энергия тұтынуын азайтудағы маңызды технологиялық жетістіктерінің бірі болып табылады. Бұл мақалада гибридті автомобильдің қозғалысын басқару жүйесін жетілдіру мәселелері қарастырылады. Негізгі назар автомобильдің қозғалтқыштары арасындағы (іштен жану қозғалтқышы мен электр қозғалтқышы) тиімді өзара әрекеттесуін оңтайландыруға, отын шығынын азайтуға және энергияны қайта қалпына келтіруге бағытталған. Басқару жүйесін жетілдірудің мақсаттары — қозғалтқыштың жүктемесіне байланысты энергияны тиімді бөлу, батареяның қызмет мерзімін ұзарту және қозғалыстың әртүрлі режимдерінде (қалалық, жоғары) өнімділікті арттыру. Зерттеу нәтижесінде гибридті автомобильдің экологиялық таза, энергия үнемдейтін және экономикалық тиімді жұмысын қамтамасыз етуге арналған ұсыныстар мен технологиялық шешімдер ұсынылады.

Түйінді сөздер: гибридті автомобиль, басқару жүйесі, энергия тиімділігі, электр қозғалтқыш, іштен жану қозғалтқышы, батарея.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ДВИЖЕНИЕМ ГИБРИДНОГО АВТОМОБИЛЯ

СЕРИКБАЙ А. Б.

Аннотация. В статье говорится, что гибридные автомобили являются одним из важнейших технологических достижений современной транспортной отрасли в повышении экологической эффективности и снижении энергопотребления. В данной статье рассматриваются вопросы совершенствования системы управления движением

гибридного автомобиля. Основное внимание уделяется оптимизации эффективного взаимодействия между двигателями автомобиля (двигатель внутреннего сгорания и электродвигатель), снижению расхода топлива и восстановлению энергии. Целями совершенствования системы управления являются эффективное распределение энергии в зависимости от нагрузки двигателя, продление срока службы батареи и повышение производительности при различных режимах движения (городских, междугородных). В результате исследования будут предложены рекомендации и технологические решения для обеспечения экологически чистой, энергосберегающей и экономически эффективной работы гибридного автомобиля.

Ключевые слова: гибридный автомобиль, система управления, энергоэффективность, электродвигатель, двигатель внутреннего сгорания, аккумулятор.

Introduction. Hybrid cars are one of the innovative technologies in the modern automotive industry, which, combining a traditional internal combustion engine (RV) with an electric motor, are aimed at improving energy efficiency and environmental friendliness. The main advantage of hybrid vehicles is to reduce fuel consumption and reduce the amount of harmful gases released into the environment, making them an environmentally friendly and economical solution.

The current state of hybrid cars:

1. The pace of Technology Development: hybrid cars have been actively developing since the late 1990s. Models such as the Toyota Prius, Honda Insight were the first in this market, and now many large automakers are releasing their hybrid models.

2. Demand for environmentally friendly vehicles: at present, the global attention to ecology and the need to save energy resources have increased the demand for hybrid cars. In many countries, environmental norms have been tightened and requirements for automotive emissions have been tightened.

3. Energy Efficiency: one of the main advantages of hybrid vehicles is their significant reduction in fuel consumption. Especially when moving within the city, thanks to the electric motor, these vehicles achieve high fuel economy rates.

4. Innovative areas of improvement: hybrid systems will further develop control systems and improve efficiency through the use of artificial intelligence and data analysis technologies. The capacity and charging speed of batteries are also being improved every year.

Hybrid cars work by using two different energy sources — an internal combustion engine (RV) and an electric motor — together. This technology reduces fuel consumption and provides an environmentally friendly and efficient vehicle. Let's consider the structure and principles of operation of a hybrid car.

Methods and materials.

To achieve the purpose and objectives of the study, the article uses methods of observation, generalization, structuring of information, systematization of information, factor analysis, forecasting, planning, complex analysis.

The main components of a hybrid car:

1. Internal combustion engine (RV) : the RV is an engine that runs on gasoline or diesel fuel. It is a traditional engine that serves as the main driving force of the car or, in certain cases, as an additional source of power.

2. Electric motor: the electric motor takes energy from the battery and moves the car with electricity. This engine works more efficiently at low speeds or in urban traffic, as it does not use fuel and does not emit harmful gases.

3. Battery: a battery (mostly lithium-ion) that powers the electric motor of a hybrid car. This battery stores the electricity needed to start the car's electric motor and is charged through an energy recovery system.

4. Energy Recovery System (recuperation): this system converts the kinetic energy generated when the car brakes or slows down the movement into electrical energy and stores it in the battery. This energy is later used by an electric motor.

5. Control System: the control system is the main system that controls the co-operation of the IR and the electric motor. It optimally distributes the load between energy sources, monitors battery charging and energy recovery processes.

Results.

Improving the control system of hybrid cars is aimed at improving the efficiency of the car, saving energy, improving the coordinated operation of engines, and improving environmental performance. Various technological and algorithmic solutions are used to improve the control system.

For the effective operation of a hybrid car, the correct distribution of the loads of the electric motor and internal combustion engine (SW) is especially important. Engine control according to the speed and driving mode: more use of the electric motor in urban traffic, and fuel economy and emission reduction by adding IVs on the track. Second dynamic load adaptation: automatic load adjustment between the two engines depending on speed, road conditions and vehicle weight. Management by artificial intelligence and data analysis is divided into two parts. Improving algorithms: by collecting and analyzing traffic data, artificial intelligence (AI) provides optimal control over the operation of engines. AI systems use real-time data to select the most efficient engine combinations and help reduce energy consumption. Second machine learning: using AI technologies, the control system of hybrid cars can adapt to road and traffic conditions, as well as adapt the operation of engines to suit the driver's style. Battery management and prolonging service life: battery charge management: it is important to optimize the charging and discharging processes of the battery to effectively use its energy reserves and prolong its service life. The improvement of these systems is aimed at maintaining the battery capacity for a long time and ensuring the maximum travel distance of the vehicle in electric mode. The improvement of the control system of hybrid cars is carried out in several main areas: optimal control of energy sources, improving recuperation efficiency, improving battery performance, improving braking systems and improving environmental performance. Through the use of advanced technologies such as artificial intelligence and data analysis, the efficiency of the control system can be improved, which can improve the performance of the vehicle and ensure fuel economy.

Hybrid cars have unique driving characteristics that distinguish them from traditional models with internal combustion engines. The combination of a gasoline or diesel engine and an electric motor allows you to optimize fuel consumption, reduce harmful emissions and ensure smooth, silent acceleration. However, these features impose additional requirements on the motion control system, which must effectively coordinate the operation of various power plants.

Today, most hybrid vehicles are equipped with motion control systems developed by manufacturers. These systems use complex algorithms to coordinate the operation of engines, regenerative braking and other functions. However, even advanced control systems can have a number of disadvantages, such as: insufficient accuracy, lack of flexibility, high development and integration costs.

The improved hybrid traffic control system consists of several key components that ensure its high efficiency and flexibility. Sensors and controllers the system is equipped with an extended set of sensors for monitoring traffic parameters, battery status, road conditions and other important indicators. Smart controllers analyze this information in real time. Integrated control module the central control module coordinates the operation of all components of the system by making decisions based on complex algorithms and ensuring optimal interaction of power plants. Driver interface the system provides the driver with a clear and intuitive interface for controlling and adjusting the driving parameters. This will allow the driver to actively participate in driving.

Discussion.

The use of modern technologies and artificial intelligence (AI) in the traffic control system of hybrid cars is aimed at improving vehicle efficiency, saving energy, extending battery life and improving overall environmental performance. These technologies allow you to monitor, analyze and make decisions in real time about the operation of the vehicle during movement. Below I will consider the main directions of modern technologies and AI used in improving the traffic control system of hybrid cars.

Control systems based on artificial intelligence (AI). Artificial intelligence (AI) allows you to effectively manage transport systems, analyzing the traffic situation in real time. AI ensures the achievement of maximum efficiency, harmonizing all transport systems.

Application areas:

- Optimal control of energy sources: the AI analyzes each traffic situation (city traffic, track, mixed mode) and effectively distributes the load between the engines. This will help to automatically optimize the operation of the IAS and the electric motor and save fuel.

- Driver style analysis: the AI analyzes the driver's driving style and applies the appropriate management strategies to it. For example, if the driver adheres to an aggressive driving style, AI can make decisions aimed at saving energy.

- Forecast of traffic conditions: AI can adapt the control system, predicting traffic conditions, traffic pace and weather conditions in advance. This increases the efficient use of energy and creates a comfortable environment for the driver.

Modern hybrid vehicles will be equipped with intelligent control systems that will automatically adjust different driving modes and ensure compatibility between the IR and the electric motor. Areas of application: automatic selection of modes: intelligent systems can detect urban or highway traffic conditions and automatically select the appropriate mode for them. For example, in the city, the electric motor is used predominantly, while on the track, the IAS is used as the main source of force. Second real-time load adjustment: as the driving position changes, the system automatically adjusts the load of the I / O and the electric motor, which increases their compatibility and allows you to save energy. In hybrid cars, modern sensors and data collection systems are used. These sensors monitor the operation of each component of the car and transmit the information necessary to control them to the AI. Analysis of road and traffic conditions: sensors detect road conditions, air temperature, humidity and obstacles on the road. This information is transmitted to the AI and allows you to optimize the movement of the car. Monitoring the internal condition of the car: sensors monitor parameters such as Battery Temperature, charge level, RAM and operation of the electric motor. These systems ensure reliable operation of the vehicle and make adjustments if necessary.

GPS and cartographic data allow the control system to predict the direction of movement of the vehicle and know in advance the upcoming road conditions. Areas of Application: Forecast of the upcoming road situation: the system predicts the upcoming path of the vehicle and its nature (Heights, turns, urban areas) using cartographic data. This will make it possible to make decisions that will affect the operation of the IAS and the electric motor. Pre-adjustment of the operation of the engines: if there is a mountain road ahead, the system will turn on the RAM in advance and save the battery. And when approaching the urban area, preference is given to the electric motor. Modern hybrid vehicles have recuperative braking systems that convert kinetic energy into electrical energy during braking and charge the battery. These systems can be improved through AI. In hybrid cars, the condition of the vehicle can be monitored and controlled remotely by using Internet of Things (IoT) technologies. Hybrid vehicles collect large amounts of data in the course of their work. By analyzing big data, the system can optimize traffic and develop recommendations for improving efficiency in the future. Areas of application: data collection and analysis: data on traffic, road conditions, driver actions are collected and analyzed. This information is used to further improve the operation of the vehicle. Forecasting systems: through the accumulated data, the system is able to predict future traffic conditions, which helps to formulate strategies for more efficient use of energy. Modern technologies and artificial intelligence bring the traffic control system of hybrid cars

to a new level. With AI, sensors, GPS, IoT and big data, the control system will be improved in order to use energy efficiently, optimize the operation of engines and ensure environmentally friendly movement. These technologies not only increase the working performance of the car, but also improve its environmental performance.

To improve the traffic control system of a hybrid car, several directions can be considered:

Energy management system (EMS)	
Intellectual algorithms Using artificial intelligence (AI) and machine learning (ML) technologies, hybrid cars can optimize energy consumption. For example, algorithms select the most efficient mode, analyzing the driving style, road conditions and traffic.	Multi-mode control Hybrid cars need to implement dynamic control systems to ensure automatic switching between electric, hybrid and gasoline modes. This allows you to use energy more efficiently.

Dynamic control	
Sensors The use of modern sensors and sensors to monitor road conditions, weather and traffic makes it possible to increase the efficiency of the system. Based on this information, you can automatically change the operating modes of the car	Stable connection (V2X) To ensure the exchange of data between the car and infrastructure, it is necessary to implement V2X technology. This system increases safety on the road and optimizes traffic flow.

Battery efficiency	
Battery management system Modern battery management systems (BMS) should be used to optimize battery charge and discharge cycles. This will allow you to extend the life of the battery and improve its performance.	Regenerative braking By improving the technology of regenerative braking, it is necessary to improve the efficiency of recharging the energy lost during braking of the car. This reduces fuel consumption by using additional energy.

Driver interface	
Intuitive control panel It is important to develop an intuitive interface to clearly display energy consumption, battery status and modes. Drivers are given the opportunity to quickly get the necessary information.	Autonomous modes Depending on the driver's needs, the driving experience can be improved by introducing automatic modes. For example, automatic switching to electric mode when driving in the city.

Environmental aspects	
Renewable energy sources Using solar or wind energy to charge hybrid cars reduces the environmental impact. By integrating these systems, fuel consumption can be reduced.	Sustainable materials In the automotive industry, it is necessary to reduce the harmful impact on the environment through the use of environmentally friendly materials.

Test and research	
Simulation and modeling It is important to use virtual models and	Pilot projects To test new systems in real conditions, it is

simulations to test new technologies. This method ensures the safety of experiments	necessary to implement pilot projects. This allows you to evaluate the effectiveness of systems based on experience.
---	--

Data analysis	
Big data It is important to use big data to improve the system by analyzing driver actions and road conditions. Based on this data, new functions and services can be developed.	Feedback Keeping the system up to date, based on information received from drivers, allows you to improve the user experience.

Security systems	
Autonomous driving technologies The level of safety can be increased by integrating autonomous driving systems. These systems detect hazards on the road and alert the driver.	Accident protection systems To improve traffic safety, it is necessary to introduce automated safety measures. For example, emergency braking systems

Conclusion. Hybrid cars are becoming increasingly popular as environmentally friendly vehicles. They increase fuel efficiency and reduce harmful emissions by using gasoline and electricity in parallel. However, by improving the traffic control system of hybrid cars, their efficiency, safety and user experience can be further improved. Improving the traffic control system of hybrid cars is a key factor in improving the efficiency of environmentally friendly vehicles. By developing the above areas, we can ensure the performance, safety and environmental sustainability of hybrid cars. In the future, these technologies will have a huge impact on the evolution of the world's transport system.

LIST OF USED LITERATURE

1. Каталоги автомобилей 2012-2015 г. Automobile revue.
2. Системы управления гибридными силовыми установками// [Электронный ресурс]. URL: <http://www.hcars.ru>
3. Гибридные автомобили и их компоненты (обзор зарубежной печати). Мобильная техника №1, №2, №3, 2003 г.
4. S. Onori, L. Serrao, and G. Rizzoni, "Hybrid electric vehicles energy: management strategies," in Springer Briefs in Control, Automation and Robotics. New York, NY, USA: Springer, 2016, chs. 4-7.
5. Сериков С.А. «Оптимизация управления перераспределением мощности между агрегатами гибридной силовой установки», 2008г, с. 525 - 528.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17349561>
УДК 681.5

МҰНАЙДЫ БАСТАПҚЫ ӨНДЕУ ҚОНДЫРҒЫЛАРЫНЫҢ ТИІМДІЛІГІН МОДЕЛЬДІК ЗЕРТТЕУ

КУЖУХАНОВА ЖАДРА АСАУТАЕВНА

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана. Қазақстан

Ғылыми жетекші – **Б.Б.ОРАЗБАЕВ**

Астана, Қазақстан

Түйіндеме. Бұл жұмыста мұнай өңдеу зауытының алғашқы қайта өңдеу қондырғысының негізгі агрегаты болып табылатын атмосфералық колоннаның математикалық модельдерін әзірлеу мәселелерін шешуге бағытталған зерттеу нәтижелері ұсынылған. Алғашқы мұнай өңдеудің негізгі өнімдерін алуды қамтамасыз ететін математикалық жоспарлау әдістері мен регрессорларды тізбектей қосу принципі негізінде идентификацияланды. Алынған модель құрылымдары бейсызық регрессиялық теңдеулер түрінде берілген. Жасалған модельдердің параметрлерін анықтау үшін MATLAB бағдарламалық ортасының арнайы құралдары пайдаланылды.

Түйінді сөздер: Атмосфералық колонна, ректификациялық колонна, мұнайды бастапқы өңдеу зауыты, айқын емес ақпарат, бензина.

Кіріспе. Мұнайды алғашқы өңдеу қазіргі заманғы мұнай-химия өнеркәсібінің негізгі және ең жауапты кезеңдерінің бірі болып табылады. Бұл процесте шикі мұнай құрамындағы әртүрлі көмірсутектер физикалық қасиеттеріне байланысты бөлініп, жанармай, майлау материалдары және мұнай-химия шикізаты секілді маңызды өнімдер алынады. Мұнайды алғашқы өңдеудің тиімділігі көбінесе оның негізгі қондырғылары – атмосфералық және ректификациялық колонналардың жұмысымен тығыз байланысты.

Атмосфералық колонна мұнайды белгілі бір температуралық режимде айдау арқылы бастапқы бөлуді қамтамасыз етсе, ректификациялық колонна алынған фракцияларды нақтырақ ажыратып, сапалы өнімдерді бөліп шығарады. Бұл қондырғылардың тұрақты және тиімді жұмыс істеуі бүкіл зауыттың өнімділігіне, экономикалық көрсеткіштеріне және экологиялық қауіпсіздігіне айтарлықтай әсер етеді.

Қазіргі таңда математикалық модельдеу әдістерін қолдану арқылы технологиялық процестерді сипаттау және басқару ерекше маңызға ие болды. Атмосфералық және ректификациялық колонналардың модельдерін құру олардың жұмыс режимдерін ғылыми тұрғыдан түсіндіруге, процестерді оңтайландыруға және басқарудың тиімді әдістерін әзірлеуге мүмкіндік береді. Осыған байланысты атмосфералық және ректификациялық колонналардың модельдерін зерттеу мен әзірлеу – мұнайды бастапқы өңдеу саласында ғылыми тұрғыдан өзекті әрі практикалық мәні зор міндеттердің бірі болып табылады.

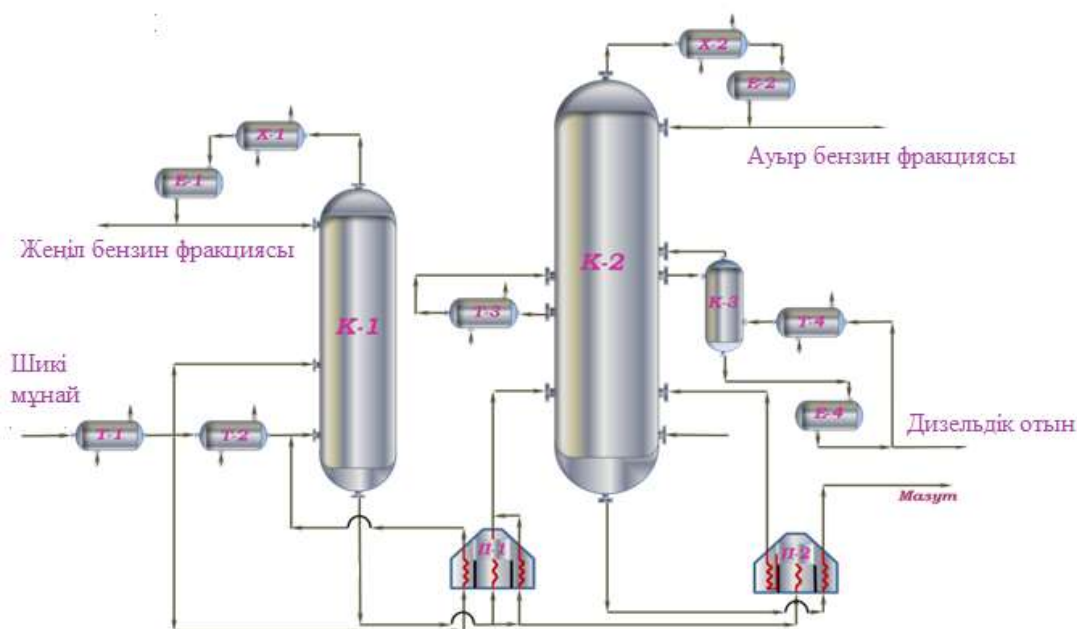
Өндіріс тиімділігін арттыру мақсатында мұнайды бастапқы өңдеуде атмосфералық блоктың негізгі колонналарының жұмысын математикалық модельдеу үлкен маңызға ие. Модельдер компьютер негізінде мұнайды бастапқы өңдеу процесін сандық түрде сипаттап, технологиялық жабдықтардың жұмысын оңтайландыруға, энергия шығындарын азайтуға және өндіріс өнімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, компьютерлік модельдеу нәтижелері мұнай өңдеу зауыттарының жұмысын қауіпсіз және экономикалық тұрғыдан тиімді етудің негізі болып табылады.

Атмосфералық және ректификациялық колонналардың математикалық модельдерін әзірлеу инженерия мен ғылымның қиылысында жатқан өзекті міндеттердің бірі. Бұл бағытты зерттеу тек технологиялық процестерді оңтайландыруға ғана емес, сонымен қатар мұнай өңдеу өндірісінің экономикалық, экологиялық көрсеткіштерін жақсартуға да ықпал етеді.

Осыған байланысты, атмосфералық және ректификациялық колонналардың модельдерін әзірлеу мұнайды бастапқы өңдеу саласының өзекті мәселелерін шешудегі негізгі тиімді құрал ретінде қарастырылады.

Мұнайды бастапқы өңдеу қондырғысының жұмысын талдау нәтижелері дәстүрлі реттегіштерге негізделген қолданыстағы жергілікті автоматты реттеу жүйелері режимдік параметрлерді басқарудың талап етілетін сапасын толық қамтамасыз ете алмайтынын көрсетеді. Сонымен қатар, белгілі микрокомпьютерлер базасында жүзеге асырылған детерминдік басқару жүйелерінің тәжірибелік сынақтары олардың мұнай өңдеу процестерін басқарудағы тиімділігі мен сенімділігі төмен екенін дәлелдеді. Осыған байланысты шешім қабылдаушы тұлға (ШҚТ) сарапшылардың тәжірибесі мен біліміне сүйенетін айқын емес ақпарат негізінде қондырғының оңтайлы жұмыс режимін таңдауға мүмкіндік беретін шешім қабылдау жүйесін эвристикалық тәсілдер арқылы құру қажеттілігі туындайды.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу материалдары - технологиялық схема және мұнайды бастапқы өңдеу қондырғысының негізгі агрегаты болып табылатын ректификациялық К-1 және атмосфералық К-2 колонналарының математикалық модельдерін әзірлеу мәселелерін шешу бойынша зерттеу нәтижелері болып табылады. Ректификациялық К-1 және атмосфералық К-2 колонналарының параметрлік мәндерін есептеу үшін Curve Fitting Tool программалар пакеті қолданылған. Мұнайды бастапқы өңдеуді орнатудың жеңілдетілген технологиялық схемасы сурет 1-де көрсетілген.

Сурет 1. Мұнайды алғашқы өңдеу қондырғысы атмосфералық блогының технологиялық схемасы

Мұнайды алғашқы өңдеу процестері ЭЛОУ-АВТ қондырғыларында келесідей жүзеге асады. Өндеуге түсетін шикі мұнай қажетті температураға дейін қыздырылатын жылу алмастырғыштар арқылы өтіп, ЭЛОУ блогының 1-ші және 2-ші сатылы электр дегидраторларына жеткізіледі. Содан кейін мұнай қайтадан жылу алмастырғыштардан өтіп, шикі мұнайды бензинсіздендіру процесі жүретін К1 ректификациялық колоннасына түседі. Одан әрі К1 колоннасынан шыққан бензинсіздендірілген мұнай П1/2 және П1/3 түтікшелі пештерінде қыздырылып, тауарлық мұнай өнімдерін – бензин, керосин және мазутты бөліп алу үшін атмосфералық К2 колоннасына жіберіледі. Бұдан кейін осы мұнай өнімдері П3 пешінде қосымша қыздырылып, вакуумдық К10 колоннасына бағытталады. Бензинді

ректификациялау процесі К4 және К3 ректификациялық колонналарында жүргізіледі, мұнда сәйкесінше 62–85°C және 85–120°C фракциялар алынады.

Мұнайды алғашқы өңдеу қондырғысының негізгі технологиялық блоктарының бірі – атмосфералық блок (К1, К2 колонналары), өйткені дәл осы блоктан тауарлық паркке тікелей жеңіл мұнай өнімдерінің фракциялары жіберіледі: 120–180°C, 180–240°C, 240–290°C. Ал аталған колонналардан алынатын тұрақсыз бензин К8 тұрақтандыру колоннасына және К3 екінші реттік айдау ректификациялық колоннасына шикізат ретінде пайдаланылады. Мұнайды алғашқы өңдеу қондырғысын пайдалануды талдау нәтижесінде, бар қолданыстағы жергілікті автоматты реттеу жүйелері реттегіштер негізінде құрылғанымен, атмосфералық колоннаның режимдік параметрлерін басқарудың талап етілетін сапасын қамтамасыз ете алмайтыны анықталды.

Зерттеу материалдары ретінде мыналар алынды:

- мұнайды алғашқы өңдеу қондырғысының технологиялық сызбасы және оның сипаттамасы;

- зерттеу нысанының режимдік парақтарынан алынған статистикалық мәліметтер (пассивті эксперимент нәтижелері);

- математикалық эксперименттерді жоспарлау әдісі арқылы белсенді эксперимент негізінде алынған зерттеу нысанының эксперименттік деректері.

Қажетті деректерді жинау және өңдеу үшін келесі әдістер қолданылады:

- жеткіліксіз және нақтылаушы деректерді жинау мақсатында белсенді эксперименттерді жоспарлау мен жүргізуге арналған математикалық эксперименттерді жоспарлау әдістері;

- пассивті және белсенді эксперименттердің нәтижелерін өңдеуде қолданылатын математикалық статистика әдістері;

- зерттеу нысанының модельдерін әзірлеу барысында түрлі деректер мен ақпаратты талдау үшін пайдаланылатын жүйелік талдау әдістері.

Нәтижелер

Жүргізілген зерттеулер мен регрессорларды тізбектей қосу тәсілін модификациялау негізінде бензиннің (y_1), керосиннің (y_2) және мазуттың (y_3) кіріс режим параметрлерінен (x_1, x_2, x_3) тәуелділігін сипаттайтын ректификациялық колоннаның математикалық модельдерінің құрылымы келесі бейсызықты, регрессиялық теңдеу ретінде идентификацияланған:

$$y_j = a_0 + \sum_{i=1}^3 a_i x_i + \sum_{i=1}^3 \sum_{k=i}^3 a_{ik} x_i x_k + \dots, j = \overline{1,3}, \quad (1)$$

мұндағы $y_j, j = \overline{1,3}$, сәйкесінше: К1 ректификациялық колоннасы шығысындағы бензин, керосин және мазуттың көлемі; $x_i, i = \overline{1,3}$ –К1 кіріс параметрлері, яғни шикізат көлемі; қысым және температура; a_0, a_i және a_{ik} –параметрлік идентификацияланатын белгісіз регрессиялық коэффициенттер, сәйкесінше: (1) регрессиялық моделдің сызықтық және сызықтық емес бөлігіндегі коэффициенттер.

Ректификациялық колоннаның кіріс, режим параметрлері мен оларға сәйкес келетін шығыс параметрінің (бензиннің) статистикалық деректері жинақталып, MATLAB жүйесі көмегімен (1) моделінің параметрлері идентификацияланған. Идентификацияланған регрессия коэффициенттері және y_1 болжамды мәндері 1-кестеде келтірілген.

Кесте 1. Кіріс және шығыс деректердің тәуелділік мәндері, К1 колоннасынан бензин шығымын анықтауға арналған модельді параметрлік сәйкестендіру нәтижелері және болжамды үлгінің мәндері.

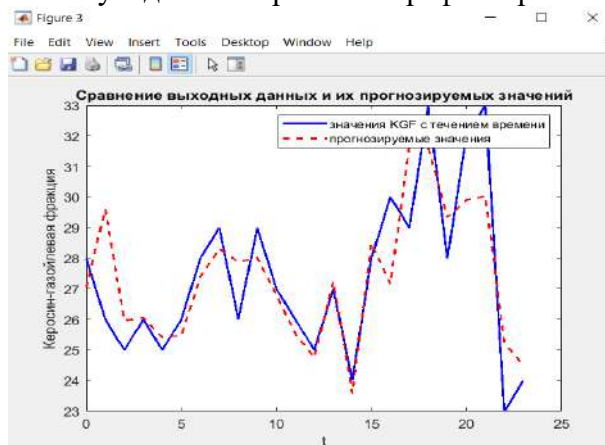
Кіріс режим параметрлері	Шығыс параметрі, оның моделі бойынша алынған мәні және регрессия коэффициенттері
--------------------------	--

№	x_1 , кысым	x_2 , температура	x_3 , температура	бензин с К1	y_1 ,_predicted	Regression coefficents
1	1,05	197	168	28	27.03	0.1778
2	1,03	196	168	26	29.61	0.0163
3	1,08	198	170	25	25.96	0.1086
4	1,03	198	171	26	26.05	0.0068
5	1,05	199	172	25	25.41	-0.0150
6	1,04	199	172	26	25.47	-0.0007
7	1,04	200	172	28	27.39	-0.0000
8	1,04	200	172	29	28.33	0.0000
9	1,05	200	173	26	27.87	-0.0000
10	1,00	199	172	29	28.01	-0.0000
11	1,03	198	171	27	26.8	0.000
12	1,07	194	169	26	25.53	0.0000
13	1,05	197	168	25	24.75	0.0000
14	1,03	196	168	27	27.23	0.1778
15	1,08	198	170	24	23.57	0.0163
16	1,03	198	171	28	28.49	0.1086
17	1,05	199	172	30	27.16	0.0068
18	1,04	199	172	29	31.67	-0.0150
19	1,04	200	172	33	31.61	-0.0007
20	1,04	200	172	28	29.34	-0.0000
21	1,05	200	173	32	29.89	0.0000
22	1,00	199	172	33	30.03	-0.0000
23	1,03	198	171	23	25.22	-0.0000
24	1,07	194	169	24	24.49	0.0042

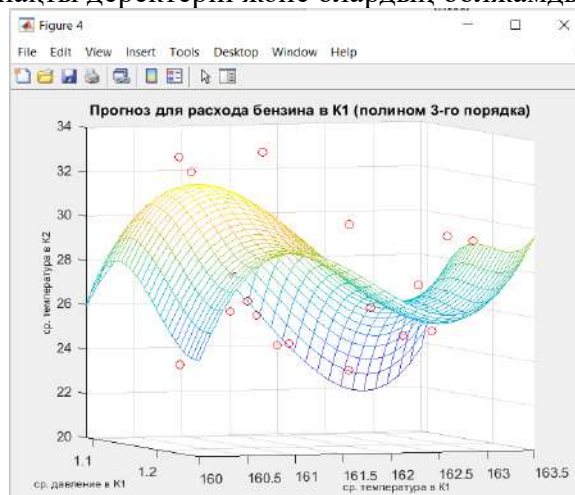
1-кестедегі мәліметтерге сүйене отырып, кіріс және режим параметрлеріне байланысты бензиннің шығысын анықтауға арналған модельдің соңғы формасын келесідей жазуға болады:

$$y_1 = 0.177x_2^2 + 0.016x_3^2 + 0.108x_1x_2 - 0.015x_1x_3 - 0.007x_2x_3 + 0.177x_1^3 + 0.016x_2^3 + 0.108x_3^3 + 0.006x_1^2x_2 - 0.015x_1^2x_3 - 0.007x_2^2x_3 + 0.0042x_1x_2^2. \quad (2)$$

Төменде 2-суретте бензиннің шығысы бойынша нақты және модельдік деректерді салыстыру графигі, ал 3-суретте бензин көлемінің К2 атмосфералық колоннасы температурасы мен қысымына тәуелділігін көрсететін графиктер келтірілген.

Сурет 2. Бензиннің нақты деректерін және олардың болжамды мәндерін салыстыру

Сурет 3. K1 шығысындағы бензин ағымы мөлшерінің K1 қысымы мен K2 температурасының орташа мәндеріне тәуелділігі

3-ші суреттерде келтірілген ректификациялық K1 және атмосфералық K2 колонналарында өндірілетін мұнай өнімдерінің олардың кіріс, режимдік параметрлеріне тәуелділігін көрсететін графиктерді талдау және талқылау нәтижесін қарастырайық.

3-ші суретте келтірілген графикте K1 шығысындағы бензин көлемінің K2 температурасы және K1 қысымына тәуелділігі эксперименталдық жолмен алынған статистикалық мәліметтерге (кесте 1) сәйкес келеді.

Қорытынды. Бұл жұмыста мұнайды бастапқы өңдеу қондырғысының атмосфералық блогындағы негізгі K1 ректификациялық және K2 атмосфералық колонналарының жұмыс режимдері зерттеліп, өндірілетін мұнай өнімдерінің көлемін сипаттайтын математикалық модельдері жасалып, олардың параметрлері анықталды. Зерттеу барысында алынған статистикалық деректерді пайдалана отырып, модельдердің құрылымдық және параметрлік идентификациясы регрессорларды тізбектей қосу әдісі мен ең кіші квадраттар тәсілі арқылы орындалды.

Жүргізілген зерттеу нәтижесінде төмендегідей қорытындыларға қол жеткізілді:

- K1 ректификациялық және K2 атмосфералық колонналары үшін математикалық модельдердің құрылымдары мен белгісіз параметрлері анықталды;
- MATLAB ортасында алынған модельдеу нәтижелері атмосфералық блогтың негізгі өнімдері (бензин, керосин, мазут) бойынша тәжірибелік мәндермен салыстырылып, құрылған модельдердің адекваттығы расталды;
- Атмосфералық блокта өндірілетін мұнай өнімдерінің көлемдері осы колонналардың кіріс және режимдік параметрлеріне тәуелділігін көрсететін үш өлшемді графиктер тұрғызылды, олардың алынған эксперименттік деректерге сәйкестігі дәлелденді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Затонский А.В., Тугашова Л.Г. Управление атмосферной колонной малого нефтеперерабатывающего завода с применением динамической модели // Интернет-журнал «Науковедение», 2017. Том 9, №1, <http://naukovedenie.ru/PDF/71TVN117.pdf>
2. Kahraman C. Multi-criteria decision-making methods and fuzzy sets. In Fuzzy Multi-Criteria Decision-Making; Springer: Berlin/Heidelberg, Germany, 2018; pp. 1–18.
3. Orazbayev B., Ospanov Y., Makhatova V., Salybek L., Abdugulova Z., Kulmagambetova Z., Suleimenova S., Orazbayeva K. Methods of Fuzzy Multi-Criteria Decision Making for Controlling the Operating Modes of the Stabilization Column of the Primary Oil-Refining Unit // Mathematics 2023, 11, 2820. <https://doi.org/10.3390/math11132820>
4. Dang T.P., Diveev A.I., Sofronova E.A. A Problem of Identification Control Synthesis for Mobile Robot by the Network Operator Method // Proceedings of the 11th IEEE Conference on Industrial Electronics and Applications (ICIEA 2016), Hefei, China, 2016. P. 2413–2418.
5. Gevers M. Modelling, Identification and Control. In: Albertos, P., Sala, A. (eds) Iterative Identification and Control. Springer, London. 2021. https://doi.org/10.1007/978-1-4471-0205-2_1
6. Валеев С.Г. Регрессионное моделирование в обработке наблюдений, 3-е изд.; Наука: М., 2017. 272 с.
7. Задорожная Е.А. Теория планирования эксперимента. Задорожная. – Челябинск: Издательский центр ЮУрГУ, 2018. –92 с.
8. Данг Тхи Фук, Дивеев А.И., Софронова Е.А. Решение задач идентификации математических моделей объектов и процессов методом символьной регрессии // Cloud of Science. 2018. Том 5. 147–162.
9. Дилигенская А.Н. Идентификация объектов управления. Самара: СамГТУ, 2018. –157.
10. Копытин А.В., Копытина Е.А. Применение метода инструментальных переменных для параметрической идентификации распределенной динамической системы. В.: ВГУ, 2018. 67 с.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17349620>
UDC 544

DETERMINATION OF RADIONUCLIDES AND INORGANIC COMPOUNDS IN SOIL SAMPLES

H.N. SHIRALIYEVA

PhD in Chemistry

Institute of Radiation Problems of Ministry of Science and Education of Azerbaijan

A.S. DASHDAMIROVA

Chief Laboratory Assistant

Institute of Radiation Problems of Ministry of Science and Education of Azerbaijan

Abstract: Radionuclides and inorganic compounds in soil samples taken from north-west areas of country were determined. Research of radionuclides in the samples were determined using a high-purity germanium (HPGe) detector, while the mineralogy was analyzed through X-ray diffraction (XRD) and Fourier-transform infrared spectroscopy (FTIR) methods. The level of soil contamination and the analysis of potential ecological risks were evaluated in terms of the natural background radioactivity in the area and its ecological and agricultural impacts. The concentrations of sulfates and chlorides of elements such as Na, K, Ca, Sr, Fe, Mn, Zn, and others were determined. Overall, the research findings showed that the activity of radionuclides in the soil samples were relatively low. The activity of natural isotopes ^{65}Zn , ^{91}Sr , ^{113}Sn , ^{126}Sn and ^{228}Th in taken soil samples is within the natural background range.

Keywords: radioactivity background, soil, soil contamination, radionuclides.

INTRODUCTION

The north-west areas of Azerbaijan an area with diverse geological and soil structures. Study of the radionuclide composition and mineralogy of the soil in the area is important in terms of understanding the ecological state, agricultural potential and geological processes of the region. Assessment of the resistance of soil ecosystems to radioactive contamination is of great importance in terms of environmental safety [1-3]. Therefore, the determination of radionuclides and minerals in soil is important for both environmental protection and the safety of agricultural activities [4-6]. The aim of this study is to determine the content of radionuclides and major minerals in soil samples in the north-west territory of country, to assess their sources and possible ecological impacts.

METHODOLOGICAL PART

Soil samples for the research were taken from three different parts of north-west areas of country, namely, the agricultural zone, the natural landscape zone and the residential zone. Soil samples were dug up to a depth of 20 cm from the top layer of the soil and dried by the laboratory, sieved through a 2 mm sieve and homogenized. They were divided into parts weighing up to 200 g. The selected sample was extracted from the soil after radiometric measurements, classified according to the physicochemical parameters of the separated mineral and studied by analytical-chemical research methods of laboratories, X-ray fluorescence, gamma and atomic absorption spectroscopy, electron microscopy [2-4].

Radiomonitoring and radiometric measurements were carried out with the “InSpector 1000” (“Canberra” Co., USA-France) radiometer-dosimeter, the “Radiagem 2000” (“Canberra” Co., USA-France) radiometer-counters for alpha, beta, gamma, neutron radiation, and the “IdentiFINDER” (Thermo Scientific Co., AFR-USA) radiometer identifier.

Radionuclide analysis was carried out by determining the activity of radionuclides in soil samples using gamma-ray spectrometry. The presence, quality and quantitative composition of major minerals (quartz, feldspars, clays, etc.) were determined using X-ray diffraction (XRD) and

infrared spectroscopy (FTIR). The concentration of heavy metals and other chemical elements in the soil was assessed using atomic emission spectroscopy and X-ray fluorescence analysis (XRF).

DISCUSSION OF THE RESULTS.

The concentration of macroelements and microelements in the soil sample, that is, as a result of soil monitoring, is established in Tables 1 and 2.

Based on the measurement results, we can say that 30-35% (300-350 g/kg) of a dry soil sample consists of water. The oxygen content of dried soil samples is 240-260 g/kg, in wet soil this figure is approximately 50% or 500 g/kg, the carbon content is 18-20 g/kg, the silicon content is 310-330 g/kg, and the aluminum content is 62-80 g/kg, i.e. the total amount of moisture, oxygen, carbon, silicon, and aluminum is 980 - 990 g/kg (350 + 240 + 18 + 310 + 62 = 980 g. or 300 + 260 + 20 + 330 + 80 = 990 g). In soil samples, Mg element compounds are observed at a concentration of 80-90 mg/kg, and the concentrations of As, Sn, Cu, Cr, Ti, Zr, Mo, Br, and Ba microelements are less than 1 mg/kg. As can be seen from Table 1, the total amount of microelements that determine soil fertility is only 10-20 g/kg, and the results of measuring total radioactive radiation, assessing types of radioactive radiation, and studying the distribution of radionuclides in the soil in the regions of the country are given [2-4].

Table 1.

Concentration of components in soil samples taken from north-west areas of country.

Soil samples taken from north-west areas of country	Components, mg/kg								
	Sulfates	Chlorides	Na; K	Ca/all carbonates	Sr	NO ₃ ; NO ₂	Fe; Mn	Zn	As
	500	130	184; 6410	5316	40	75; 1.7	94; 18	1.0	0

The results of radiometric measurements and radionuclide activity in soil samples taken from areas and pastures with similar green cover in the country's regions are shown in Table 2.

Table 2.

Results of radiometric measurements and radionuclide activity in soil samples taken from green plains and pastures in the territory of north-west areas of country.

Soil samples taken from north-west areas of country (background, 0.03 μSv / h; alpha radiation, 0 Bq / cm ²)	Isotopes, Bq/kg					
	¹¹ Na ²²	¹⁹ K ⁴⁰	³⁰ Zn ⁶⁵	³⁸ Sr ⁹¹	⁵⁰ Sn ¹¹³ , ⁵⁰ Sn ¹²⁶	⁹⁰ Th ²²⁸
	1,5	2.0	0,16	0,50	0,02; 0,02	0,05

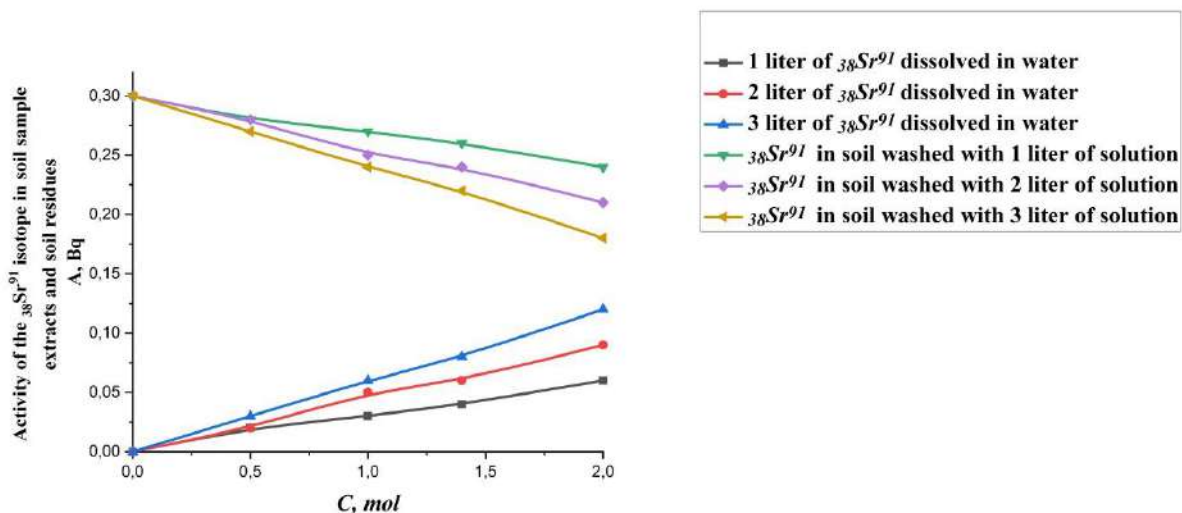

Figure 1. Activity of the $^{38}\text{Sr}^{91}$ radioisotope in the extracts and soil residues separated after washing 200 gram soil samples taken from north-west areas of country with solutions of various amounts of nitric acid in 1, 2 and 3 liters of distilled water.

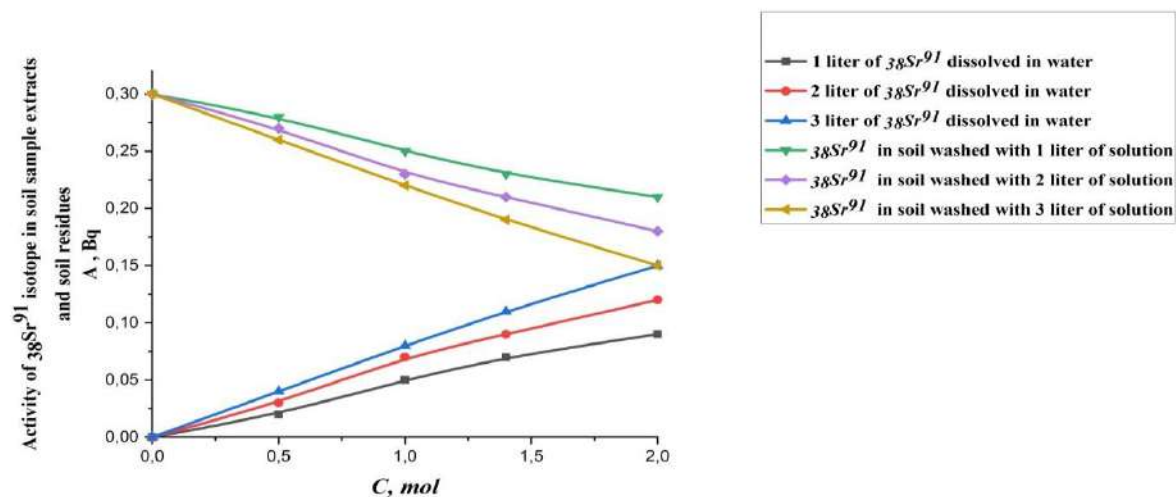

Figure 2. Activity of $^{38}\text{Sr}^{91}$ radioisotope in the separated extracts and soil residues after washing soil samples weighing 200 grams taken from north-west territory of country with different amounts of sodium hydroxide solutions in 1, 2 and 3 liters of distilled water.

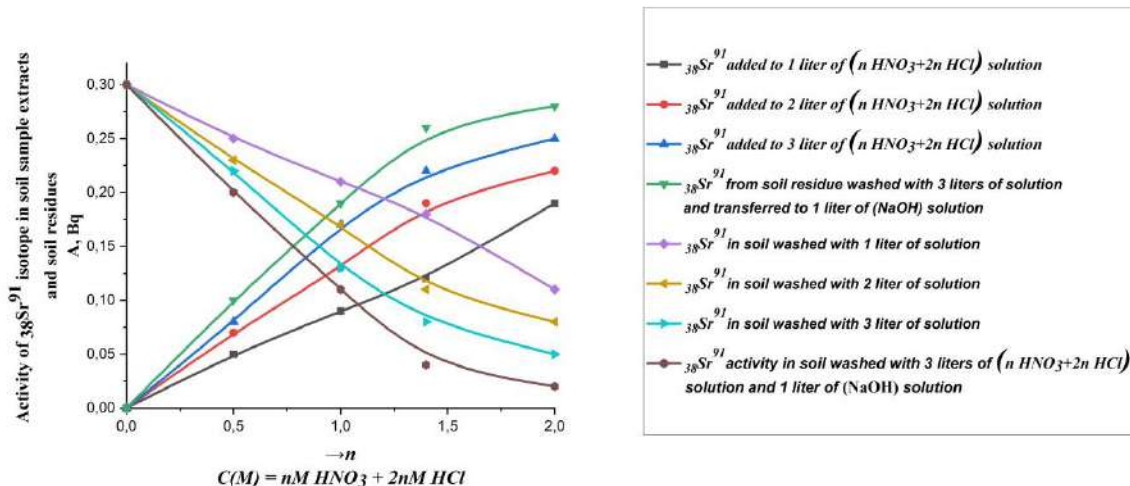

Figure 3. Activity of the $^{91}\text{Sr}_{38}$ radioisotope in the extracts and soil residues separated after washing 200 gram soil samples taken from north-west areas of country with solutions of various amounts of nitric and hydrochloric acid in 1, 2 and 3 liters of distilled water.

It was observed that radionuclides in soil samples corresponded to the natural background level. However, the relatively high concentration of radionuclides ($\text{K}40$, $\text{Na}40$, $^{65}\text{Zn}_{30}$, $^{91}\text{Sr}_{38}$, $^{113}\text{Sn}_{50}$, $^{126}\text{Sn}_{50}$ and $^{228}\text{Th}_{90}$) in some samples in certain regions can be explained by the characteristics of north-west areas, which is rich in clay and silicate rocks.

These are mineral components such as quartz, feldspars, carbonate and mineral substances that can be used. In some samples, high levels of clay minerals affect the water retention properties of the soil [1, 5]. Sulfates and chlorides were found in higher concentrations in some soil samples [4-6].

According to the results, the soils in the territory of north-west areas of country are generally stable in terms of ecological safety. The level of radionuclides in the soil is determined by directive indicators.

CONCLUSION

Radionuclide and mineral composition analyses conducted in the soils of samples taken from north-west areas of country have allowed us to determine the main indicators of soil quality in these areas. The results show that there is no ecological contamination with nuclear materials. Radionuclide contamination of the soil in north-west areas of country is at the natural background level and does not pose a serious threat to the environment. At the same time, it is advisable to conduct long-term observations and monitor possible anthropogenic impacts.

REFERENCES

1. Kovrigo V. P., Kaurichev I. S. , Burlakova L. M., Soil science with the basics of geology. – Moscow: “Kolos”, - 2008, -439 p.
2. Mamedov, Kh.F., Aliyev A.G., Mamedova N.A. Badalova A.R. Radiolysis of 2,3,7,8-tetrachlorodibenzo-p-dioxin in aqueous solutions. Russian Journal of Physical Chemistry. V.89, №:9, p. 1707-1709. /A. ISSN 0036-0244 (print), 1531-863X (web). DOI: 10.1134/S0036024415090228;2020 Springer Nature Switzerland AG. Part of Springer Nature Switzerland AG/.
3. Mamedov Kh.F. Radiolytic degradation of zearalenone in wheat. Journal: Immunopathology, Allergology, Infectology. ISSN: 2412-320X, 2012, No: 1, pp. 74-77.
4. Kh.F.Mamedov, A.M.Gulamirov, R.G.Garibov, G.R.Allahverdiyev, H.N.Shiraliyeva, A.R.Alihuseynova, N.A.Mirzayev. Research of pollution’s level of the Araz river by xenobiotics and pathogenic microorganisms, chemical and radiological ways of purification of water’s samples. Azerbaijan chemical journal; ISSN: 2522-1841 (On-line), ISSN: 0005-2531, 2018, №4, p.68-76.
5. Filippov, M.F. Sorption of U(VI) with Soil from the Region of Location of the Novi Khan Radioactive Waste Repository in Bulgaria /M.F.Filippov, O.D.Maslov, G.A.Bozhikov [et al.] // Radiochemistry, –2009, v. 51, № 1, –p. 77-79; DOI: 10.1134/S1066362209010172.
6. Ramola, R.C. Radionuclide analysis in the soil of Kumaun Himalaya, India, using gamma ray spectrometry /R.C.Ramola, V.M. Choubey, Ganesh Prasad, [et al.] // Current Science, –2011, v. 100, №6, 25 march, – p. 906-914.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17349656>
УДК: 615.32:582.948.2

КӘДІМГІ ҚОЙ ФЕРУЛАСЫ (*FERULA OVINA* (BOISS.) ШИКІЗАТЫНЫҢ ФАРМАКО-ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ПАРАМЕТРЛЕРІН ЗЕРТТЕУ

Л.Н. КИЕКБАЕВА, А.Т. АЙДАРХАН, Р.Б. АЮПОВА
КЕАҚ «С.Ж. Асфендияров атындағы Қазақ Ұлттық Медицина Университеті»

А.Т. МАМУРОВА
«Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті»

А.С. МУХАМЕТЖАН
Химия - биологиялық бағыттағы Назарбаев Зияткерлік мектебі Алматы қ.

Түйін: осы зерттеудің мақсаты Кәдімгі қой феруласы (*Ferula ovina* (Boiss.) шикізатының технологиялық параметрлерін зерттеуге негізделген. Өнеркәсіптің фармакологиялық, әртүрлі композициялардың табиғи ингредиенттері түрінде биологиялық белсенді заттарды қолдану бүкіл әлемде елеулі қызығушылық тудырады. Бұл мәселенің ең анықталған шешімі осы мақсат үшін жергілікті ресурстарды пайдалану өзекті болып табылады. Ежелгі заманнан бері өзінің емдік қасиеттерімен танымал өсімдіктерге, соның бірі құрамы биологиялық белсенді заттарға бай перспективті өсімдік шикізаты ретінде Кәдімгі қой феруласы (*Ferula ovina* (Boiss.) өсімдік шикізатына практикалық қызығушылық туғызады. Кәдімгі қой феруласы (*Ferula ovina* (Boiss.) шикізатының фенолдық қосылыстарынан антиоксиданттар және антипролиферативті белсенділік бар екендігі бағалы [1].

Ariaseae L. тұқымдасының түрлерінің ішінде ең танымал түрлеріне *Ferula* түрлеріне жатады. *Ariaseae* L. тұқымдасының түрлеріне жататын *Ferula* түрінің 10 түрлері бар [2-5].

Ariaseae L. тұқымдасын сонымен қатар бүкіл Орта Азия флорасында ерекше орын алады. *Ariaseae* L. тұқымдасы қазіргі уақытта Орта Азияда, Батыс Сібірде, Кавказда, Жерорта теңізінде, Солтүстік Африкада, Кіші Азияда, Иранда, Ауғанстанда, Қытайда (Шыңжаңда) және Үндістанда таралған шамамен 180-185 түр (Пименов, Ключиков, 2002) жатады; олардың ішінде Орта Азияда және Қазақстанда 105 түрі байқалды [6].

Біздің зерттеу жұмысызда Кәдімгі қой феруласы (*Ferula ovina* (Boiss.) шикізатының құрамынан биологиялық белсенді заттарды молынан өнімді кылып бөліп алу мақсатында жүргізілген биологиялық технологиялық параметрлерін анықтау кезіндегі нәтижелер нормативтік құжаттармен мемлекеттік фармакопея талаптарына сай келтірілді.

Түйінді сөздер: Кәдімгі қой феруласы, *Ariaseae* L. тұқымдасы, технологиялық параметрлер, дәрілік өсімдік шикізаты, фармацевтикалық нарық, биологиялық белсенді заттар, фармакопея, медицинада қолданылуы.

ИССЛЕДОВАНИЕ ФАРМАКО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ ПАРАМЕТРОВ СЫРЬЯ ФЕРУЛА ОВЕЧЬЯ (*FERULA OVINA* (BOISS.)

Л.Н. КИЕКБАЕВА, А.Т. АЙДАРХАН, Р.Б. АЮПОВА
НАО «Казахский Национальный Медицинский Университет имени
С.Д.Асфендиярова»

А.Т. МАМУРОВА
«Казахский национальный университет имени Аль-Фараби»

А.С. МУХАМЕТЖАН

Назарбаев Интеллектуальная школа химико - биологического направления г. Алматы

Аннотация: Цель этого исследования – изучения технологических параметров сырья ферулы овечьей (*Ferula ovina* (Boiss.)). В фармакологической промышленности применение биологически активных веществ в виде натуральных ингредиентов различных составов представляет значительный интерес во всем мире. Наиболее актуальным решением данной проблемы является использование для этой цели локальных ресурсов. Для растений, известных с древних времен своими лечебными свойствами, одним из которых является ферула овечья (*Ferula ovina* (Boiss.)), как перспективное растительное сырье, состав которого богат биологически активными веществами, представляет практический интерес к растительному сырью. Сырье ферулы овечьей (*Ferula ovina* (Boiss.)) обладает антиоксидантной и антипролиферативной активностью из-за фенольных соединений [1].

Apiaceae L. среди видов рода наиболее популярными являются виды *Ferula*. *Apiaceae* L. существует 10 видов принадлежащих к роду *Ferula* [2-5].

Ariaseae L. род также занимает особое место во всей среднеазиатской флоре. *Apiaceae* L. род в настоящее время насчитывает около 180-185 видов (Пименов, Ключиков, 2002), распространенных в Средней Азии, Западной Сибири, на Кавказе, Средиземноморье, Северной Африке, Малой Азии, Иране, Афганистане, Китае (Синьцзян) и Индии; из них в Средней Азии и Казахстане отмечено 105 видов [6].

В нашей исследовательской работе сегодня, как ферула овечья (*Ferula ovina* (Boiss.)) результаты при определении биологических технологических параметров, проведенных с целью выделения из состава сырья большого количества биологически активных веществ, нормативными документами приведены в соответствие с требованиями государственной фармакопеи.

Ключевые слова: ферула овечья, *Apiaceae* L. семейство, технологические параметры, лекарственное растительное сырье, фармацевтический рынок, биологически активные вещества, фармакопея, применение в медицине.

**INVESTIGATION PHARMACEUTICAL TECHNOLOGICAL PARAMETERS OF
RAW MATERIALS (*FERULA OVINA* (BOISS.))**

L. N. KIYEKBAYEVA, A. T. AIDARKHAN, R. B. AYUPOVA
NCJSC «Asfendiyarov Kazakh National Medical University»

A. T. MAMUROVA
"Al-Farabi Kazakh National University"

MUKHAMETZHAN A.S
Nazarbayev Intellectual School of Chemical and Biological sciences, Almaty

Abstract: The purpose of this study is to study the technological parameters of raw materials of sheep ferula (*Ferula ovina* (Boiss.)). In the pharmaceutical industry, the use of biologically active substances in the form of natural ingredients of various formulations is of considerable interest worldwide. The most relevant solution to this problem is to use local resources for this purpose. For plants known since ancient times for their medicinal properties, one of which is sheep ferula (*Ferula ovina* (Boiss.)), as a promising plant raw material, the composition of which is rich in biologically active substances, is of practical interest to plant raw materials. The raw material of sheep ferula (*Ferula ovina* (Bois.)) has antioxidant and antiproliferative activity due to phenolic compounds [1].

Apiaceae L. among the species of the genus, the most popular are *Ferula* species. *Apiaceae* L. there are 10 species belonging to the genus *Ferula* [2-5]. *Ariaseae* L. The genus also occupies a

ОФ "Международный научно-исследовательский центр "Endless Light in Science"

special place in the entire Central Asian flora. Ariaceae L. The genus currently contains about 180-185 species (Pimenov, Klyukov, 2002) distributed in Central Asia, Western Siberia, the Caucasus, the Mediterranean, North Africa, Asia Minor, Iran, Afghanistan, China (Xinjiang) and India; of these, 105 species have been recorded in Central Asia and Kazakhstan [6].

*In our research work today, as *Ferula ovina* (Boiss.), the results in determining biological technological parameters carried out in order to isolate a large number of biologically active substances from the raw materials are brought into line with the requirements of the state pharmacopoeia by regulatory documents.*

Keywords: *sheep ferula, Apiaceae L. family, technological parameters, medicinal plant raw materials, pharmaceutical market, biologically active substances, pharmacopoeia, application in medicine.*

Кіріспе. *Apiaceae L.* тұқымдасының түрлерінің ішінде ең танымал түрлеріне *Ferula* түрлері жатады. Кәдімгі қой феруласы - биіктігі 50-80 см-ге дейін өсімдік. Сабағы тармақталған, бірнеше сабағы бар. Жапырақтары тез қурап, қысқа, қатты түктерден кедір - бұдыр болады. Орталық қолшатырлар отырықшы немесе қысқа аяқтарда. Қолшатырлар 7-14 гүлді. Жемістер сопақша, артқы жағы сәл қысылған. Мамыр - маусым айларында гүлдейді, маусым-шілде айларында жеміс береді [7].

Тік қиыршық тасты және ірі блокты беткейлер мен тауларда, өзендер мен бұлақта аңғарларындағы тасты террасаларда. Кәдімгі қой феруласы (*Ferula ovina* (Boiss.) өсімдік шикізаты (*Apiaceae* тұқымдасы) - Иран флорасында кездесетін ферулалардың отыз екі түрінің бірі. Бұл түр биіктігі 1 м-ге дейін жететін, 4 түйіршікті түтікшелі базальды жапырақтары, 5–14 сәулесі бар соңғы құрама қолшатырлары және 7–10 мм ұзын мерикарптары эллиптикалық ісінген жемістері бар көпжылдық өсімдік ретінде өседі. [8].

Кәдімгі қой феруласы (*Ferula ovina* (Boiss.) өсімдік шикізаты медицинада құрысу, туберкулез, оба, мерез және басқа да ауруларды емдеу үшін қолданылады және сергітетін, қақырық түсіретін және антигельминтикалық дәрі ретінде қолданылады.

Кәдімгі қой феруласы (*Ferula ovina* (Boiss.) өсімдік шикізаты денсаулыққа пайдалы кейбір артықшылықтарға оның қабынуға қарсы, антиоксидантты, микробқа қарсы және ісікке қарсы қасиеттері жатады. Ол сондай-ақ ревматизм, асқазан-ішек жолдарының бұзылуы және тыныс алу аурулары сияқты ауруларда дәстүрлі медицинада әлеуетті қолданылуы үшін зерттелді. Кәдімгі қой феруласы (*Ferula ovina* (Boiss.) өсімдік шикізатын медицинада қолдану оның қазіргі заманғы денсаулық сақтауда терапевтік қолданылуында қызығушылық тудырғанын атап өткен жөн. Оның химиялық құрамы мен дәрілік қасиеттері туралы үздіксіз зерттеулер жаңа табиғи дәрі-дәрмектер мен фармацевтикалық өнімдердің дамуына әкелуі мүмкін, сонымен қатар өсімдікті дәстүрлі түрде медициналық мақсатта қолданған қауымдастықтарға экономикалық мүмкіндіктер береді [9-12].

Кәдімгі қой феруласы (*Ferula ovina* (Boiss.) өсімдік шикізаты Қазақстанның батыс Тянь-Шань және Қаратау жоталарында және Талғар ауданында, Іле Алатауы, Алматы облысы Талғар өзені бөгетінде кездеседі. Кәдімгі қой феруласы (*Ferula ovina* (Boiss.) өсімдік шикізатының биіктігі 60-75 см, көптеген бұтақтары бар, жапырақтары жалаңаш, қысқа ақшыл қылшықтары бар қышынған өсімдік [13].

Кәдімгі қой феруласы (*Ferula ovina* (Boiss.) өсімдік шикізатының кезеңдері наурыздың аяғынан басталып, тамыз айының ортасына дейін жалғасады. Вегетативті өсу наурыздың екінші аптасынан басталады. Толық гүлдену уақыты мамырдың басынан басталып, тұқым себу маусымның басынан басталып, тамыз айының ортасына дейін түседі. Бұл түр тек тұқым арқылы көбейеді. Ең жақсы отырғызу тереңдігі - бір сантиметр. [14].

Кәдімгі қой феруласы (*Ferula ovina* (Boiss.) өсімдік шикізатының сыртқы көрінісі 1-ші суретте көрсетілген.

Сурет 1 - Кәдімгі қой феруласы (*Ferula ovina* (Boiss.) өсімдік шикізатының сыртқы көрінісі

Жұмыстың мақсаты: осы зерттеудің мақсаты Кәдімгі қой феруласы (*Ferula ovina* (Boiss.) өсімдік шикізатының фармако-технологиялық параметрлерін зерттеуге негізделген.

ЗЕРТТЕУ МАТЕРИАЛДАРЫ МЕН ӘДІСТЕРІ

Кәдімгі қой феруласы (*Ferula ovina* (Boiss.) өсімдік шикізаттың технологиялық параметрлері: дәрілік өсімдік шикізатының меншікті массасы, дәрілік өсімдік шикізатының себілу салмағы, дәрілік өсімдік шикізатының көлемдік салмағы, өсімдік шикізатының бөлектілігі, дәрілік өсімдік шикізатының кеуектілігі, дәрілік өсімдік шикізатының қабаттың бос көлемі, дәрілік өсімдік шикізатының экстрагентті жұту коэффициентін анықтау әдістемесі, кептіру кезінде жоғалған массаны есептеу, құрғақ шикізаттағы күлдің үлесі ҚР МФ I, 1. талаптарына сәйкес анықталды.

НӘТИЖЕЛЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ТАЛҚЫЛАУ

Фармацевтика бағытында жаңа отандық фитопрепараттар жасау мақсатында Кәдімгі қой феруласы (*Ferula ovina* (Boiss.) өсімдік шикізатын енгізу шикізаттың сапасын реттейтін нормативтік құжат жасауды талап етеді.

ҚР МФ талаптарына сәйкес дәрілік өсімдік шикізатының сапасын анықтау үшін келесідей сандық көрсеткіштер анықталды: дәрілік өсімдік шикізатының ылғалдылығы, жалпы күл және хлорсутек қышқылының 10% ерітіндісінде ерімейтін күл.

Кәдімгі қой феруласы (*Ferula ovina* (Boiss.) өсімдік шикізатының экстрактивті заттардың шығу мөлшері де анықталды. Еріткіштерді қосу қатарына тазартылған су және әртүрлі концентрациядағы этил спирті пайдаланылды.

Кәдімгі қой феруласы (*Ferula ovina* (Boiss.) өсімдік шикізатының технологиялық параметрлерін зерттеу нәтижелері 1-7 – ші кестелерде көрсетілген.

Кесте 1 - Кәдімгі қой феруласы (*Ferula ovina* (Boiss.) өсімдік шикізатының технологиялық параметрлері

Серия №	Меншік ті салмағы, г/см ³	Себілу салмағы, г/см ³	Көлемдік салмағы, г/см ³	Өсімдік шикізатының бөлектілігі, г/см ³	Өсімдік шикізаттың кеуектілігі, г/см ³	Қабаттың бос көлемі г/см ³
1	2	3	4	5	6	7
1	1,38	0,24	0,3	0,81	0,2	0,85
2	1,41	0,23	0,3	0,82	0,2	0,84
3	1,40	0,25	0,33	0,80	0,15	0,83
X	1.40±0,01	0,24±0,005	0,32±0,009	0,81±0,005	0,18±0,022	0,84±0,005

1 - кестедегі көрсетілген мәндерге қарап, келесідей тұжырым жасауға болады. Меншікті салмақтың мәні М.П. Королькова мәліметтері бойынша көрсетілген мәндерге (1,00-1,40 г/см³) кіріп тұрғандықтан алынған мәндерді дұрыс деп қарастыруға болады. Ал,

көлемдік салмағы және себілу салмақтарының мәні дәрілік өсімдік шикізатының ұсақталу дәрежесіне және нығыздалуына сәйкес әртүрлі шаманы көрсететіні В.Д. Пономарев жұмыстарында айтылған. Өсімдік шикізаттың кеуектілігі және бөлектілігі дәрілік өсімдік шикізатының ісіну үрдісі кезінде бөлектілігі төмендейді, ал кеуектілік шикізаттың сіңіруіне сәйкес әртүрлі мәндерге ие болады. Алынған зерттеу үлгілерінің нәтижелері толығымен ҚР МФ талаптарына сай формулаларға қойылып, шығарылған мәндер, арнайы мақалаларда көрсетілген шекті нормалардан шықпағандағы анықталынды.

Кесте 2 - Кәдімгі қой феруласы (*Ferula ovina* (Boiss.) өсімдік шикізатының жұтылу коэффициентін анықтау

Еріткіштер және концентрация түрлері	№1 (мл/г)	№2 (мл/г)	№3 (мл/г)	Σ (мл/г)
1	2	3	4	5
Тазартылған су	5,0	5,5	6,0	5,5
Этил спирті 40%	7,9	4,2	5,0	5,7
Этил спирті 70%	5,9	4,0	6,0	5,3
Этил спирті 90%	8,6	4,9	6,3	6,6

2 - кетедегі алынған мәндер бойынша Кәдімгі қой феруласы (*Ferula ovina* (Boiss.) өсімдік шикізатының жұту коэффициенті шикізаттың ұсақталу дәрежесіне тікелей тәуелді болады. Неғұрлым ұсақталу дәрежесі үлкен болса жұту коэффициенті де соғұрлым жоғары болады. ДӨШ экстрагентті жұту коэффициентін анықтау формулалар бойынша шығарылып, есептелінді .

Кесте 3 - Кәдімгі қой феруласы (*Ferula ovina* (Boiss.) өсімдік шикізатының экстрактивті заттарын анықтау

№	Экстрагенттер атауы	Экстрактивті заттардың шығымы, %
1	2	3
1	Су	28,05±0,04
3	40% Этил спирті	29,93±0,12
4	70% Этил спирті	38,22±0,24
5	90% Этил спирті	29,09±0,54

Алынған зерттеу нәтижесінде экстрактивті заттардың ең көп мөлшері 70% этил спиртімен алынатындығы анықталды.

2 және 3 - кестелердегі мәліметтер бойынша Кәдімгі қой феруласы (*Ferula ovina* (Boiss.) өсімдік шикізатынан экстрактивті заттарды бөліп алу үшін тиімді еріткіштің концентрацияларына сәйкес бөлінген экстрактивті заттардың пайыздық үлестері көрсетілген. Кәдімгі қой феруласы (*Ferula ovina* (Boiss.) өсімдік шикізатының жұтылу коэффициенті шикізаттың ұсақталу дәрежесіне тікелей тәуелді болады. Неғұрлым ұсақталу дәрежесі үлкен болса жұтылу коэффициенті де соғұрлым жоғары болады.

Кесте 4 - Кәдімгі қой феруласы (*Ferula ovina* (Boiss.) өсімдік шикізатының экстрагентпен қатынасын анықтау

№	Экстрагент 70% этил спирті	Экстрактивті заттардың шығымы, %
1	2	3
1	1:1	3,54±0,14

3	1:2	3,8±0,24
4	1:5	3,6±0,05
5	1:10	3,5±0,12

Кесте 5 - Кәдімгі қой феруласы (*Ferula ovina* (Boiss.) өсімдік шикізатының экстрактивті заттарын шығу уақытын анықтау

№	Экстрагент 70% этил спирті	Экстрактивті заттардың шығымы, %
1	2	3
1	24 сағат	3,8±0,41
3	36 сағат	3,8±0,91
4	48 сағат	3,8±0,74

Кәдімгі қой феруласы (*Ferula ovina* (Boiss.) өсімдік шикізатының экстрактивті заттарын шығу уақытын анықтау нәтижесінде 24 сағат тиімді деп саналынды, өйткені алынған сынамалар арасында айырмашылық $\pm 0,1\%$ құрады, бірақ ұсталу уақыт аралығынан 24 сағат тиімді болды.

Кесте 6 - Кәдімгі қой феруласы (*Ferula ovina* (Boiss.) өсімдік шикізатының сандық көрсеткіштерін зерттеу.

№	Көрсеткіштер	Белгіленген мәндер мен ұсынылатын нормалар	Сынау әдістері бойынша НҚ
1	2	3	4
1	Ылғалдылық; %	4.2	МЕМСТ 24027.2-80
2	Жалпы күлділік; %	0.46	ҚР МФ, т. 1, 2.4.16
3	Тұз қышылында ерімейтін күлділік 10% HCL; %	0,16	ҚР МФ, 1 т., 2.8.1
5	Ұсақталу дәрежесі, мл	3.076	НҚ сәйкес
6	Бөгде қоспалар Органикалық қоспалар Минералды қоспалар	0.15% 0.25%	НҚ сәйкес

Кәдімгі қой феруласы (*Ferula ovina* (Boiss.) өсімдік шикізатының микробиологиялық тазалығын зерттеу маңызды.

Микробиологиялық тазалығы. ҚР МФ I т., 2.6.12 және т., 2, 2.6.13, бап 5.1.4 категория 3В бойынша анықталады.

Кәдімгі қой феруласы (*Ferula ovina* (Boiss.) өсімдік шикізатының микробиологиялық тазалығына терең әдісі бойынша зерттеу жүргізілді:

Зерттеу үшін дайындалған тест үлгіні 1,0 мл-ді диаметрі 90,0 мм стерильді Петри табақшасына құйып, оның үстіне ерітілген және $42,5 \pm 2,5^\circ\text{C}$ дейін салқындатылған коректік агарды 15-20 мл-ден құйып, табақшаны біркелкі деңгейде араластырылды. Біраз уақыт бөлме температурасында ұстап қатырылды. Кәдімгі қой феруласы (*Ferula ovina* (Boiss.) өсімдік шикізатының микробиологиялық тазалақ көрсеткіштері 7 - кестеде көрсетілген.

Кесте 7 - Кәдімгі қой феруласы (*Ferula ovina* (Boiss.) өсімдік шикізатының микробиологиялық тазалақ көрсеткіштері

Микроорганизмдер атауы	Үлгілерді өлшеу нәтижелері	НҚ бойынша рұқсат берілетін дәрежесі
------------------------	----------------------------	--------------------------------------

1	2	3	4
Аэробты бактериялардың жалпы микробтық саны, КОЕ/г	ҚР МФ І т., 2.6.12 және т., 2, 2.6.13, бап 5.1.4 категория 3В бойынша	10^3	10^5 артық емес
Саңырауқұлақтар, КОЕ/г		10^2	10^4 артық емес
Энтеробактериялар КОЕ/г		10 кем	10^3 артық емес
10 г-ғы <i>Salmonella</i>		болмауы	Болмауы
1,0 г-ғы <i>E. coli</i>		болмауы	Болмауы

Жоғарыда көрсетілген көрсеткіштер Кәдімгі қой феруласы (*Ferula ovina* (Boiss.) өсімдік шикізатының физиологиялық сипаттамаларына байланысты. Осылайша, Кәдімгі қой феруласы (*Ferula ovina* (Boiss.) өсімдік шикізаты жоғары сапалы өнім болып табылатындығын көруге болады.

Қорытынды

Қорытындылай келе, Фармацевтика бағытында жаңа отандық фитопрепараттар жасау мақсатында Кәдімгі қой феруласы (*Ferula ovina* (Boiss.) өсімдік шикізатын енгізу шикізаттың сапасын реттейтін нормативтік құжат жасауды талап етеді. Кәдімгі қой феруласы (*Ferula ovina* (Boiss.) өсімдік шикізатының микробиологиялық тазалығын зерттеу және дәрілік өсімдік шикізатының барлық түрлеріне радионуклидтер мөлшерін бақылау маңызды сонымен қатар, Кәдімгі қой феруласы (*Ferula ovina* (Boiss.) өсімдік шикізатының сапасын анықтау мақсатында улы элементтердің де сапасын реттейтін нормативтік құжат жасауды талап етеді.

Кәдімгі қой феруласы (*Ferula ovina* (Boiss.) өсімдік шикізатының технологиялық параметрлерін зерттеу әдістері ҚРМФ бойынша жүргізілді, экстрактивті заттардың шығуы зерттелінді. Зерттеу нәтижесі бойынша: 1:2 шикізат экстрагент қатынасында, 24 сағатқа тұндыру кезінде экстрактивті заттар шығымы – $3,8 \pm 0,24$ пайызды құрайды.

ҚРМФ талаптарына сәйкес дәрілік өсімдік шикізатының сапасы келесідей сандық көрсеткіштермен анықталды: дәрілік өсімдік шикізатының ылғалдылығы, жалпы күл және хлорсутек қышқылының 10% ерітіндісінде ерімейтін күл. Алынған зерттеу үлгілерінің нәтижелері толығымен ҚР МФ талаптарына сай жүргізіліп, арнайы мақалаларда көрсетілген шекті нормалардан шықпағандағы анықталынды.

Еріткіштерді қосу қатарына тазартылған су және әртүрлі концентрациядағы этил спирті пайдаланылды. Нәтижесінде экстрактивті заттардың көп мөлшері 70%-дық этил спиртінде көп бөлінетіндігі анықталынды. Оңтайлы экстрагент ретінде 70%-дық этил спирті таңталды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Бекназарова Х.А., Наврузшоев Д. Алып феруланың биологиялық және морфологиялық ерекшеліктері - *Ferula gigantea* В. Fedtch. Памир жағдайында Аспан ботаникалық бағы / Х.А. Бекназарова, Д.Наврузшоев // Тәжікстан Республикасы Ғылым академиясының баяндамалары. - 2014. - Т. 57. - No 4. - 321-326-б.
2. Благовещенский В.В. Орта Еділ бойының бор сілемдеріндегі өсімдіктердің динамикасы / В.В. Благовещенский // Ботан. журнал -1952. - Т.37. - No 4. - 442-457 б.
3. Akbarlou, M., Nodehi, N. (2016): Relationship between some environmental factors with distribution of medicinal plants in Ghorkhud protected region. – *Journal of Rangeland Science* 6(1): 63-72.
4. Amooaghaie, R. (2009): The effect mechanism of moist-chilling and GA3 on seed germination and subsequent seedling growth of *Ferula ovina* Boiss. – *The Open Plant Science Journal* 3: 22-28.
5. Hedge, I. C., Lamond, J. M., Rechinger, K. H. (1982): *Ferula* (Flora Iranica Umbelliferae series no. 162). – Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Graz.
6. Amooaghaie, R. (2009) The Effect Mechanism of Moist-Chilling and GA 3 on Seed Germination and Subsequent Seedling Growth of *Ferula ovina* Boiss R. *The Open Plant Science Journal*, 3: 22-28.
7. "*Ferula ovina* (Boiss.) Boiss. in Flora of China @ efloras.org" eFlora. Миссури ботаникалық бағы, Сент-Луис, МО және Гарвард университеті Гербария, Кембридж, МА., 2005.
8. Бижанова Қ.Б., Саидходжаев А.И., Маликов В.М. Фексеридин және фексеринин - *Ferula hexomorpha* жаңа эфирлері / Қ.Б. Бижанова, А.И. Саидходжаев, В.М. Маликов // Табиғи химия. конн. - 1978. - No 5. -С. 576-581.
9. Багиров В.Ю. *Ferula malacophylla* лактондарын зерттеу / В.Ю. Бағыров, В.И. Шейченко, Р.Ю. Гасанова, М.Г. Пименов // Табиғи химия. конн. - 1978а. - No 4. - 445-449 б.
10. Багиров В.Ю. *Ferula malacophylla* тұқымынан алынған сесквитерпен лактоны / В.Ю. Бағыров, В.И. Шейченко, Р.Ю. Гасанова, М.Г. Пименов // Табиғи химия. конн. - 1978б. - No 6. - Б.810-811.
11. Барнаулов С.Д. *Ferula* L. туысына жататын кейбір кумариндердің фармакологиялық қасиеттері / С.Д. Барнаулов, Н.П. Кирьялов, Т.В. Букреева // Осу. ресурстар. - 1974. - Т. 10. - Шығарылым. 2. - 259-262 б.
12. Борисов В.Н. Ферула тұқымдасындағы кейбір биологиялық белсенді қосылыстардың ИҚ, УК спектроскопиясы және жұқа қабат хроматографиясы бойынша таралуы I / В.Н. Борисов, М.Г. Пименов, А.И. Банковский // Өседі. ресурстар. - 1977. - Т. 13. - Шығарылым. 2. - 276-291 б.
13. Zhang, J. T., Dong, Y. (2010): Factors affecting species diversity of plant communities and the restoration process in the loess area of China. – *Ecological Engineering Special Issue: Vegetation and Slope Stability* 36: 345-350.
14. Сафина Л.К. , Остроумова Т.А. , Пименов М.Г // *Ferula* subgen *Merwia* (Umbelliferae - *Apioidae*) түрлерінің карпологиясы және кейбір таксономиялық салдары// 2014
15. ҚР МФ I том.
16. ҚР МФ II том.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17349741>

METHODOLOGY OF TEACHING CONVERSATIONAL ENGLISH: TECHNIQUES AND STRATEGIES

РАХМАТУЛИНА ДАРИҒА ҚАЛИҚЫЗЫ, ЖАНГАЛИЕВА ДИНА АГИБАЕВНА,
САРМАНОВА УЛПАН ДӘУЛЕТҚЫЗЫ

Abstract: *This study explores methodologies for teaching spoken English, with particular emphasis on techniques and strategies that enhance the development of students' oral communication skills. In the context of globalization and the increasing demand for intercultural interaction, proficiency in spoken English has become a vital component of modern education. The paper examines a range of instructional approaches to conversational English, including the integration of role-play activities, classroom discussions, video resources, and audio materials. Special attention is given to principles that foster learners' confidence in using the language in authentic communicative contexts, as well as to methods that promote active student participation in the learning process.*

Keywords: *methodology, language teaching, spoken English, techniques, strategies, oral communication, role-play, discussions, adaptation, intercultural communication.*

The teaching of spoken English has been extensively studied within the framework of communicative language teaching (CLT), which emphasizes the use of language as a tool for real-life communication (Richards, 2006). CLT advocates for learner-centered classrooms where fluency and interaction are prioritized alongside grammatical accuracy. Numerous studies have demonstrated that communicative activities, such as pair work, role-play, and group discussions, significantly enhance learners' oral proficiency by providing opportunities for meaningful use of language (Nunan, 2015; Harmer, 2018).

Role-play, in particular, has been identified as an effective strategy for simulating authentic communicative situations. According to Littlewood (2004), role-play not only helps students practice language functions but also fosters creativity and adaptability in unfamiliar contexts. Similarly, group discussions encourage collaborative learning and critical thinking, creating a dynamic environment where students negotiate meaning and develop confidence (Brown & Larson-Hall, 2012).

The integration of multimedia resources has also been highlighted in recent scholarship. Studies indicate that exposure to audiovisual materials enhances listening comprehension, provides models of authentic speech, and increases learner motivation (Gilmore, 2007; Sherman, 2003). In addition, digital platforms and online tools have expanded the possibilities for interactive language practice beyond the classroom, supporting individualized learning paths (Chapelle & Sauro, 2017).

Another important strand of research addresses the psychological dimensions of speaking skills. Learner anxiety, low self-esteem, and fear of making mistakes remain significant barriers to oral participation (Horwitz, 2001). Scholars argue that building students' confidence through supportive feedback and gradual exposure to communicative tasks is essential for successful outcomes (Dörnyei & Ushioda, 2011). Consequently, methodologies that combine linguistic practice with motivational strategies are increasingly viewed as critical in developing spoken fluency.

Taken together, the existing literature underscores the importance of adopting a multifaceted approach to teaching spoken English. By combining communicative techniques, multimedia integration, and confidence-building strategies, educators can create learning environments that more effectively prepare students for real-life communication.

1. Communicative Approach as the Foundation

The communicative approach emphasizes interaction as the primary goal of language learning. In practice, this means designing lessons that encourage authentic communication rather than mechanical drills.

Example Lesson Idea:

- **Objective:** Students practice asking for and giving directions.

- **Procedure:**

- Warm-up: Students brainstorm places in a city (bank, post office, café).
- Task: In pairs, one student acts as a tourist asking for directions, and the other acts as a local giving directions.
- Follow-up: Students switch roles, then share experiences with the class.
- **Outcome:** Learners apply functional language in a realistic context, focusing on meaning rather than accuracy alone.

2. Role-Play as a Tool for Authentic Practice

Role-play helps simulate real-world interactions, providing learners with opportunities to experiment with different communicative roles.

Example Lesson Idea:

- **Topic:** “At a Job Interview”
- **Objective:** Students practice formal spoken interaction.
- **Procedure:**
 - Preparation: Teacher provides common interview questions and useful phrases.
 - Role-Play: One student is the interviewer, another the candidate.
 - Feedback: After the role-play, peers provide constructive feedback on fluency and appropriateness of language.
- **Outcome:** Students gain confidence in formal communication, while practicing vocabulary and structures relevant to professional settings.

3. Discussions and Debates for Critical Engagement

Discussions and debates enable learners to express opinions and engage in extended discourse.

Example Lesson Idea:

- **Topic:** “Should social media be limited in schools?”
- **Objective:** Develop persuasive speaking and critical thinking.
- **Procedure:**
 - Pre-task: Teacher introduces key vocabulary (privacy, addiction, responsibility).
 - Discussion: Students work in small groups to outline arguments *for* and *against*.
 - Debate: Groups present their positions, with rebuttals encouraged.
 - Reflection: Class votes on the most convincing argument.
- **Outcome:** Students practice constructing arguments, listening actively, and using discourse markers (“On the other hand...,” “In contrast...”).

4. Multimedia Integration in Language Learning

Multimedia materials provide authentic input and stimulate meaningful discussions.

Example Lesson Idea:

- **Material:** A 2–3 minute news clip or short film.
- **Objective:** Improve listening comprehension and promote discussion.
- **Procedure:**
 - Pre-viewing: Teacher introduces key vocabulary from the clip.
 - Viewing: Students watch the clip twice—first for gist, then for details.
 - Post-viewing: In pairs, students discuss questions such as “What surprised you most?” or “How would this situation be handled in your country?”
- **Outcome:** Learners are exposed to natural language, while practicing listening and spontaneous speaking.

5. Confidence-Building Strategies

Students’ willingness to speak is closely linked to their confidence levels. Teachers can lower anxiety and build a supportive environment.

Example Lesson Idea:

- **Activity:** “Two Truths and a Lie”
- **Objective:** Encourage fluency in a low-pressure context.
- **Procedure:**

- Students write two true statements and one false statement about themselves.
- In small groups, they share their statements while others guess the false one.
- **Outcome:** A relaxed atmosphere that encourages risk-taking, reduces speaking anxiety, and promotes spontaneous interaction.

6. Active Student Engagement and Learner Autonomy

Autonomy develops when students take ownership of their learning process.

Example Lesson Idea:

- **Activity:** Task-Based Project – “Planning a Class Trip”
- **Objective:** Use English collaboratively to achieve a practical goal.
- **Procedure:**
 - Groups receive a budget and a destination.
 - They research (with teacher-provided materials), discuss, and plan transportation, accommodation, and activities.
 - Each group presents its plan to the class.
- **Outcome:** Learners use English as a tool for problem-solving and decision-making, practicing negotiation and teamwork.

Conclusion

The development of conversational competence in English is a crucial objective of contemporary language education, particularly in light of the increasing demand for intercultural communication in academic, professional, and social contexts. This paper has emphasized that effective teaching of spoken English requires a comprehensive methodology grounded in communicative principles and enriched by a variety of techniques and strategies.

The analysis demonstrates that role-play, discussions, debates, and multimedia integration serve as powerful tools for fostering fluency and spontaneity in learners’ speech. Equally important are confidence-building strategies and learner-centered approaches that empower students to take an active role in their learning process. By creating supportive and interactive classroom environments, teachers can reduce speaking anxiety, encourage risk-taking, and promote meaningful use of the language.

Furthermore, the inclusion of task-based and project-based activities not only develops oral proficiency but also cultivates transferable skills such as collaboration, adaptability, and critical thinking. These findings highlight the necessity of integrating communicative techniques with learner autonomy and psychological support in order to achieve sustainable progress in spoken English.

In conclusion, the methodology of teaching conversational English should move beyond traditional, grammar-focused instruction and prioritize authentic communication, student engagement, and confidence-building. By adopting a multifaceted approach, educators can better equip learners with the skills required for effective participation in a globalized world.

REFERENCES

1. Brown, J. D., & Larson-Hall, J. (2012). Second language acquisition myths: Applying second language research to classroom teaching. University of Michigan Press.
2. Chapelle, C. A., & Sauro, S. (2017). The handbook of technology and second language teaching and learning. Wiley-Blackwell.
3. Dörnyei, Z., & Ushioda, E. (2011). Teaching and researching motivation (2nd ed.). Routledge.
4. Gilmore, A. (2007). Authentic materials and authenticity in foreign language learning. *Language Teaching*, 40(2), 97–118. <https://doi.org/10.1017/S0261444807004144>
5. Harmer, J. (2018). How to teach English (3rd ed.). Pearson.
6. Horwitz, E. K. (2001). Language anxiety and achievement. *Annual Review of Applied Linguistics*, 21, 112–126. <https://doi.org/10.1017/S0267190501000071>
7. Littlewood, W. (2004). The task-based approach: Some questions and suggestions. *ELT Journal*, 58(4), 319–326. <https://doi.org/10.1093/elt/58.4.319>
8. Nunan, D. (2015). Teaching English to speakers of other languages: An introduction. Routledge.
9. Richards, J. C. (2006). Communicative language teaching today. Cambridge University Press.
10. Sherman, J. (2003). Using authentic video in the language classroom. Cambridge University Press.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17349831>

УДК: 371.036

ТУЯК ЫРЧЫНЫН “ТАШБЕК ДАТКА” АТТУУ ЧЫГАРМАСЫ – ЖАШ МУУНДУ ПАТРИОТТУК ТАРБИЯЛООНУН МААНИЛҮҮ КАРАЖАТЫ КАТАРЫ

БЕРДЫБАЕВ А. К.

Баткен мамлекеттик университетинин улук окутуучусу,
Кызыл-Кыя шаары, Баткен областы

Аннотация. Сунушталган илимий макалада Туяк ырчы өмүр сүргөн жана жашоосунда тыгыз карым-катышта болгон калк жамааттарына (айылдарга), элдерге эмгегин арнаган, алардын чарбалык иштерин, турмуш-тиричилигин туура нукка салууга, уюштурууга жетекчилик кылган, алар үчүн камкордук көргөн, кыйчалыш учурларда коргоого алган Ташбек датканы ырларына кошуп, ички жан дүйнөсүндө ага ыраазычылык билдирип, ыр саптарында аны алкоого алат.

Ташбек датканын инсандык мыкты сапат-касиеттерин, дараметин ачыктоого белсенип, ошол эле учурда, ыр саптарынын мазмунунда Туяктын өзүнүн да Ата мекенге болгон патриоттук сезимдеринин күчтүүлүгү байкалат.

Түйүндүү сөздөр: патриоттук тарбия, жаш муун, эмгек салымы, маданий өсүмдүктөр, патриоттук сезимдер, төкмө акын.

ПРОИЗВЕДЕНИЕ ТУЯК ЫРЧЫ ПОД НАЗВАНИЕМ «ТАШБЕК ДАТКА» КАК СРЕДСТВО ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ

БЕРДЫБАЕВ А. К.

старший преподаватель Баткенского государственного
университета, г. Кызыл-Кыя, Баткенская область

Аннотация. В рассматриваемой научной статье Туяк ырчы в своих стихах выражает искреннюю признательность и благодарность Ташбек Датке, восхваляет его заслуги, который руководил и умело организовывал хозяйственную деятельность сельчан, направлял их труд в нужное русло, прививал им новые трудовые навыки, необходимые для посадки, выращивания растений, плодоношения деревьев, которые до этого времени не выращивались в этом районе, а также заботился о жителях. И когда наступали трудные времена, он защищал их всеми возможными способами.

Туяк предпринял попытку раскрыть лучшие личностные качества и свойства Ташбек Датки. В то же время, можно предположить, что его стихи выражают в определённой степени патриотические чувства самого поэта-импровизатора к родной земле.

Ключевые слова: патриотическое воспитание, подрастающее поколение, заслуги, культивирование, патриотические чувства, поэт-импровизатор.

THE POETIC WORK “TASHBEK DATKA” BY TUYAK YRCHY - AS A MEANS OF PATRIOTIC EDUCATION OF THE YOUNGER GENERATION

BERDYBAEV A. K.

Senior Lecturer at Batken State University,
Kyzyl-Kiya city, Batken region

Abstract. In this research paper under consideration, Tuyak yrchy in his poems expresses his sincere appreciation and gratitude to Tashbek Datka, praised his merit, who led and skilfully

organized the economic activities of the villagers, directed their work in the right direction, instilled in them new work skills necessary for planting, growing plants and fruit trees, which had not been cultivated until that time. in the area, and also took care of the residents. And when difficult times arose, he protected and protected them in every possible way.

Tuyak made an attempt to reveal the best personal qualities and properties of Tashbek Datka, at the same time, it can be assumed that his poems reflect the patriotic feelings of the improvisational poet himself towards his native land.

Key words: *patriotic education, younger generation, merit, cultivate, patriotic feeling, improvisational poet.*

Киришүү. Кыргыздар адамдын эл ичинде ээлеген ордун ар дайым көзөмөл тутуп, байкаштырып, сын көз менен карап, тээ атам замандан бери баалап, барктап келген.

Элибиз “Атанын уулу болбосоң болбо, бирок эл уулу бол”, - деп, өзгөчө жамаат ичинде, коомдо кеп жүрүп, эл-журтка кызмат кылып, эмгегин жумшаган инсандардын ысымдары аталып, ал сөздөргө жаштар кулак төшөп, муюп угуп, таржымалдап айтылган кептерге жаш муун таасирленип, тарбия алган, жетилген, торолгон.

Туяк ырчы калктын кем-карчына жараган, элин калкалаган, ошол аймакта жашоо кечирген эл-журттун көйгөй маселелерин чечүүгө иш-аракеттерин жумшаган, камкордук көргөн инсан катары Ташбек датканы алкоого алса, кыргыз жазма адабиятынын көч башында тургандардын улугу Молдо Нияз алайлык Азимди, кетментөбөлүк Рыскулбек, Дыйканбай манаптарды, кыргыз-кыпчактан чыккан чыгаан азамат Алымкул аталыкты, Жантай уулу Шабдан баатырды жана башкалардын ысымдарын даңазалаган.

Изилдөөнүн методдору: коюлган теманын алкагында тиешелүү мазмунду ылгоо, окуп-үйрөнүү, талдоо, синтез, индукция, дедукция, абстракция, салыштыруу, конкреттештирүү, жалпылоо, текстти интерпретациялоо жана башка илимий таануу методдору колдонулду.

Негизги мазмун. Ташбек датканы сыпаттоо мындай саптар менен башталат:

Туйгун Ташбек датканы

Кокондун ханы сыйлаган.

Эл-журтунун абийирин

Кашыктап жүрүп жыйнаган.

Даранын калың элине

Кыянаттык кылбаган [1, 19-б.].

“Датка” сөзүнүн мааниси сөздүктөрдө: **Датка** (дадхок ир.) – датты угуучу, адыл, миң башы, миң түтүнгө жеткен элдин же уруунун башчысы, жетекчи катары хандыкка эмгеги сиңген кызматчы – казыга берилүүчү наам. Кокон хандыгында губернаторлук же чоң уруу элди башкарган мансаптуу кызмат жана аймактын бийлер-бегине берилүүчү наам [6, 250-б.].

Датка 1. Кокон жана Бухара хандыгында полковниктик чиндеги (кээде генерал) жогорку даражалардын бири. Датканын милдети өзүнө караштуу аймактагы элдин арыз-мунун канга жеткирүү болгон. **2.** Ушундай наамы бар адам [2, 335-б.].

Датка – (ир. **датхо** дат, арыз айтуучу) Согуштук, көбүнчө административдик жогорку мансап даражаларынын бири. Кокон жана Бухара хандыктарында полковниктик (кээде генерал) чин. Белгилүү чоң аймактын башкаруучуларына ыйгарылган. Датканын милдети ага караштуу аймактагы элдин арыз-мунун угуп, муктаждыктарын ханга билдирип туруу деп эсептелинген [4, 78-б.].

Эмгеги, иш билгилиги, камылгасы менен эл ичинде абийирдүү болгондугу, дара аймагында жашоо кечирген калктардын ар дайым кызыкчылыгын коргоп, колдоп, элге каршы кандайдыр кыянат иш кылбагандыгы, анын билимине ал турсун көрүнүктүү аалымдар тан бергендиги жана эр жүрөктүүлүгү “коркпой туруп ажалдан, качпай туруп ажалдан” деген сыпаттамалар менен мүнөздөлөт [1, 19-б.]. Элин туура башкарганы:

Маанилүү сөздү сүйлөгөн,

Адилет элди бийлеген.

Бей-бечара, карыпка

Бейчеки келип тийбеген [1, 19-б.].

Бейчеки – эч бир жүйөөсүз деген мааниде.

Дара элине бак көчөттөрүн тиктирип, багбанчылык өнөрүн өздөштүрүүнү аларга үгүттөп, дыйканчылык жүргүзүүгө багыттап, мында Ташбек датканын чарба иштерине чоң маани бергенин, мыкты билгенин белгилейт. Хан ордосуна жасакерленбей, жалтанбай, тайманбай, элдин алдыңкы азаматтарын ар түрдүү ушак-айың, куру жалаалардан коргогон сапаты баяндалат. Анын балбан, кабылан, шер сыпаттама көрүнүштөрү:

Атка минсе калдайып

Балбандыгы бар эле.

Арыстандар ичинде

Кабыландыгы бар эле.

Шукишурулуп учканда

Шумкарлыгы бар эле.

Туу көтөргөн маалда

Тулпарлыгы бар эле [1, 20-б.], - деп сүрөттөлөт.

Сөздүктө: **дара** – I диал. Өзүнчө, айрым. Дара жол [3, 238-б.].

дара II дере менен бирдей. Даранын ичинде.

дере диал. 1. Капчыгай, кууш өрөөн [3, 249-б.].

Демек, кыйла узун капчыгай ичинде, географиялык өңүттө өзгөчөлүүлүккө ээ, өрөөн бойлой жайгашкан калктуу айылдар тууралуу кеп болууда.

Калкты багыттап да, башкара да, башын кошо, бириктире билген сапаттарын айтып, элди уюштурган саркарлик дараметин өзгөчө белгилеп, эми сендей жүздөгөн-миңдеген кишилердин тилин таба билген эр азаматтан айрылганына жаны эңшерилип, жан дүйнөсү жабыркап, жүрөгү канталап, орду толгус арманын ыр саптарында белгилейт.

“Саркар” - Кыргызстандын түштүк-батыш диалектисинде көбүнчө ушул аталышта айтылат. Өзгөчө аш-тойлордо башкаруунун жөнүн, ыгын билген, элге, конокторго сыйды орду-ордуна, жай-жайына койгон, маселен, той ээсинин, ошол жамааттын кадырына көлөкө түшүрбөөгө аракеттенген адам.

Адабий тилде: **Саркер** - Саркерделер кутпа окуп. (ир. сар - баш, кер - уланды мүчө - чы - башчы) 1. Башчы, аскер башчы [4, 188-б.].

Саркер диал. Башчы, аскер башчы, кошуун башы. Аскер башчысы бар кол маанисинде [3, 1075-б.].

Акындын ички жан дүйнөсү аңтарылып, бөксөрө түшкөнүн төмөндөгү саптар даана айгинелейт:

Энди сендей датканын

Кабарын кайдан угамын?

Журт аралап жүргөнүм,

Жылдыз болуп күйгөнүм.

Эл аралап жүргөнүм,

Эгизде күндөй күйгөнүм.

Экинчи келбес болдуңбу

Эркинен чыкпай дүйнөнүн? [1, 21-б.].

Эгиз – бийик [5, 173-б.].

Параллель мисал келтирчү болсок, айтылуу Курманжан датка өз заманында күчтүү куралданган орус баскынчыларынын каарынан дипломатия, сүйлөшүүлөр жолу менен элин кыргын таап калуудан эсен-аман сактап калган учурлар тарых барактарында маалымдалат.

Курманжан Датканын Камчыбеги орус баскынчылары тарабынан дарга асылып, эненин тагдыры оор күндөргө кабылган кезде, эл-жер үчүн жанын курман кылууга даяр турган анын балдарынын эр азаматтык сапат-касиеттерин ыр түрмөктөрүнө салат:

Ата-эне деген пир болот.

*Энеси ыраазы болгоннун
Жайы болот жаннатта
Жан жолдошу үр болот.
Камчыбекке кабыр кыл,
Мурзапайыз, Мамытбек,
Баатырбекке сабыр кыл!
Алымбектей дарман кыл!
Абдылдабекти арман кыл!
Асанбекке шүгүр кыл!
Акыретти фикир кыл!
Эч арманың калбады
Эгемни дайым зикир кыл! [5, 106-б.].*

Саптагы айрым сөздөрдүн мааниси: **Фикир** - пикир, ой [5, 172-б.].

Зикир - эске түшүрүү, эске салуу, кайталоо [6, 271-б.].

Бул жерде Молдо Нияз Курманжан датка эненин ички кайгысын жеңилдеткиси келип, ага жөлөк болчу сөздөрүн арнап жатат. Мындай айтканда, балдарынын баары эле элин сүйгөн, мекенине кызмат кылууну ыйык милдетим деп самаган азаматтар болуп чыгышты. Уулдарың сиздин аброюңузга, кадырыңызга көлөкө түшүрүшпөдү. Элдин сыймыктуу жигиттери болушту. Андыктан “Эч арманың калбады” деген ойду жоромолдоо мүмкүн.

Корутунду:

- Туяк ырчы көңүл көөдөнүнө каткан негизги максат-мүдөлөрүнүн бири – Ташбек датка сындуу эл-журтунун эртеңи, жаркын келечеги үчүн күйгөн инсанды алкоо болгон;

- төкмөлүк өнөрүнүн күчү, жорго сөздүн кудурети менен Ташбек датканын калк үчүн жасаган эмгегинин маанилүү жактарын санап, ачыктап, дааналап бере алган;

- ыр түрмөктөрүнүн маани-мазмунуна сереп салганда, ошол эле кезде Туяк ырчынын өзү да Ата мекенин сүйгөн, эл-журтунун тагдырын ойлогон, адилеттик үчүн күрөшкөн акын болгондугу баамдалат.

АДАБИЯТТАР:

1. Туяк ырчы. Түзгөн Эгемберди Эрматов [Текст] – Б.: ЖЧК “Салам” Басма үйү, 2016. – 144 б.
2. Кыргыз тилинин сөздүгү [Текст]. – Б.: 2010. – 1460 б.
3. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст]. 2 томдук / Кырг. ССР И. А. Тил жана адабият ин-ту; Ред. Э. Абдулдаев, Д. Исаев. – Ф.: Мектеп, 1984. 1-том. А-КҮРӨ. 1984. 624 бет.
4. “Манас” эпосунун түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / Түз.: А. Акматалиев ж.б. – Б., 2015. – 288 б.
5. Молло Нияз. Санат дигарасттар [Текст] / Арап тамгасындагы эски жазмадан азыркы тамгага Р. Зулпукаровдун көмөгү менен көчүргөн, китеп кылып түзгөн жана Баш сөзү менен сөздүктөрүн, кошумчаларын жазган Омор Сооронов. - Б.: “Учкун”, 1993. - 176 б.
6. Пахридинов Абдижалил. Санжыралуу кыргыз сөздөрүнүн таржымалы (Кыргыз, санжыра, тарых, учурдагы сөздөрдүн таржымалы жана кеп салуу адеби). Биринчи том [Текст] – Б.: “Улуу тоолор”, 2014. – 424 б.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17349860>

УДК

TOWARDS A UNIFIED COGNITIVE-COMMUNICATIVE FRAMEWORK FOR IMPROVING COMPREHENSION IN TEACHING FOREIGN LANGUAGE

БЕРІК ШҰҒЫЛА ҚАНАТҚЫЗЫ

2-курс магистранты, Астана халықаралық университеті

САҚТАПБЕРГЕН АСЫЛЖАН ЕРБОЛАТҚЫЗЫ

2-курс магистранты, Астана халықаралық университеті

Ғылыми жетекші – КАРИМОВА ГУЛИМ САЙЛАУБЕКОВНА

Астана, Қазақстан

Abstract. *This article explores the significance of comprehension in the teaching of foreign languages and its evolution within the cognitive-communicative framework. It investigates the integration of cognitive and communicative strategies to improve learners' capacity to interpret and create meaning. The article contends that combining cognitive depth with communicative practice establishes a more robust basis for attaining communicative competence in modern foreign language education.*

Key words: *comprehension, cognitive strategies, communicative strategies, communicative competence.*

The twenty-first century has seen a considerable advancement in foreign language teaching, from an initial concentration on grammar and translation to a comprehensive approach that includes communicative competence and cognitive methods. Comprehension, which includes both listening and reading skills, has become an essential capacity, establishing the framework for interaction, knowledge building, and cultural participation.

In Kazakhstan, like those in many other educational institutions across the world, recognize the value of communication. Based on the integrating these parts, a unified framework is required that combines cognitive depth with communicative practice, resulting in measurable improvements in learners' ability to understand and respond to foreign language input.

The acquisition of proficiency in a foreign language requires both the cognitive processing of linguistic material and the ability to communicate effectively through language use. Cognitive strategies are processes of attention, memory, and practice, whereas communicative strategies are tools for creating meaning in interaction. Conventional techniques have often treated these as separate disciplines. However, when viewed from a comparative perspective, it becomes clear that the two are closely related, and that their combination results in a more comprehensive and long-lasting system of foreign language learning.

In teaching foreign language, comprehension is no longer a passive step before speaking rather, it is a process of meaning-making that tracks discourse aims and social norms while coordinating top-down prediction and bottom-up decoding. Despite strong evidence that planned instruction improves results, listening research supports the idea that comprehension is essential to language learning but is nonetheless undertaught in comparison to other skills.

However, modern improvements in communicative competence serve as a reminder that language use involves grammatical, sociolinguistic, discourse, and strategic components – all of which work together to influence how students understand messages and react correctly. Therefore, any framework that makes the claim that it can “improve comprehension” needs to relate cognitive processing to these competency dimensions and the interactional contexts in which they are used.

One of the leading models for increasing comprehension in foreign language instruction is the cognitive-communicative method. It combines communication techniques like engagement, meaning

negotiation, and feedback with cognitive techniques like attention, prediction, inference, memory use, and metacognitive monitoring.

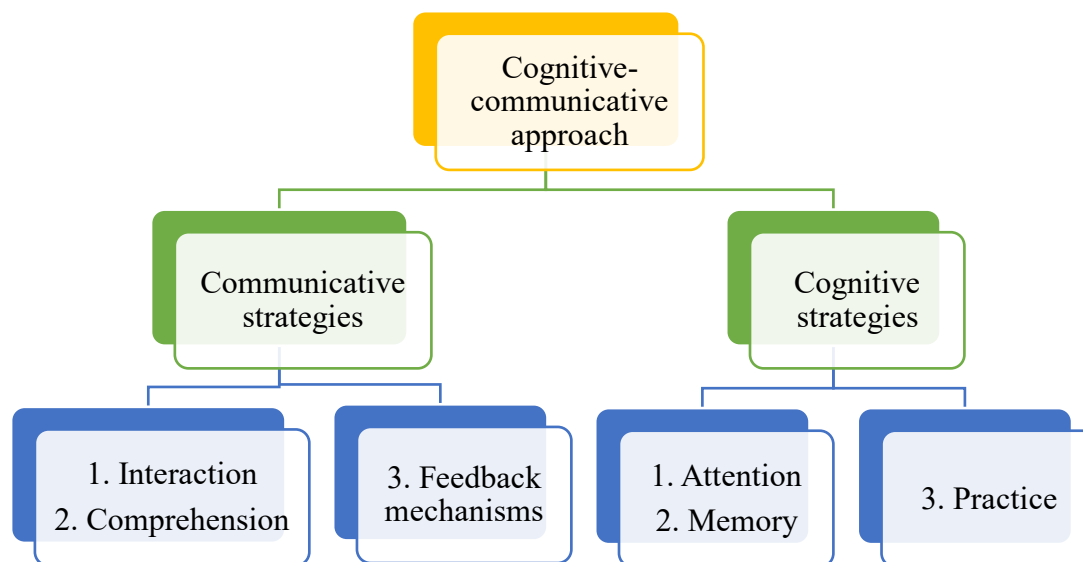

Figure 1. Conceptual Framework of the Cognitive-Communicative Approach

In this case, Vandergrift demonstrated that metacognitive cycles significantly enhance listening comprehension [1], whereas Goh suggested that explicit strategy training can alleviate comprehension issues resulting from cognitive overload [2]. Moreover, Zh. Karaev emphasized in Kazakhstan the value of cognitive activity and focus in fostering learner autonomy and comprehension [3]. All of these perspectives agree that understanding is best developed when cognitive depth and communicative practice are coupled, making the cognitive-communicative approach a theoretical foundation and a useful method for teaching foreign languages.

The cognitive-communicative framework, which combines mental strategy training and communicative involvement, can be used to improve comprehension in foreign language learning in a systematic manner. Learners increase their comprehension by activating prior information, focusing on discourse indications and self-monitoring their understanding while performing different tasks. When learners discuss, clarify, and negotiate meanings in authentic circumstances, their comprehension improves. Brown [4] contends that comprehension develops most effectively when learners engage with input using communicative tasks supplemented by feedback, whereas Richards [5] emphasizes that comprehension is permanently linked to communicative competence, necessitating both cognitive depth and practical application. Incorporating it across all phases of training results in a constant impact on comprehension: cognitive preparation, interaction guidance, and quick feedback.

The cognitive-communicative approach combines communicative practices with mental methods to improve understanding in foreign language instruction. According to scientists' studies, in the AI era requires both linguistic proficiency and cognitive regulation inference, monitoring in order to properly process multimodal inputs. What's more, Smakova highlights that intercultural communicative competency in English instruction is mostly dependent on students' comprehension skills, which need to be strengthened through dialogic learning activities and cognitive activation [6].

From a cognitive standpoint, comprehension is dependent on the ability to focus attention, regulate working memory, and draw conclusions from context-related information. Anderson revealed that learners' comprehension improves when they use strategies like prediction, self-monitoring, and evaluation, which allow for more efficient text processing [8].

The communicative aspect underlines that comprehension requires not only internal cognitive processes, but also actual participation in discussion. Littlewood proposed that communicative tasks that force learners to interpret meanings, clear up uncertainties, and negotiate knowledge create an environment in which comprehension becomes dynamic and purposeful [7].

On their own, these perspectives show that when teaching methods integrate cognitive strategy training with communicative task design, comprehension improves significantly. In practice, this means that learners should activate their prior knowledge and anticipate content before a listening or reading activity, during the activity, they should focus on discourse markers and verify their understanding through peer discussions and after the activity, they should collaboratively summarize or assess ideas. This integration turns understanding from a passive skill to an active, strategic, and socially contextualized one. It has a substantial impact on foreign language education because it restructures lesson planning around interpret-negotiate-act cycles, encourages assessments that value performance and meaning-making over memory, and promotes learner autonomy through increased metacognitive awareness.

When taken as a whole, these findings show that comprehension is an active process with an ongoing relationship between communicative interaction and cognitive regulation. Learners improve their abilities to process information and reinforce their comprehension skills when they anticipate meaning, work with peers to clarify knowledge, and get feedback. Because of this partnership, the cognitive-communicative approach is now both pedagogically and scientifically significant, giving teachers a dependable way to improve comprehension training's efficacy and engagement.

To summarize, understanding can be seen as an essential aspect of foreign language acquisition, influencing both the quality of input processing and the effectiveness of communication. This cognitive-communicative viewpoint defines comprehension as an active, strategic, and socially rooted process that allows students to understand, negotiate, and apply meaning in authentic circumstances. Recognizing the importance of comprehension allows educators to create training that promotes deeper knowledge, encourages learner independence, and connects language teaching with the larger objectives of modern education.

REFERENCES

1. Vandergrift, L. (2007). Recent developments in second language listening comprehension research. *Language Teaching*, 40(3), 191–210. <https://doi.org/10.1017/S0261444807004338>
2. Goh, C. C. M. (2000). A cognitive perspective on language learners' listening comprehension problems. *System*, 28(1), 55–75. [https://doi.org/10.1016/S0346-251X\(99\)00060-3](https://doi.org/10.1016/S0346-251X(99)00060-3)
3. Караев, Ж. (2004). Образовательные технологии. Алматы: Ғылым.
4. Brown, H. D. (2007). *Principles of language learning and teaching* (5th ed.). White Plains, NY: Pearson Longman.
5. Richards, J. C. (2015). *Key issues in language teaching*. Cambridge: Cambridge University Press.
6. Smakova, K. (2020). Intercultural communicative competence in English language teaching in Kazakhstan. *Issues in Educational Research*, 30(2), 749–765. <https://www.iier.org.au/iier30/smakova.pdf>
7. Littlewood, W. (2004). The task-based approach: Some questions and suggestions. *ELT Journal*, 58(4), 319–326. <https://doi.org/10.1093/elt/58.4.319>
8. Anderson, J. R. (2010). *Cognitive psychology and its implications* (7th ed.). New York, NY: Worth Publishers.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17349931>

ИСТОРИЧЕСКОЕ ВОСПРИЯТИЕ И НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ В ТАДЖИКСКОЙ СОВРЕМЕННОЙ ПРОЗЕ

ШАРИФОВА УМЕДА РАХИМДЖОНОВНА

кандидат филологических наук, дотсент кафедры современной таджикской литературы
ГОУ “ХГУ имени академика Б.Гафурова”
Таджикистан, Худжанд

Аннотация. В данной статье обозначается тема истории и национальное самосознание в современной таджикской литературы. Перестройка 80-х годов XX века, а также новая социально-политическая и культурная атмосфера Таджикистана 90-х годов внесли существенные изменения в тематику истории и национального самосознания в литературе. Начиная с периода независимости тема исторических ценностей и национального самосознания приобретает важную позицию в обществе. Тема истории и национального самосознания в рассказах переплетается главным образом с такими проблемами, как обращение к далекому и недавнему прошлому, оценивание заслуг династий прошлого и великих исторических личностей, славных или же трагических страниц истории народа.

Ключевые слова: современная литература, исторические события, проблематика литературы, художественный анализ, линия сюжета, негативные черты характера, удивительная гуманность, объективное описание, человеческая природа.

В некоторых рассказах современной литературы с опорой на исторические источники приводятся многочисленные сведения об эмирах-саманидах. В том числе, сборник рассказов М. Юсуфова «Дар сохилхон Мулиён» («На берегах Мулияна») (1999) посвящен историческому периоду Саманидов. Этот сборник состоит из исторических рассказов «Дар сохили Мулиён» («На берегу Мулияна»), «Наш’аи галаба» («Наслаждение победой»), «Суикасд» («Покушение»), «Бал’ами» и «Мунтасир», при написании которых использованы материалы и факты книг историков прошлого – «Та’рихи Бухоро» Наршахи, «Та’рихи Ямини» («История Ямини»), «Та’рихи комил» («Полная история») Ибн Асира, «Зайнулахбор» Гардези, «Равзату-с-сафо» Мирхонда и др. Например, справедливость и доброта эмира Исмаила, война эмира Насра с Исмаилом, удивительная гуманность Исмаила после его победы над братом Насром – падишахом Самарканда описаны в произведении «Та’рихи Бухоро» («История Бухары») Наршахи, в «Сиясатнаме» Низамулмулка. Также и М. Юсуфов при написании своих рассказов «Дар сохили Мулиён» («На берегу Мулияна») творчески используя упомянутые исторические и литературные источники, талантливо выражает цели и мечты Исмаила Самани – сплочение народа, объединение Хорасана и Мовареннахра, а также создание единого и могущественного государства таджиков. Писатель мастерски изображает искреннюю любовь эмира Исмаила и его жены – Малики. Данная линия сюжета не наблюдается в исторических и литературных источниках.

В рассказах Ю. Юсуфи – «Шаби оташ» («Ночь огня»), «Бачаи шайтон» («Сын дьявола»), «Садохо хомуш намешаванд» («Голоса не смолкают»), Д. Мирзо – «Махбус» (Узник), М. Юсуфова – «Дар сохили Мулиён» («На берегу Мулияна»), «Наш’аи галаба» («Наслаждение победой»), «Суикасд» («Покушение»), «Бал’ами» и «Мунтасир» история и прошлое отображаются различными красками.

Рассказ М. Юсуфова «Мунтасир» также создан на основе «Та’рихи Гардези» («История Гардези») Махмуда Гардези и других исторических книг. В исторических и литературных источниках, а также в исследовании С. Абдуллаева подробно изложены патриотические войны и скитания последнего эмира династии Саманидов. Однако в рассказе М. Юсуфова достоверно изображены некоторые эпизоды его жизни в Узгене, в доме одной старушки, а

также описывается история любви эмира и девушки по имени Ситора, которая проявила самоотверженность для его спасения от плена тюрок. В рассказе Диловара Мирзы «Махбус» («Узник») (1992) война, кровопролитие, убийства, вредительство, жестокость и насилие разоблачаются как действия, направленные против народа и благополучной жизни. В рассказе не существует места, времени и пространства, у его участников нет имен и должностей. Он написан в лирической манере, от имени одного узника, который после нескольких лет плена и страданий твердо решает убежать. Методом изображения является цепь горьких воспоминаний повествователя, которые напоминают жизнь людей от времен Зардушта до наших дней.

В рассказе важное место занимает историческая нить. Узник перелистывает страницы истории, вспоминает и осуждает разрушительные войны. Нападение арабов, кровопролития Чингиза, возведение Тамерланом башен из человеческих голов, страдания Иисуса Христа и другие события – это страшные явления борьбы Смерти с Жизнью.

Узник, анализируя исторические события, посредством стихотворения Носира Хусрава «Мунозира бо Худо» («Дискуссия с Богом») вступает в спор с создателем мира и людей, читает бейты Хайяма и Хафиза и признает, что «Мир другой необходимо создать и Человека нового». Почему узник согласился с великими поэтами? Потому что понял, что «самым диким зверем на земле является человек!».

Мысли уносят узника в одно мгновение из века в век, из города в город, из нашего времени в древнюю историю.

Несмотря на то, что рассказ «Узник» охватывает страшные исторические события, он обладает современным духом. Писатель связывает нить истории с нашим временем и показывает, что и в этот период существовали кровопийцы, а также живы патриоты и националисты. Один из отважных юношей, который вероятно из-за своих политических убеждений попадает в тюрьму, выражает свои мысли о сынах нации и о тех, кто шагает в ногу со временем:

«– Сыном нации является тот, кто знает ее боль. Тратит ценную жизнь на защиту интересов трудового народа. Тот, кто станет опорой для бедняков. Жаль, что на этой земле такие люди являются редкостью».

Писатель показывает, что тот юноша, следуя своему социальному призванию, становится сыном нации, выражает ее боль, шагает в ногу со временем, вступает в схватку с богачами, с правителями и теми, кто знает законы, и, переживая за трудящихся, теряет сон, во время стычек получает побои, слышит брань, но держится. Однако, в конце концов, падает и ломается. Так как он обладал сильной волей, снова поднимается, чтобы быть сыном нации.

Д. Мирзо противопоставляет образ борцов на пути счастья народа образу Ишана Хаджи, который является лжецом, демагогом, лицемером и не соблюдает ничьих интересов, кроме своей выгоды. В то время как неимущие умирали, думая о куске хлеба, Хаджи беспринципно, меняясь, словно хамелеон, собирает богатство.

Узник, анализируя невзгоды и радости жизни общества, приходит к выводу, что без борьбы невозможно достичь свободы и счастья. Он впервые берет в руки оружие ради защиты чести и достоинства, для защиты жены и детей. Берет в руки оружие, борется за социальную справедливость, чтобы воссоединится со своими родными.

Некоторые рассказы периода независимости, хоть и обладают историческим характером, однако их смысл и содержание связаны с нашим временем. Примером этого может послужить «Хикояти кухня» («Старый рассказ») М. Файзали. Он начинается следующим образом: «Этот рассказ дошел до нас с древних времен, но каждый, кому рассказываешь его, говорит, что это история правителя их города или района. Ваш покорный слуга с чувством ответственности заявляет, что содержание и смысл этого рассказа никак не связаны с нашим временем и с нашим способом городского управления. Это лишь рассказ, который сообщаю слушателям» [7, 75].

Автор с иронией говорит, что рассказ никак не связан с нашим временем и продолжает его в стиле средневековых хикаятов. «В древние времена, по воле судьбы, некий молодой мужчина стал правителем города...» [7,75]. Проблема, которую рассматривает М. Файзали, относится не только к градоначальникам прошлого, но и к нынешним городским правителям, так как в рассказе, с одной стороны осуждается «себялюбие и высокомерие» правителя города, с другой стороны, описывается лесть, лживость, лицемерие, сплетни тех, кто его окружают.

Целью автора является демонстрация внутренних качеств и внешнего облика тех, кто правдой и ложью испортили этого молодого правителя и как только падишах страны освободил его от занимаемой должности, быстро отвернулись от него, начали льстить и прислуживать новому правителю. Ему они также повторяли, что «до тех пор, пока живы вы и мы, всегда будем рядом с Вами, и никакая сила не сможет навредить вашей должности и авторитету».

Рассказ М. Файзали также подобно хикаятам Саади и Джами подытоживается стихотворением.

Рассказ Ю. Юсуфи «Бачаи шайтон» («Дитя шайтана») обладает историческим смыслом и содержанием. В нем повествуется об отношении простого народа Афганистана к советским солдатам, которые в 70-х годах двадцатого века вошли в эту страну для установления демократической системы. Советский народ и страну они называли одним именем – «шурави» («советский»), так же называли командиров и солдат – русских, украинцев, армян и других. Писатель описывает, что шурави, как олицетворение советского народа, пользовались большим уважением среди народа. Каждый гражданин этой земли мечтал хотя бы раз увидеть шурави и побеседовать с ним. Шурави в Афганистане имел также и врага, который ненавидел и проклинал его. Автору удалось ярко и отчетливо продемонстрировать и отношение друзей, и отношение афганцев – недоброжелателей к шурави.

В рассказе изображены также картины жизни и труд афганских пастухов. Они в летнюю и зимнюю пору года служат у богатых людей, пасут их стада, в зависимости от условий иногда пасут стада вблизи советских владений, иногда уводят их подальше от него, но не видят ни одного радостного дня. Несмотря на это, в их сердцах есть любовь и желания, мечты и упования, они живут с надеждой на лучшие дни. Считают встречу с шурави удачей.

Главным героем рассказа является старик Осим. Если не принимать во внимание краткие описательные изложения писателя, рассказ в основном ведется от его имени. Кроме Осима в рассказе также действуют и другие образы – хозяин большого стада баранов Наим, погонщика верблюдов Сурах, молодая и пятая по счету жена Наима – красавица Сану, один юноша без имени, один шурави и его товарищ. Они в беседах и встречах говорят о рассказчике, обмениваются мнениями и взглядами, выражают хорошие и плохие мысли и суждения. Если Наим, называя шурави «сыном шайтана», призывает убить его, Сурах восхваляет шурави. Страна шурави придавала старику Осиму надежду и силы, чтобы жить [8, 69].

В рассказе очень достоверно изображен образ Осима – его боль и страдания, радость и веселье, мечты и отчаяние. Он видел смысл и суть жизни в том, чтобы заботиться о баранах Наима-сахиба и дышать свежим воздухом, не верил, что жизнь изменится. Однако, по словам писателя «Внезапно появились чужаки, словно небесная кара и сделали его жизнь беспокойной и тревожной» [8, 64].

Наим-сахиб также постоянно внушал Осиму, что «шурави сын шайтана, место, куда ступает его нога, разрушается, его запах долго не улетучивается. Каждый мусульманин обязан убить сына шайтана!.. Ты тоже должен убить сына шайтана...» [8,66].

Наим лишил Осима надежды, но деятельность шурави согревала сердце этого пастуха. Потому что он собственными глазами видел, что шурави в день своего прихода возвели целый город.

Осим всецело верил в могущество шурави и в его гуманитарную миссию, представлял его богатырем, который может осчастливить и сделать уважаемым даже такого бедного

человека, как он. Он верил, что шурави «способен поменять местами Небо и Землю,... шурави не сын шайтана» [8, 71].

Однако жизнь внесла глобальные изменения в мышление Осима. Он видел, что шурави прежде не обращал внимания на него, даже если видел его, то не показывал виду. Осим думал, что это связано с тем, что у шурави много работы. Позже он стал свидетелем одного постыдного события. Шурави пришел пьяным, отобрал у Наима-сохиба два жирных барана и ушел. Сам Осим отделил баранов из стада и погрузил их в машину шурави. Он приходил один раз в два месяца, отбирал одного-двух баранов Наима и уходил. Наим утешал себя, что сын шайтана больше не стреляет в сторону стада.

Однако война между афганами и советскими солдатами продолжалась.

Сердце старика охладело к шурави, его доверие иссякло. Теперь в его глазах Наим-сахиб и шурави не отличались друг от друга. В то время как «родственники Наима-сахиба и советские ребята убивали друг друга и бросали в подземные каналы, Наим-сахиб и советский командир устраивали застолья. Другими словами, и Наим-сахиб и шурави, являлись ни патриотом и ни командиром-интернационалистом, а типом себялюбивых, стремящихся к выгоде людей.

Рассказ «Бачаи шайтон» охватывает также и романтические картины и мечтания.

Рассказ Ю. Юсуфи «Садохо хомуш намешаванд» («Голоса не умолкают») подобно рассказу «Бачаи шайтон» посвящен трагедии Афганистана в годы ввода советских войск в эту страну. Если в первом рассказе изображается отношение афганцев, как богатых, так и бедных, к шурави – советским, то в другом рассказе описывается отношение советских солдат, которые пришли из холодных городов в жаркую страну. В рассказе отражены военные действия солдат, которые вначале не понимали, с какой целью направлены в совсем чужую страну и были огорчены. Они не знали, кто друг, а кто враг. И не могли понять, что такое революция, кто делает эту революцию и ради чего эта революция.

Их было двенадцать и они на вертолете приземлились на барханы горячего песка. Они были солдатами, которые прибыли сюда для того, чтобы завладеть караваном с оружием.

Однако писатель подробно показывает, что солдаты занимались не только захватом караванов с оружием (возможно, они везли оружие афганским патриотам), но также как воры внезапно нападали на села, грабили людей, насиловали женщин и девушек, убивали каждого, кто оказывал сопротивление.

Герой рассказа солдат по имени Виктор, у которого нет военного опыта, сильно боится оружия, пули, одним словом, боится убивать человека. Убить человека для него было очень тяжелой и невыполнимой задачей. Он хотел уничтожить слово «война», которое приносит сердцу горе, и вместо него написать слова, приносящие радость.

Из размышлений Виктора читатель вначале предполагает, что он против войны и не согласен с тем, что русские солдаты вошли в зарубежную страну. Однако это предположение является ошибочным.

В одном из сражений был убит советский командир. Однако патриоты не ограничились этим. Бесстрашно пришел некий богатырь, отрезал голову командира, взял ее и ушел. Виктор в ответ на это убил богатыря. Это было его первым убийством. Русский солдат от страха и ужаса потерял сознание и попал в госпиталь, после восстановления здоровья превратился в настоящего палача. Писатель подробно рассказывает, что он не только стрелял в «душманов» из автомата Калашникова, но также острым ножом, взятым им в качестве трофея из пояса Богатыря, убивал девушек и женщин, зверски наслаждался, превратился в наркомана и жестокого бандита. Несправедливая война опустила слабого, безвольного и трусливого солдата до уровня бесчеловечности и деспотизма. Однако это еще не полное развитие образа. В рассказе существуют некоторые картины и детали, демонстрирующие, как образ Виктора достигает точку кульминации. В ожесточенном сражении из отряда в двенадцать человек в живых остался только Виктор, который также был ранен. В воздухе над песками появился вертолет, который подобрал оленей, которых подстрелили летчики-соотечественники

Виктора. Как бы ни махал рукой полуживой Виктор, чтобы взяли и его, но вертолетчики даже не посмотрели на него. Эта картина и это безразличие к судьбе солдата-соотечественника произвели полный переворот в мышлении Виктора. Его сердце полностью охладело к соотечественникам. Он убил себя, ударив острым трофейным ножом. На рукоятке ножа было написано: «Да не будет так, чтоб рука зла коснулась этой рукоятки». Виктор, который допускал в отношении других жестокость и насилие, в конце причинил зло и самому себе.

Рассказ, охватывающий тему сравнительно недавней истории афганского народа, закончился трагедией.

Ни в одном месте рассказа не упоминается, что солдаты советские и местом войны является Афганистан, но из описания пейзажей, каравана и караванщиков, по слову «революция», надписи рукоятки ножа, имени героя и других деталей можно понять, кем являются солдаты, и узнать место войны. Такие солдаты и их военные действия были также и в некоторых других странах Востока. По этой причине писатель придает своему рассказу обобщенность. Идеей рассказа является осуждение и порицание грабительских войн.

Один из лучших рассказов этого писателя называется «Шаб-и оташ» («Ночь огня») и посвящен исторической теме. Главной его идеей является борьба за свободу и национальную независимость. В связи с этой темой художественному исследованию подвергнуты вопросы возрождения национальных традиций, особенно праздников Сада и Навруз в период господства арабского халифата в Иране. Исследование в рассказе темы исторической роли Навруза в судьбе арийских народов важно с той точки зрения, что арабы запрещали празднование этого национального праздника. Центральной линией сюжета рассказа является отображение именно того исторического события, которое завершается духовной победой наших предков в деле возрождения Сады и обеспечения этому национальному празднику долгой жизни. Это – одна из идей рассказа, другая – недоверие к чужим, то есть арабам, не допускать их близко к себе, то есть к высшим ценностям. Чтобы доказать эту идею, писатель изображает патриотическую деятельность одного из истинных сынов Ирана Мардовезджа Зиё, а также показывает его чистую натуру и доверчивость, что и становится причиной его трагической кончины.

Мардовездж – главный герой рассказа «Ночь огня». Писатель в сносках рассказа пишет, что «эта поэма написана на основе реальных событий и Мардовездж Зия является историческим лицом» [8, 35].

Ю. Юсуфи описывает, что «Мардовездж...с многочисленным войском напал на арабов, разбросал их, освободил от них, один за другим, города и деревни, прибыл из Хамадана в Исфаган» [8, 35].

Мардовездж захватил дворец Ахмада Ахвала, наместника арабского халифата в Исфагане и разъяснил освобожденному народу свою историческую миссию следующим образом: «Я пришел, чтобы навечно установить правление иранского шахиншаха!...» [8, 35].

По мнению Мардовезджа, возрождение Огня Сады, сохранившегося со времен Сиявуша, считалось одним из явлений, укрепляющих Иранское государство. С помощью многочисленного народа собрали много дров. Разожгли огромное пламя, в знак величия и мощи государства небо заняли грифы, соколы и сапсаны, собранные Бозгиром Сайядом, а также его друзьями и учениками. Писатель показывает, что Мардовездж, утопая в величии государства, оказался во власти планов наступления на Багдад и уничтожения врага, однако был в неведении о внутренних врагах. Из-за интриг Ахмада Ахвала конюх Кабак – тюрок из числа рабов предал Мардовезджа. Рабы – турки подняли восстание. Кабак подкупил одного истопника – негра. Они объединились, и когда Мардовездж мылся в бане, взломали дверь, набросились на него и убили.

Были и другие факторы. Мардовездж, взойдя на падишахский трон, зазнался и возгордился, в его государственной политике появилось насилие, он принуждал народ собирать по всей стране дрова для огня Сиявуша, принудил Бозгира Сайяда к тому, чтобы он за месяц поймал в силки тысячу пятьсот птиц, летящих высоко..., в его характере появились

признаки самолюбия. Приказал привратнику оторвать седло с коня, прикрепить его на спину Кабака, и поехать на нем до ворот Оинадор. Его высокомерие достигло той степени, что он отвергнул стол, накрытый визирем Барзу в честь праздника Сада, и сказал: «Все это напоминает мне гостеприимство пастуха...».

Мардовездж оскорбил врагов и отдалил от себя друзей. Он потерял мудрость. В результате этого, с ним случилась страшная трагедия. Писатель хочет сказать, что какого бы высокого положения не достиг человек, он не должен потерять разум и бдительность. История с ее положительными и отрицательными сторонами и событиями дает уроки жизни и управления государством.

Возрождение национальных традиций все больше привлекает внимание писателей, и такой свежий взгляд на национальную культуру также является одним из благ государственного суверенитета.

Наравне с этим, прослеживается новый взгляд на исторические сюжеты, традиционные и фольклорные образы. Писатели стремятся раскрыть философскую суть борьбы добра со злом, изобразить то, как они приобретают современную форму и содержание, и более того, показать изменение нравственных устоев представителей различных слоев общества. В рассказах различные стороны философии жизни отображаются также посредством космических, мифических и символических образов. На наш взгляд, исторические рассказы периода независимости способствуют углублению уровня национального мышления современников, расширяют их кругозор в плане патриотизма и национального самосознания.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Амонов, Р. Нимкосахой таги коса : хикоя, кйсса, очеркхо / Р. Амонов.—Душанбе, 1994.—215с.
2. Асад. Сухрӯд шохиди бостони ман аст / Асад.—Тошканд: Истиклол, 2005.—78 с.
3. Бахманёр. Сармаддех : роман дар кйсса ва хикояхо / Баъманёр.—Душанбе: Деваштич, 2002.—394 с.
4. Быков, В. Собрание сочинений: в 3 томах / В. Быков.—М.: Молодая гвардия, 1985.—1 т.—430 с.
5. Воскресенский, Д. Прodelки Праздного дракона / Д. Воскресенский; [пер. с китайского и коммент. Д. Воскресенского].—М., 1966.—474 с.
7. Мирзо, Д. Мусаввараи нотамом / Д. Мирзо.—Душанбе: Адиб, 2005.—520 с.
8. Файзали, М. Гури гумшуда / М. Файзали.—Душанбе: Адиб, 2008.—75 с.
9. Юсуфи, Ю. Афсонаи хафтдодарон : мачмуаи хикояхо / Ю. Юсуфи.—Душанбе: Адиб, 2007.—304 с.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17349973>
УДК 331.5

ДИНАМИКА ИНТЕГРАЦИИ МОЛОДЕЖИ В ЭКОНОМИКУ: АНАЛИЗ РЫНКА ТРУДА В КАЗАХСТАНЕ ЗА 2022–2025 ГОДЫ

УМИРЗАКОВ САМАЖАН ЫНТЫКБАЕВИЧ

доктор экономических наук, профессор, Университет Нархоз, Алматы, Казахстан

ТЛЕУБАЕВ КУМАРБЕК САРКЫТОВИЧ

магистрант образовательной программы ЕМВА НПО 24 «7М04104 - Деловое
администрирование для руководителей», Университет Нархоз, Алматы, Казахстан

Аннотация: Статья посвящена исследованию тенденций и особенностей молодежного рынка труда в Республике Казахстан на основе данных Бюро национальной статистики за период 2022 – II квартал 2025 годов. С учётом расширения возрастных границ категории «молодёжь» до 15-34 лет, её численность оценивается на уровне 5,3-5,5 млн человек, что составляет около 26-27% населения страны. В работе проанализированы региональные различия в занятости, структура распределения трудовой активности (77% наёмных работников и 23% самозанятых), уровень безработицы (3,1%) и доля молодежи, не вовлечённой в обучение, занятость или профессиональную подготовку (NEET – 6,2%).

Проведённая оценка динамики численности NEET-группы и общей рабочей силы показала рост показателей в 2023 году с последующей стабилизацией. Отмечены региональные диспропорции, особенно характерные для крупных городов и южных областей. Результаты исследования подтверждают необходимость совершенствования государственной политики занятости, в том числе реализации программ профессионального развития и содействия трудовой интеграции молодежи. Авторские расчёты выполнены на основе официальных статистических данных, материалов электронной биржи труда и аналитических обзоров Министерства труда и социальной защиты населения Республики Казахстан..

Ключевые слова: занятость молодежи, рынок труда молодежи, рабочая сила, занятость.

Молодёжь в современном обществе выступает ключевым фактором социально-экономического развития, однако её интеграция в рынок труда остаётся одной из наиболее сложных задач. В Казахстане эта проблема проявляется особенно ярко: расширение возрастных границ понятия «молодёжь» с 14-28 до 15-34 лет (с 2022 года) увеличило её долю в экономически активном населении с 20-22% до 26-27%, что эквивалентно примерно 5,3-5,5 млн человек (по оценкам на 2025 год). Такое изменение, закреплённое в государственной политике, расширяет охват целевой аудитории, но одновременно обостряет вопросы занятости, регионального неравенства и роста группы NEET – молодежи, не вовлечённой в обучение, трудовую деятельность или профессиональную подготовку.

По данным Международной организации труда (2023), уровень безработицы среди молодежи в развивающихся странах превышает 15%, а в Центральной Азии составляет около 10–12%. Для Казахстана характерны аналогичные тенденции: рост NEET-группы (Альшанская, 2023), выраженные региональные различия (Алимбетова и Жумагулова, 2023), а также активное влияние цифровизации на развитие самозанятости (Бекенова, 2022). Эти исследования подтверждают необходимость комплексного подхода, включающего аналитическую оценку и совершенствование государственной политики. Настоящая работа, опираясь на данные Бюро национальной статистики и авторские расчёты за 2022 – II квартал 2025 гг., анализирует динамику занятости молодежи, региональные особенности и тенденции

группы NEET, с целью выработки практических рекомендаций по повышению эффективности государственной поддержки и устойчивой интеграции молодёжи в экономику.

С увеличением верхней возрастной границы молодежи до 35 лет существенно возросла доля молодых людей в составе экономически активного населения страны. Если ранее, до 2022 года, возраст молодежи определялся в диапазоне от 14 до 28 лет, то теперь он охватывает группу от 15 до 34 лет, что значительно расширяет целевую аудиторию молодежной политики.

На 2025 год численность молодежи в возрасте от 15 до 34 лет в Казахстане оценивается в порядка 5,3–5,5 млн человек, что составляет около 26–27 % от общего населения страны, численность которого на 1 января 2025 года составила более 20,2 млн человек. Молодёжь по-прежнему в значительной степени сосредоточена в крупных городах и южных регионах страны. Так, в Астане, Алматы и Шымкенте проживает около 27 % всей молодежи несмотря на то, что доля этих городов в общей численности населения страны составляет около 24 %.

В ближайшие годы рынок труда Казахстана столкнется с заметным увеличением числа молодых специалистов, особенно в возрастной группе от 19 до 23 лет, то есть среди тех, кто только выходит на рынок труда. В регионах наблюдается значительный дисбаланс в численности молодежи: так, в Восточно-Казахстанской области численность молодежи 19–23 лет составляет около 37,5 тыс. человек – это один из самых низких показателей в республике после Северо-Казахстанской области. В то же время в Туркестанской области этот показатель превышает ВКО в пять раз.

В структуре молодежной занятости на 2025 год около 77 % приходится на наемных работников (порядка 2,8-3 млн человек), а 23 % – на самозанятых (примерно 0,8–0,9 млн человек). По сравнению с 2018 годом численность молодежи, работающей по найму, снизилась на 6,5 %, а самозанятых – на 5,5 %. В среднем, ежегодное сокращение численности наемных работников в молодежной группе составляет около 48 тыс. человек в период с 2018 по 2023 год.

При этом уровень молодежной безработицы по состоянию на I квартал 2025 года составляет примерно 3,1 %, а доля молодежи, не занятой трудом и не вовлечённой в образование (NEET-группа), составляет 6,2 %.

«NEET» означает Not in Education, Employment, or Training (не обучается, не работает и не проходит профессиональную подготовку). Это термин для молодых людей, которые не заняты в сфере образования, трудовой деятельности или профессионального обучения. Этот статус часто рассматривается как социальная проблема, требующая комплексного подхода к поддержке и интеграции таких молодых людей в общество.

По официальным данным, в Казахстане наблюдаются значительные региональные различия в численности молодежи, не занятой ни в образовании, ни в трудовой деятельности, ни в обучении (категория NEET). В возрастной группе от 15 до 34 лет с 2022 по II квартал 2025 года в большинстве регионов отмечается сначала рост этой категории, особенно в 2023 году, с последующим снижением в 2024–2025 годах. Такая динамика свидетельствует о влиянии социально-экономических факторов и предпринимаемых мерах по вовлечению молодежи в активную деятельность.

Наибольший рост численности NEET-молодежи зафиксирован в 2023 году. В большинстве регионов этот год стал пиковым по числу молодых людей, выпавших из системы занятости и образования. Вероятно, на это повлияли последствия пандемийных лет, изменения на рынке труда и адаптация образовательных систем к новым условиям.

Среди регионов с наиболее высокой численностью молодежи NEET по состоянию на II квартал 2025 года выделяются крупнейшие города и южные регионы страны:

- г. Алматы – 39 321 человек,
- г. Астана – 28 048,
- Туркестанская область – 31 309,
- Мангистауская область – 22 717,
- Карагандинская область – 22 698,

- Жамбылская область – 21 841,
- Кызылординская область – 20 469,
- г. Шымкент – 20 349.

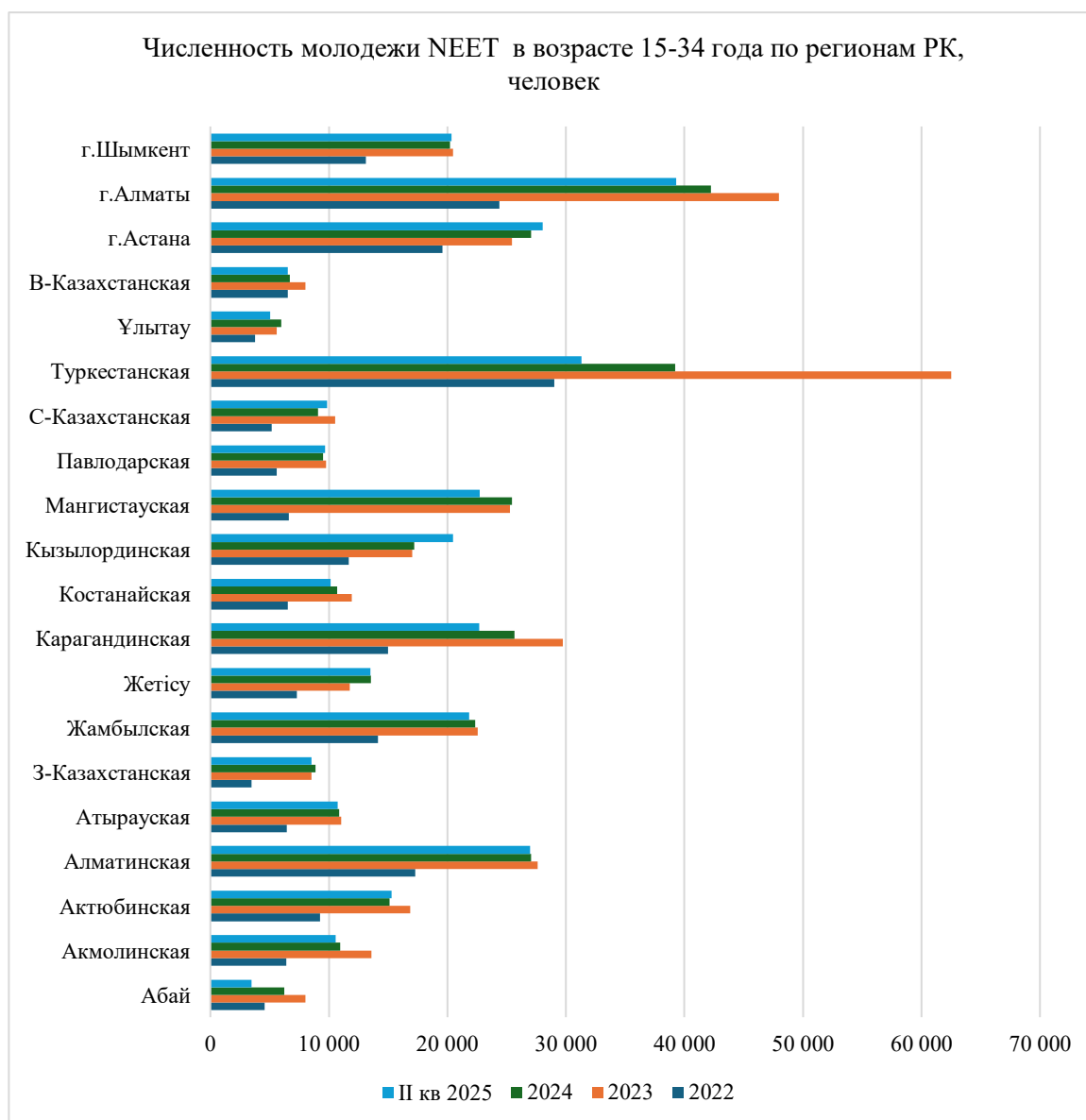

Рисунок 1 - Численность молодежи NEET в возрасте 15-34 года по регионам РК, человек

(Источник: Бюро национальной статистики <https://stat.gov.kz>)

Эти показатели частично объясняются высокой концентрацией молодежи в указанных регионах, быстрым приростом городского населения и сложностями с трудоустройством молодых специалистов.

В то же время ряд регионов демонстрируют снижение численности NEET-молодежи, что может говорить об эффективности программ занятости, повышения квалификации и вовлечения в образование:

- Абайская область: сокращение с 8 016 человек в 2023 году до 3 459 во II квартале 2025 года,
- Туркестанская область: с 62 497 до 31 309 человек (почти вдвое),
- Карагандинская область: с 29 743 до 22 698,

- г. Алматы: с 47 983 до 39 321 человек.

Отдельные регионы, такие как Кызылординская и Астанинская области, напротив, демонстрируют увеличение числа NEET-молодежи в 2024–2025 годах, что может быть связано с ограниченным количеством рабочих мест, миграционными потоками и недостаточным охватом мерами господдержки.

Наименьшие показатели NEET по итогам II квартала 2025 года зафиксированы в:

- Абайской области – 3 459 человек,
- Ылытауской области – 5 054,
- Восточно-Казахстанской – 6 534,
- Западно-Казахстанской – 6 713,
- Северо-Казахстанской области – 9 835.

Эти регионы характеризуются меньшей численностью молодежи в целом и/или более стабильной ситуацией на местных рынках труда.

Таким образом, анализ данных по молодежи NEET в Казахстане указывает на необходимость целевых программ занятости, профессионального переобучения и поддержки молодежных инициатив, особенно в крупных городах и южных областях, где сосредоточена значительная часть молодежи с высоким риском социальной изоляции.

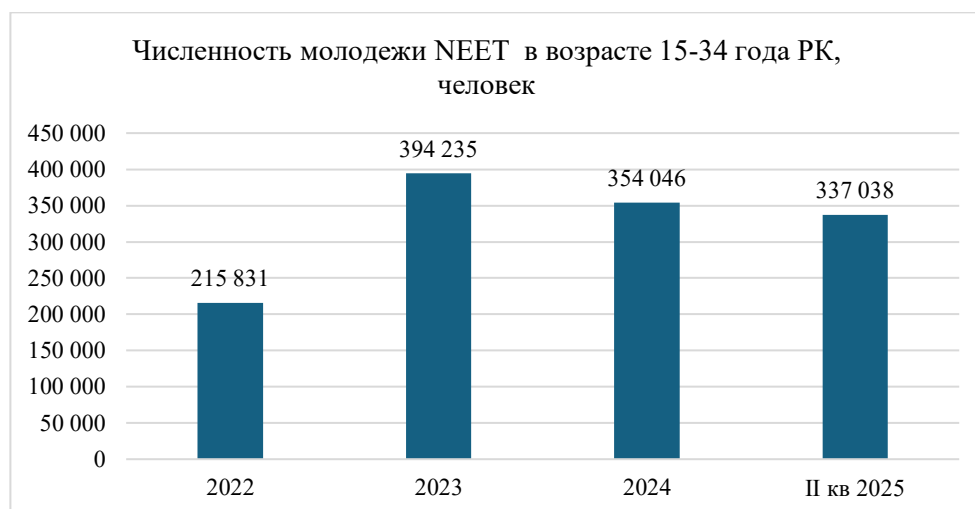

Рисунок 2 - Численность молодежи NEET в возрасте 15-34 года РК за период, человек
(Источник: Бюро национальной статистики <https://stat.gov.kz>)

С 2022 по 2023 год Казахстан столкнулся с резким ростом NEET-молодежи почти на 80 %, что указывает на структурные проблемы в молодежной политике, образовании и рынке труда. Однако уже с 2024 года прослеживается стабилизация и постепенное улучшение ситуации. Тем не менее численность молодежи, не вовлеченной в образование и занятость, всё ещё остаётся высокой и требует дальнейших системных мер, включая развитие региональных программ переобучения, карьерного консультирования и трудовой адаптации молодежи.

За последние несколько лет численность рабочей силы среди молодежи в возрасте от 15 до 34 лет в Казахстане заметно выросла и продемонстрировала значительную региональную вариативность. Анализ данных за период с 2022 по второй квартал 2025 года показывает, что этот рост был особенно заметен в крупных городах и экономически развитых регионах страны.

В 2022 году численность молодежи в составе рабочей силы по стране была на уровне от нескольких десятков тысяч в отдельных регионах до более 230 тысяч человек в таких крупных городах, как Алматы. Уже к 2023 году почти во всех регионах наблюдалось резкое увеличение – так, в Алматы численность выросла до 452,1 тысячи, в Туркестанской области – до 359,1 тысячи, в Астане – до 299,2 тысячи человек. Это связано с расширением возрастного интервала молодежи до 34 лет, а также с восстановлением экономики после пандемийных ограничений.

В 2024 и начале 2025 года рост продолжился, но в более умеренном темпе. Например, численность молодежи в рабочей силе в Алматы достигла 475,1 тысячи, в Туркестанской области – 401 тысячи, в Астане – 321,1 тысячи человек. В некоторых регионах, таких как Жамбылская, Карагандинская и Акмолинская области, после быстрого роста в 2023 году наблюдается незначительное снижение численности в 2024–2025 годах, что может свидетельствовать о стабилизации рынка труда.

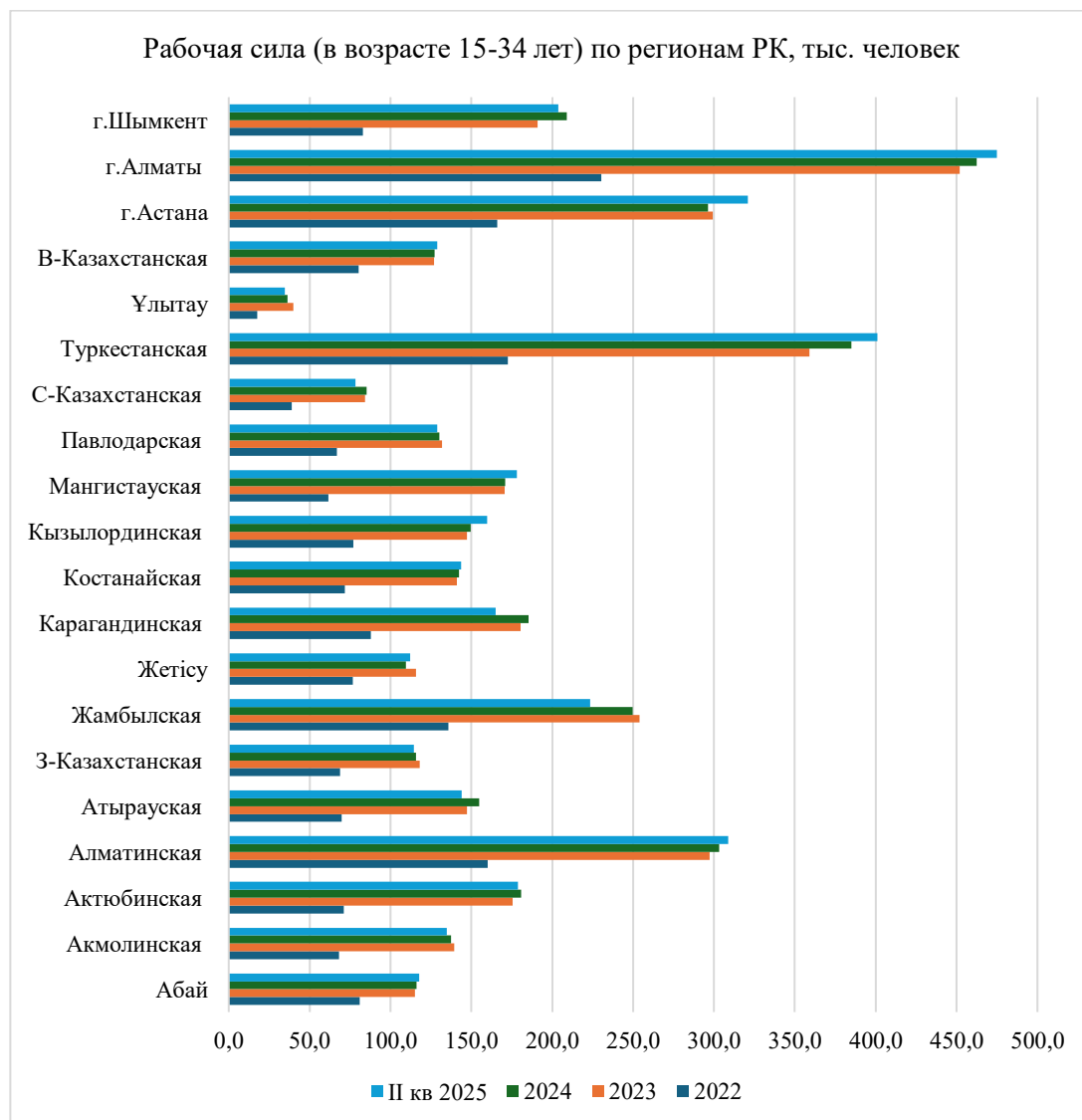

Рисунок 3 - Количество молодежной рабочей силы РК по регионам, тыс. человек
(Источник: Бюро национальной статистики <https://stat.gov.kz>)

Отдельно стоит выделить динамику в менее населённых регионах. В Улытауской области численность молодежи в рабочей силе сократилась с 39,9 тысячи в 2023 году до 34,9 тысячи во II квартале 2025 года. Аналогичная ситуация наблюдается в Южно-Казахстанской области, где после роста показатели слегка снизились.

В целом, крупнейшие экономические центры страны – Алматы, Астана, Алматинская и Туркестанская области – продолжают удерживать лидирующие позиции по численности молодежной рабочей силы. В то же время в ряде регионов отмечается тенденция к стабилизации или небольшому снижению, что требует особого внимания со стороны государственных программ занятости и профессионального развития молодежи.

Эти данные подчёркивают важность проведения целевых мер по поддержке молодых специалистов, развитию образовательных и трудовых инициатив, а также стимулированию создания рабочих мест, особенно в регионах с менее динамичной ситуацией.

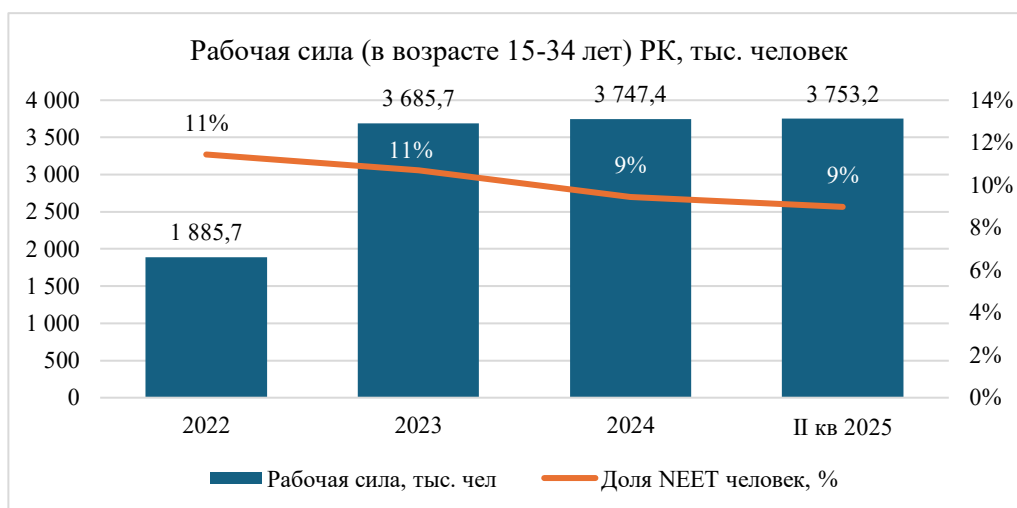

Рисунок 4 – Соотношение Рабочей силы и NEET человек в РК
(Источник: Бюро национальной статистики <https://stat.gov.kz>)

С 2022 по 2025 год численность молодежной рабочей силы в Казахстане увеличилась в 2 раза, главным образом за счёт изменения возрастной классификации и восстановления экономики. Стабилизация показателя в 2024–2025 гг. может свидетельствовать о достижении зрелого уровня вовлечённости молодежи в рынок труда, а также о необходимости углублённых мер по качественной занятости, включая повышение квалификации, создание рабочих мест и поддержку молодежного предпринимательства.

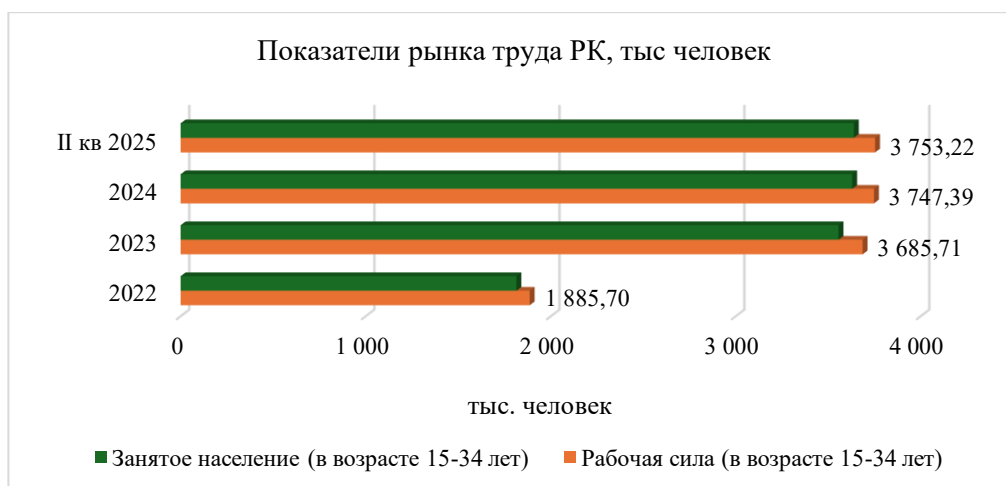

Рисунок 5 - Показатели рынка труда РК, тыс человек
(Источник: Бюро национальной статистики <https://stat.gov.kz>)

За последние несколько лет численность молодежи в составе рабочей силы в возрасте от 15 до 34 лет в Казахстане выросла более чем в два раза. Согласно официальной статистике, в 2022 году рабочая сила молодежи составляла около 1,9 миллиона человек, а к 2023 году этот показатель резко увеличился до 3,7 миллиона. Аналогичная тенденция наблюдается и в числе занятых молодых людей: с 1,8 миллиона в 2022 году до 3,6 миллиона в 2023 году.

Рост численности рабочей силы и занятости в 2023 году связан с расширением возрастного интервала молодежи до 34 лет и постепенным восстановлением экономики после

пандемии COVID-19. Эти факторы способствовали активному вовлечению молодежи в рынок труда и значительному увеличению числа работающих.

В 2024 и первом полугодии 2025 года показатели численности рабочей силы и занятого населения стабилизировались – рост составил лишь несколько десятков тысяч человек. Это говорит о том, что рынок труда постепенно достиг равновесия, и большая часть молодежи, готовой и желающей работать, уже вовлечена в экономическую активность.

Особенно важно отметить высокий уровень занятости среди молодежи в составе рабочей силы – он стабильно превышает 95 %. Это свидетельствует о том, что практически все молодые люди, считающиеся экономически активными, имеют работу или заняты в какой-либо деятельности.

Таким образом, за рассматриваемый период Казахстан добился значительного прогресса в интеграции молодежи в рынок труда. Однако сохранение и повышение качества занятости требует продолжения государственной поддержки, развития программ профессиональной подготовки и создания новых рабочих мест, особенно в регионах с меньшими возможностями.

Рисунок 6 - Показатели рынка труда по регионам РК за II кв 2025, тыс человек
(Источник: Бюро национальной статистики <https://stat.gov.kz>)

По данным на второй квартал 2025 года, численность молодежи в возрасте от 15 до 34 лет, входящей в состав рабочей силы, и занятое население в регионах Казахстана

демонстрируют заметные различия, отражающие экономическую активность и развитие территорий.

Лидирующими по численности молодежи в составе рабочей силы являются крупнейшие города и экономически развитые регионы страны. Так, в Алматы численность рабочей силы составляет 475,1 тысячи человек, из которых заняты 455,6 тысячи. В Туркестанской области численность рабочей силы достигает 401 тысячи, занятость – 393,7 тысячи. Столица страны, город Астана, насчитывает 321,1 тысячи молодых людей в составе рабочей силы и 308,9 тысячи занятых. Алматинская область также занимает значительное место с показателями 309 и 299,3 тысячи соответственно.

В регионах со средней численностью рабочей силы и занятости выделяются Жамбылская (223,6 тыс. и 216,8 тыс.), Шымкент (203,9 тыс. и 197,9 тыс.), Актюбинская (178,9 тыс. и 175,2 тыс.), Мангистауская (178,3 тыс. и 172,9 тыс.) и Карагандинская (165,1 тыс. и 160,1 тыс.) области.

Средние показатели наблюдаются в Кызылординской, Акмолинской, Атырауской, Костанайской, Павлодарской, Восточно-Казахстанской, Западно-Казахстанской, Жетісу и Абайской областях, где численность рабочей силы колеблется от 112 до 160 тысяч человек, а занятость примерно на 3–4 тысячи меньше.

Наименьшие показатели фиксируются в Северо-Казахстанской области (78,4 тыс. рабочих и 75,9 тыс. занятых) и в Улытауской области (34,9 тыс. и 33,5 тыс. соответственно), что связано с низкой плотностью населения и экономической спецификой данных регионов.

Важно отметить, что во всех регионах уровень занятости среди молодежи в составе рабочей силы достаточно высок – около 95-97%, что свидетельствует о хорошем уровне вовлеченности молодых специалистов в экономическую деятельность.

Тем не менее, разрыв в численности рабочей силы между крупными мегаполисами и менее развитыми регионами указывает на необходимость разработки региональных программ поддержки молодежной занятости и профессионального развития, чтобы обеспечить равномерное распределение экономической активности по всей территории страны.

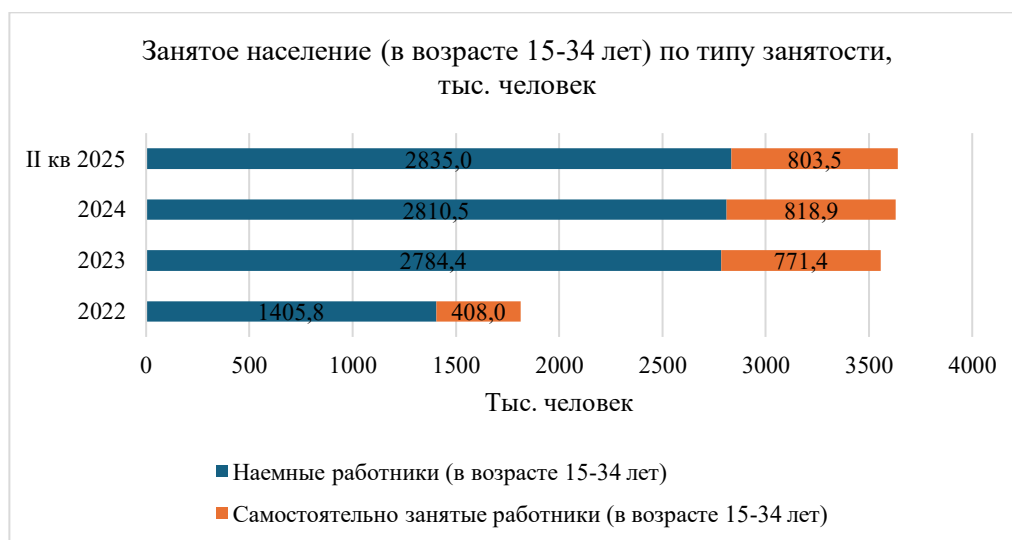

Рисунок 7 - Занятое население (в возрасте 15-34 лет) по типу занятости, тыс. человек
(Источник: Бюро национальной статистики <https://stat.gov.kz>)

За период с 2022 по II квартал 2025 года численность молодежи в возрасте от 15 до 34 лет, занятых в экономике Казахстана, значительно выросла как среди наемных работников, так и среди самостоятельно занятых.

В 2022 году количество молодых наемных работников составляло около 1,4 миллиона человек. Уже к 2023 году этот показатель практически удвоился – до 2,78 миллиона,

демонстрируя активное вовлечение молодежи в формальный рынок труда. В 2024 и в первом полугодии 2025 года рост продолжился, но значительно замедлился: численность наемных работников увеличилась до 2,81 миллиона и 2,84 миллиона соответственно.

Параллельно с этим выросло и число самостоятельно занятых молодых людей. В 2022 году их было около 408 тысяч, а к 2023 году показатель почти удвоился – до 771 тысячи. В последующие периоды численность самостоятельно занятых продолжала увеличиваться и достигла 819 тысяч в 2024 году. Однако во II квартале 2025 года наблюдается небольшое снижение до 803,5 тысячи, что может быть связано с сезонными или экономическими факторами.

Таким образом, за рассматриваемый период наемные работники составляют основную часть молодежной занятости и демонстрируют устойчивый рост. Доминирующая доля наемных работников (77%, или 2,8–3 млн человек) сочетается с сокращением их численности на 6,5% по сравнению с 2018 годом, в то время как самозанятые (23%, 0,8–0,9 млн) демонстрируют меньшее снижение (5,5%). Рост самостоятельно занятых свидетельствует о расширении возможностей для молодежи в предпринимательстве и самозанятости, хотя данный сегмент пока остается значительно меньше наемного. Общий уровень занятости среди молодежи в рабочей силе превышает 95%, что указывает на высокую интеграцию, но требует фокуса на качественной занятости и развитии предпринимательства.

Численность молодежной рабочей силы удвоилась (с 1,9 млн в 2022 году до 3,7 млн в 2023 году) благодаря изменению возрастной классификации и экономическому восстановлению, с последующей стабилизацией в 2024–2025 годах. Лидируют мегаполисы и южные регионы, в то время как в северных и восточных областях показатели ниже, что подчеркивает необходимость баланса в региональной политике.

Несмотря на положительную динамику (снижение NEET после 2023 года, высокий уровень занятости), сохраняются структурные проблемы: региональный дисбаланс, риски социальной изоляции и недостаток квалифицированных рабочих мест. Для их решения рекомендуется усилить государственные программы по профессиональному переобучению, карьерному консультированию, поддержке молодежного предпринимательства и созданию рабочих мест в менее развитых регионах. Это позволит минимизировать риски и повысить вклад молодежи в устойчивый экономический рост Казахстана.

ЛИТЕРАТУРА:

1. ILO (2023). Global Employment Trends for Youth 2023: Investing in transforming futures for young people
2. Альшанская А. Проблемы трудоустройства молодежи на рынке труда в Казахстане // Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте РК. – Нур-Султан, 2023. – 45 с. URL: https://kisi.kz/wp-content/uploads/2023/06/alsha_sait.pdf (дата обращения: 05.09.2025).
3. Алимбетова А., Кадырова А. Рынок труда молодежи в Казахстане: проблемы и пути решения // ResearchGate. – 2025. URL: https://www.researchgate.net/publication/371646917_Rynok_truda_molodezi_v_Kazahstane_problemy_i_puti_resenia (дата обращения: 05.09.2025).
4. Кирдасинова К.А., Головкин М.Г. Современные тенденции развития рынка труда в Казахстане // CyberLeninka. – 2022. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennye-tendentsii-razvitiya-rynka-truda-v-kazahstane> (дата обращения: 05.09.2025).
5. Бекенова А.С. Молодежь на рынке труда в условиях формирования наукоемкой экономики Казахстана // CyberLeninka. – 2022. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/molodezh-na-rynke-truda-v-usloviyah-formirovaniya-naukoeMKoy-ekonomiki-kazahstana> (дата обращения: 05.09.2025).
6. Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://stat.gov.kz>
7. Жаксыбекова А., Алимбетова А. Анализ молодежного рынка труда в Республике Казахстан в условиях пандемии // Экономика: стратегия и практика. – 2021. – № 4. – С. 45-56. URL: <https://esp.ieconom.kz/jour/article/view/236> (дата обращения: 05.09.2025).
8. Кадырова А., Сапарова Б. Исследование молодежного рынка труда в условиях цифровизации // Central Asian Economic Review. – 2023. – № 2. – С. 112–125. URL: <https://caer.narxoz.kz/jour/article/view/355> (дата обращения: 05.09.2025).
9. АО «Центр развития трудовых ресурсов» Казахстана. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://erdo.enbek.kz>

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17350046>

ПРИЗНАНИЕ ГАЗЕЛИ ХАФИЗА В ИСТОРИОГРАФИИ СТРАН ЕВРОПЫ

ВОХИДОВА САНАВБАРБОНУ

доктор исторических наук, профессор, зав. отделом Института изучения проблем стран Азии и Европы Национальной академии наук Таджикистана. Душанбе

Аннотация. В этой статье рассматривается впервые историографический анализ трудов европейских ученых разных стран, на примере Германии, Франции, Австрии, Англии, посвящённой наследию «Хафиза Ширази». Автор отмечает, что в Европу первые сведения о Хафизе проникли в середине XVIII в. благодаря Пьетро делла Валле. Весьма ценным то, что было оказано надлежащее внимание двум гениям Востока и Запада Хафиза и Гёте. Пленяющий аромат газелей Хафиза в сердцах европейцев заставил отдать дань двум гениям – Хафизу и Гёте. Ориенталисты Европы внесли огромный вклад в изучение жемчужины персидско-таджикской поэзии, наследия «Хафиза Ширази». Газели Хафиза является самым величайшим, привлекательным, прекраснейшим произведением во все времена человеческой истории. Аромат газели Хафиза распространяется по всему миру вдохновляя своих поклонников и читателей жемчужины неповторимой поэзии во всем цивилизационном пространстве.

Ключевые слова: Газели, Хафиз, Шираз, Европа, Поэзия, Германия, Франция, Австрия, Англия, жемчужина.

RECOGNITION OF HAFIZ'S GAZELS IN THE HISTORIOGRAPHY OF EUROPEAN COUNTRIES

VOHIDOVA SANAVBARBONU

Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the European Department of the Institute of studying of the problems of Asian and European countries of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Dushanbe

Abstract. This article examines for the first time the historiographical analysis of the works of European scientists from different countries, using the example of Germany, France, Austria, England, dedicated to the legacy of "Hafiz Shirazi". The author notes that the first information about Hafiz penetrated into Europe in the middle of the 18th century thanks to Pietro della Valle. It is very valuable that due attention was paid to two geniuses of the East and West, Hafiz and Goethe. The captivating aroma of Hafiz's ghazals in the hearts of Europeans forced them to pay tribute to two geniuses - Hafiz and Goethe. Orientalists of Europe made a huge contribution to the study of the pearl of Persian-Tajik poetry, the legacy of "Hafiz Shirazi". Hafiz's ghazals are the greatest, most attractive, most beautiful work in all times of human history. The aroma of Hafiz's ghazal will spread throughout the world, inspiring its fans and readers of the pearl of unique poetry throughout the entire civilizational space.

Keywords: Ghazals, Hafiz, Shiraz, Europe, Poetry, Germany, France, Austria, England, pearl.

Европа достаточно рано узнала о поэте Хафизе и ознакомились с его творчеством. Гуманистические идеи, воплощенные в его газелях, музыкальность, красота его стихов получили высокую оценку среди европейских мыслителей разных времен и разных народов. Газелями Хафиза восхищались в Германии, Франции, Италии, Англии. Его стихи возбуждали чувства, будоражили мысли своей необычностью и неординарностью.

Первый перевод Хафиза был сделан немецким ученым Адамом Олеарием. Как мы уже ранее писали, в 1635 г. герцог Фридрих III выделил деньги ученому, дипломату, путешественнику А.Олеарию и поэту П.Флемингу, чтобы они могли посетить Россию и Персию и в итоге написать книгу о Востоке[17,1-65].

ОФ "Международный научно-исследовательский центр "Endless Light in Science"

Результатом этой поездки в Россию, на Кавказ, в Тебриз и Исфахан стала книга "Путешествие в Московию и Персию", написанная А.Олеарием[31,792]. Именно благодаря этому труду европейцы узнали об иранском эпосе "Шахнаме" Фирдоуси, а также первом переводе "Гулистана" Саади и Дивана Хафиза. А.Олеария, являющийся первым переводчиком названных произведений, считает Фирдоуси, Хафиза и Саади звездами поэзии, которыми будут восхищаться во все времена и эпохи[9,35-36].

В свое время при дворе шаха Сулеймана (1617-1694) находился шведский дипломат, музыкант, врач Энгелбарт Кэмпфер (1651-1716). С 1683 по 1686 гг. он находился в Исфахане, посетил Шираз, Индию, Японию. Позже Э.Кэмпфер издал книгу "При дворе великого персидского короля" сначала на латыни, а затем на немецком языке. В разделе "Исфахан" он описывает культурную жизнь, изобразительное искусство Персии, приводит жизнеописания двух ширазских гениев – Саади и Хафиза[9,35-36].

Книга Э.Кэмпфера имела огромный успех у европейских читателей. О Хафизе писал римский путешественник патриций Пьетро делла Вале. В его книге "Описание путешествия благородного римского патриция в различные части мира – Турцию, Египет, Палестину, Персию, Индию, а также другие далекие страны" (1650 г.) упоминается о гробницах Саади и Хафиза.

Популярность этих поэтов на Востоке, отмечал П.Валле, сравнима лишь с популярностью итальянского поэта - лирика Ф.Петрарки[18].

Один из биографов Хафиза, немецкий ученый К.Фрейтаг пишет: "В Европу первые сведения о Хафизе проникли в середине XVIII в. благодаря Пьетро делла Валле[32,467].

К концу того же века в Индии возникает интерес к изучению поэзии Хафиза, появляются переводы Абу Талибхана[1,150]. Ранее появляются латинские переводы Т.Хайда[12,5] и Б.Ревинского[19,3].

Хафиза довольно часто переводили на немецкий язык. Его газели и выраженные в них философские идеи нашли отклик в немецком народе. В XVII в. немецкий ориенталист П.Мининский (1623-1698) перевел Хафиза на латинский и включил его газели в свою книгу "Сокровищница восточных языков"[16,12].

Известный ученый Ш.Мухтор, тщательно анализируя отношение к творчеству Хафиза во французской критике (XVII-XX вв.), ошибочно считает, что первым, кто ознакомил европейцев с его стихами, был француз Бартеле де Эрбело[29,125]. Этот ученый в 1697 г. опубликовал статью о таджикско-персидском поэте. Между тем, как мы уже писали, немецкие ученый дипломат А.Олеария и поэт П.Флеминг опубликовали свою книгу "Путешествия на Восток" в 1674 г. [17,25-42], и две главы этой книги посвящены двум ширазским гениям – Саади Ширази и Хафизу Ширази. Эта книга вышла на четверть века раньше, чем французская публикация.

Западноевропейские романтики находили в газелях Хафиза очень близкое им понимание любви, которая "в романтическом искусстве выступает в качестве силы, роднящей и объединяющей людей[25,403]. Немецкий ученый эпохи романтизма И.Эйхендорф считал, что "мучительная любовь является одной из самых характерных черт романтизма"[33,217], а для Новалиса, которого К.Маркс назвал "императором романтизма", "любовь - не что иное, как высшая поэзия природы"[25,403].

Изучению истории переводов газелей Хафиза в Германии[28,200] и других западноевропейских странах посвятил свою работу известный таджикский ученый Р.А.Дехоти. Р.Дехоти считает, что подлинная слава к Хафизу в Европе, особенно в Германии, пришла после издания в 1791 г. в Калькутте дивана его стихов, послужившего текстовым источником для первого полного перевода Хафиза на немецкий язык, который осуществил австрийский ориенталист Й.Хаммер Пургшталь. Вклад Й.Хаммера Пургшталь яв исследование персидско-таджикской поэзии огромен. Именно он заложил фундамент изучения персидско-таджикской поэзии в Европе[10,1-3]. Этому способствовали издание Пургшталем журнала "Фундгрубен дес Ориентс", а также "Ориенталише цейтшрифт", главным редактором которого был сам Х.Пургшталь. Примечателен тот факт, что когда восточные исследования в Европе зашли в тупик, он открыл своими трудами новые перспективы в изучении Востока. К сожалению, Р.Дехоти, из 567 газелей, переведенных Х.Пургшталем, анализировал только 3-4 газели. Хотя труд Пургшталь является полным переводом в европейском хафизоведении.

Среди лучших работ о Хафизе и Гёте Р.Дехоти считает заметку о Гёте В.Лентца[15,23-24]. Лучшими же интерпретациями газелей Хафиза на немецком этот ученый считает переводы Г.Даумера, Г.Нессельмана, Ф.Боденштедта, Розенцвейга-Шванау, Х.Якоби, Г.Риттера, Н.Г.Рёмера, Ф.Леско, Яна Рипки, Г.М.Уикенса. При этом Р.Дехоти практически не упоминает первых исследователей Хафиза в Германии Х.Эте, П.Хорна, а также более поздних исследователей Хафиза в Германии. В частности, интересный труд лишь упоминается в работе Р.Дехоти о Розенцвейге-Шварнау. Следовало бы анализировать этот труд в трех томах под псевдонимом "Обывательская мудрость" Мирзо Шафи, который пережил 150 изданий в Германии[20].

Обходит вниманием А.Дехоти и современных переводчиков Хафиза, в частности Н.Беже, труд которого в 12 томах вышел в 2004 г.[3], В.Зундерманна, который перевел около 50 газелей Хафиза[23,155], мастера Кит'а Салман из Савва (1376-1377), который сделал вольный перевод на немецкий[21,758-772].

Хафиза переводили не только в Германии, но и во Франции. Здесь можно назвать книгу французского ориенталиста Огюста Эрбэна (1783-1806) "Заметки о Ходжа Хафизе из-Шираза", где ученый писал: "Диван Хафиза очень высоко ценился". Многие знатоки мусульманского законодательства утверждают, что под покровом любви и опьянения эти стихи содержат, мистический смысл, они говорят о любви к Богу[11,39]. Поэтому язык Хафиза называли "Лисон-ул-гайб", т.е. "таинственный язык". Этому же мнению придерживался немецкий ученый Еханн Шерр: "Меня поражает взлет единственного в мире поэта из Шираза, воспевающего красоту существующего мира. Основываясь на глубоких чувствах, мышлении в шутливой форме, он укладывал, объединял в поэтической форме, сердце, дух, создавая волшебную очаровательную песню в противовес ересям, передавая всем, "как радушный посол", любовь, вино, полные земной райской прелести"[13,68].

Он обладал истинным пониманием природы, ключом к проявлению природы человеческой любви.

Диван Хафиза был собран его другом Мухаммадом Гуландомом после смерти поэта и включал газели, кыгъа, рубайи, короткие маснави, к тому же "Сакинаме", "Муганнинаме или Хафизнаме"[23,155-185].

Из многих комментаторов и переводчиков Хафиза следует назвать и тюркских философов и языковедов, в частности комментарии Сурури (7.09.1559 г.) и Джулхидже (апрель 1574 г.). Последний переводил Хафиза слово в слово, т.е. буквально. Интересны также персидский вариант комментария стихов Хафиза индийского ученого Мухаммада Афдала из Иллабада, который жил при дворе шаха Джахана Низами, под названием "Кашф-ул-асрор", "Кашфиёти асрор" (индийская рукопись №24 822); комментарии Убайдуллаха халифа Най бин-Абдул-бак под названием "Bahr-al-farsot" ("Море познания") о месте Хафиза в мировой литературе; а также подробнейший комментарий "Khulasat-ul-bahr" ("Хуласат-ул-бахр") под номером №1029. Все эти комментарии хранятся в библиотеках Индии. Последняя рукопись является единственной, в которой особенно четко ставятся и разрешаются проблемы, связанные с изучением стихов Хафиза[5,303-304].

Следует отметить, что в Германии Хафиза переводят до настоящего времени. Его газели издавались в этой стране около 200 раз. Именно в Германии Хафиз нашел себе единомышленников и подражателей – это И.В.Гёте, Г.Гейне, А. фон Платен, Ф.Рюккерт, Ф.Даумер, Н.Беже, В.Зундерманн. Так романтик А. фон Платен (1796-1835) тоже сочинял газели и считал "великого гения Шамседдина источником всех своих творений"[2,27-80].

Для Фирдоуси, Омара Хайяма и Хафиза Германия поистине стала второй родиной. Так, диван Хафиза в переводе Йозефа фон Хаммера Пургштала послужил основой для создания "Западно-восточного дивана Гёте". Изданное Х.фон Пургшталем в 1809 г. собрание сочинений персидско-таджикских поэтов "Сокровищница Востока" стало для европейской науки настоящим открытием "души" этой страны Света[10,1-3].

Большой интерес представляет также великолепный труд Г.Г.Шёдера "О Хафизе", где констатируется, что "Хафиз был светом теологов; это был факел, произошедший из божественного света. Хафиз был равным Саади, его сияние можно чувствовать даже в Раю"[22,25].

Русский ориенталист И.С.Брагинский справедливо отмечал: "Гёте смог уловить в стихах Хафиза пафос намека, иносказания, дающие безграничные возможности для выражения смелой, вольной мысли. И.В.Гёте видел в Хафизе своего духовного брата. Немецкий поэт сумел постичь творчество этого радостного таланта и "беспечного весельчака"[24,523-524].

В "Западно-восточном диване" Гёте синтезировал дух Востока и Запада.

В Европе того периода газель Хафиза была воспринята его критиками и переводчиками как ода, которая, как известно, была самым любимым жанром европейских поэтов-романтиков.

Тайна и изящество искусства поэзии Хафиза заключает в себе двойную симфонию - симфонию идеи и симфонию звуков. Поэт очень внимателен в выборе слов, каждое слово в его газелях многозначно. Поэзия Хафиза - это прекрасная персидская миниатюра. "Чтобы понять стихи Хафиза, - считает иранский историк П.Н.Хонлари, - надо иметь ум И.В.Гёте[14,153-177].

В свою очередь И.В.Гёте в своем диване писал: "Хафиз! Считать себя равным тебе - безумие. Ты - корабль, который горделиво поднимает по ветру свои паруса и, разрезая пучину моря, плывет среди волн, а я всего лишь обломок того корабля, безвольно ударяющийся о волны. Иногда в твоём влюбленном сердце одна за другой рождаются волны, и море твоей поэзии бушует огненной силой. Однако меня эти волны увлекают в пучину вод и заставляют тонуть в морской глубине. Но вместе с этим я еще нахожу в себе незначительное сходство с тобой, чтобы считать себя одним из своих учеников. Я, как ты, влюбляюсь и влюблен в жизнь. Хафиз - крупнейший и самый искренний поэт Ирана"[8,57-65].

Восхищение личностью и творчеством Хафиза сплелось у Гёте с его новым любовным увлечением – Марианной фон Виллемер, запечатленной в образе Зулейхи. Тем не менее "Западно-восточный диван" Гёте не является автобиографическим произведением. Творческий гений Гёте проникал в дух иного времени и другой цивилизации, сохраняя всю его могучую самобытность. "Западно-восточный диван" - поэтическая энциклопедия гуманизма Гёте, мощное выражение его философии, синтезирующей в духе всечеловеческого единения прошлого и настоящего[27,185-187].

"Диван" Гёте разделен на следующие циклы: тематические "Книга певца" - "Моганни-наме", "Хафиз-наме", "Тефкир-наме" ("Размышления"), "Рандж-наме" ("Недовольство"), "Тимур-наме", "Зулейха-наме", "Саки-наме", "Матхаль-наме" ("Притчи"), "Парси-наме". Поскольку поэзия Хафиза была первым источником вдохновения Гёте при создании "Дивана", то он посвящает ему отдельную книгу, содержащую как достоверные сведения, так и несколько идеализированный образ великого персидско-таджикского поэта, мудрого, уравновешенного жизнелюба. Гёте не отождествляет себя с Хафизом, хотя и ощущает с ним духовное родство[7,252-253].

В "Ишк-наме" перечисляются образцы или примеры высокой любви: Рудобы и Заля в "Шахнаме" Фирдоуси, "Юсуф и Зулейха", "Фархад и Ширин" - герои Низами (XII в.), "Лейли и Меджнун" – герои романа персидско-таджикского писателя Джами (XV в.).

"Тефкир-наме" посвящена практической морали и жизненной мудрости, согласно восточным обычаям и складу человека Востока.

Прежде чем написать этот раздел, Гёте ознакомился с "Пандж-наме" - произведением персидско-таджикского поэта Мохаммада Фариддина Аттора (1129-1230 гг.), а также с произведениями крупнейшего персидско-таджикского поэта Джалолиддина Руми (1207-1273), главное сочинение которого оказалось в рукописном экземпляре в Веймарской библиотеке.

Книга "Рандж-наме" ("Недовольство") отражает сложные отношения Гёте с публикой того времени, а также с представителями литературного мира[7,252-253].

В "Тимур-наме" образ Наполеона слился у Гёте с фигурой восточного завоевателя Тимура (1336-1405 гг.). Тимур и Наполеон для Гёте – воплощение демонического начала огромной жажды могущества; они подобны мировым стихиям, и поэтому в их судьбе большую роль играют космические, стихийные силы.

"Зулейха-наме" - цикл, посвященный любви Гёте к Марианне фон Виллемер. Стихотворения, написанные от лица Зулейхи, действительно принадлежат Марианне, которая была поэтессой. Гёте

отшлифовал её стихи. Хотам – сам Гёте. Поэт не может назвать себя Юсуфом, считающемся на Востоке образцом юношеской красоты, и поэтому он избирает для себя имя Хотами-Той, т.е. славившийся щедростью (качество, которым славился Гёте) [26,146-147].

"Саки-наме" ("Книга виночерпия") проникнута духом восточной "анакреонтики", утверждает жизнь, полную наслаждений, и не только наслаждений вином, но и духовным общением с умеющими думать и чувствовать людьми.

"Матхам-наме" - это книга притч-иносказаний. Гёте различал пять разновидностей притч: этические (правописательные), морализующие, аскетические (проповедующие отречение от благ), притчи о чудесах и совпадениях, а также мистические (подготавливающие человека к загробной жизни).

Следующий цикл в "Западно-восточном диване" называется "Парси-наме". Парсы – персидские огнепоклонники, бежавшие в Индию от преследований сторонников исламской религии. Гёте было близко их верование, особенно то, что их почитание богов основывалось на обожествлении природы. "Молясь Творцу, они обращались к восходящему Солнцу, как явлению, выразительному своим великолепием, - писал Гёте, - новорожденному ребенку было уготовано огненное крещение в таких лучах, и в течение целого дня, и на протяжении жизни парс видел себя сопровождаемым первосветилом во всех своих действиях"[26,146-147].

Интереснейшим литературным явлением гения Гёте являются его гимны "Границы человечества", "Песня духов над водами", "Моя богиня", "Божественное". Гёте сохраняет в них верность своему пантеизму – вере в единство человека с силами природы. Особенно примечательным является гимн Али в честь своего учителя Магомета, который Гёте написал для своей так и незавершенной драмы "Магомет". Тема песни - не религиозное учение Магомета, а мощь его как гения, который уподоблен потоку, стремительно протекающему по Земле[6,10]. Слияние с природой сочетается в нем с чувством всечеловеческого братства, - мотив, проходящий через всю поэму. Титанизм Магомета сравнивается с силой великана Атланта, несущего на своих плечах весь мир. Среди других больших гимнов этот выделяется своим оптимистическим звучанием.

Стихотворения и поэмы Гёте, его проза переведены на все языки мира. Лирика Гёте переводилась на русский язык не только многими поэтами-переводчиками, но и учеными-ориенталистами - Н.В.Гербелем, П.И.Вейнбергом, А.Г.Габричевским, Н.Н.Вильмонтом, С.Б.Брагинским и др.

Талантливый таджикский поэт Лоик Шерали посвятил целый цикл "Западно-восточному дивану" Гёте, а также перевел их на таджикский язык. Таджикский ученый Р.Дехоти в своей работе "Изучение Хафиза и интерпретации его творчества в Германии первой половины XIX в." вторую главу посвятил "Западно-восточному дивану" И.В.Гёте.

Тайна газелей Хафиза заключается в том, что, один раз ознакомившись с ними, на всю жизнь остаешься его собеседником. От его газелей доносится волнующий аромат любви, чистоты и истины[8,57-68].

Ф.В.Ницше в восторге писал: "Хафиз, ты построил кабак из мудрости, и этот кабак огромнее самого большого дворца в мире, в нем ты готовил вино из изящества своей поэзии, и это вино крепче любого вина, которое способен выпить человек. Кто же может быть твоим Симулгом? Ты есть ничто и все одновременно. Являясь дервишем, ты больше всей Вселенной, подобно фениксу, ты горишь в огне своего совершенства и, возрождаясь, становишься еще совершеннее. Меч - наш кабак и наше вино, ты - наша птица Симулг и наша гора с кладью драгоценностей. Высота каждой из твоих вершин – свидетельство твоего величия. Глубина твоего каждого водоворота – знамение твоего совершенства. Твое слово – опьяняющее вино для всех мудрецов планеты. Хафиз! – так зачем же тебе виноградное вино?" [30,10-15].

Немецкий ученый К.Буркхард в одной из своих работ отмечал, что газели Хафиза звучат, как итальянские сонеты и можно не заметить, как попадешь под власть его бейтов[4,36] и в первую очередь эта власть диктуется напевностью, мелодичностью стихов Хафиза. Так, в Таджикистане до сих пор слагают песни на слова Хафиза, входящие в золотой фонд "Шашмакома".

Достойно справедливости что внимание, слава и популярность не только у европейцев, но и всего мира заключается в его неповторимости газелей, лисон-ул-гайб, они обладают тайным, сокровенным языком. Несмотря на трудные времена той эпохи, Хафиз писал волнующие газели, покорившие европейский мир. Тайна этой славы заключается в жемчужинах его строк, внося мудрость и аромат любви в таджикско-персидскую поэзию и культуру. Поэтому этот аромат, как аромат розы, разносится по всему свету.

ЛИТЕРАТУРА

1. Abu Talibchan. Divan von Hafiz. Calcutta, 1771, 1826. 150 p.
2. August von Platen. Spiedel des Hafiz Cedichtssammlung. Leaden – Brill, 1822. S.27-80.
3. Beghe H. Die ausgewählte Casclen von Hafiz in 12 Banden. Tülingen, 2004.
4. Burckhard K. Die Kultur der Renaissance in Halien. Leiden – Brill, 1743. S.36.
5. Crundriss der iranischen Philologie. Strassburg, 1896, 1904. S.303-304.
6. Donats Birus H. Goethe ein letztes Universalgenie. Köln, 1999. S.10.
7. Goethe I.W. Divan ind Abhandlungen. - Hamburger Ausgabe. Band 2. S.252-253.
8. Goethe J.W. West-Ostlicher Divan. Leiden – Brill, 1819. S.57-68.
9. Gropp G. Deutsche Forschungen in Iran // Zarathustra und die Mithras-Mysterien. Hamburg, 1993. S.35-36.
10. Hammer Purgstall. Der Divan von Muchammed Schemseddin Hafiz. Stuttgart-Tübengen, 1812. Bd. 1-3.
11. Herbin Au. Notice sur Khaudjah Hafiz al-Chyraz. Paris, 1806. 39 p.
12. Hyde T. Das erste Gasel von Hafiz. Oxford, 1771. P.5.
13. Johannes Scherr. Bildersaal der Weltliteratur. Stuttgart, 1855. S.68.
14. Khanlari P.A. Hafiz de Chiraz / Lame de Piran. Paris, 1951. P.153-177.
15. Lentz W.Goethes. Noten und Abbildungen zum west –ostlider Divan. Orientalische Iranforschung. S.23-24.
16. Mininski P. Schatzkammer Orientalischer Sprache. Wien, 1680. S.12.
17. Olearia A. Die Reise nach Osten. Leiden-Brill, 1674. S.1-65.
18. Peetro de la Valee. La religion / Etudes sur histoire des Religions,5. Roma, 1725. P.125; Хромов А.Л. Когда в Европе узнали Хафиза // Коммунист Таджикистана, 1981. 25 февраля.
19. Revinsky B. Specimina poeseos persical. Wien, 1771. S.3.
20. Rosenzweig-Schwarnau. Der Divan des grossen lyrischen Dichters Hafiz. Wien, I. 1858, II - 1863, III – 1864.
21. Salman von Sava. Die gesammelte Gedichte von Hafiz. ZDMG, 1376. XV. P.758-772.
22. Schaeder H.H. Die Tats. Zürich, 1957. S.25.
23. Sundermann W. Remane M. Lob der Geliebten: klassische – persische Dichtungen. Berlin, 1983. S.155-185.
24. Брагинский И.С. Из истории таджикской и персидской литератур / Избранные работы. М., 1972. С.523-524.
25. Ванслов В.В. Эстетика романтизма. М., 1966. 403 с.
26. Вохидова С. Тамаддуни Эрониёну тоҷикон дар таърихнигории мамолики олмонизабони Аврупо / Карни XVII-XXI. Душанбе, 2007. С.146-147.
27. Гёте И.В. Примечания и заметки для лучшего понимания Западно-восточного дивана. –Проблемы востоковедения. 1960. № 3. С.185-187.
28. Дехоти Р. Изучение Хафиза и интерпретация его творчества в Германии в первой половины XIX в.: Дисс. ... канд.филол.наук. Душанбе, 1984. С. 200-214.
29. Мухтор Ш. Персидско-таджикская, классическая поэзия во Франции. Душанбе, 2003. С.125.
30. Ницше Ф. Собрание в двух томах. М., 1990. С.10-15.
31. Олеария А. Подробное описание путешествия Гольштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1639 гг., составленное секретарем посольства. М., 1870. С.792.
32. Фрейтаг К. Библиография к Хафизу // Литературе Ирана X-XV вв. Восток. -М.-Л.: Академия, 1935. С 467.
33. Чемоданова И.Г. Роль романтизма в становление болгарской национальной литературы / Развитие литературы в эпоху формирования наций в странах Центральной и Юго-восточной Европы / Романтизм. М., 1983. С.217-260.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17350083>

УДК 547

МРНТИ 34.33.33

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ЗАЛИВОВ БОЛЬШОГО АРАЛА

Н.С. САМБАЕВ

Казахстан, г.Аральск. ТОО «НПЦРХ» Аральский филиал,
докторант «КазНУ» имени Аль-Фараби

Аннотация. В данной работе рассматривается современное состояние заливов Большого Арала в период 2024-2025 гг., исследования. В настоящее время остаточные водоёмы Большого Арала находятся в стадии прогрессирующей деградации, выражающейся в сокращении площади водного зеркала, снижении средних глубин и интенсификации процессов минерализации. В условиях неблагоприятной гидрологической обстановки Арало-Сырдарьинского бассейна, после прекращения подачи воды через Кокаральскую плотину с 2021 года, наблюдается устойчивая тенденция к регрессии гидроэкосистем. Ежегодные потери водных ресурсов, достигающие до 200 млн м³ (в первую очередь в заливах Туцebas и Чернышёва), способствовали ускоренному формированию деструктивных процессов, связанных с усыханием водоёмов. По результатам исследований 2025 года, залив Туцebas полностью утратил водное зеркало, тогда как залив Чернышёва продолжает сокращаться в объёме, что приводит к формированию аридных солончаковых ландшафтов с повышенной минерализацией и деградацией экосистемных функций.

Ключевые слова: Западная часть БАМ, Чернышев, Туцebas, солёность, акватория.

Введение. Аральский бассейн является замкнутой гидрографической системой, лишенной связи с мировым океаном. Следовательно, любые колебания в естественном стоке рек, питающих море, а также возрастающее антропогенное водопотребление в пределах его водосбора и прилегающих территорий, неизбежно влекли за собой снижение поступления воды в Аральское море и, как следствие, его деградацию [1].

Дестабилизация естественного гидрологического режима реки Амударьи обусловила сокращение объема речного стока, поступающего в Большой Арал. Величина притока демонстрировала значительную амплитуду колебаний, варьируясь от 0 до 19,5 км³ в год. Соответственно, среднегодовая отметка уровня моря изменялась в диапазоне от -1,17 до +0,03 метра до 2010 года.

Водоемы Большого Арала после разделения от Малого Арала являлись основными местами добычи цист жаброногого рачка артемии. Покоящиеся яйца артемии (цисты) являются промысловым объектом, имеющим международный спрос. Цисты рачка используются в качестве корма в рыбоводстве, в аквакультуре для всех культивируемых водных животных, в птицеводстве, как поставщики ценных биоактивных веществ в фармацевтической и косметической промышленности [2].

Ежегодно в закрепленных природопользователями участках производилась добыча цист артемии. В Западной части БАМ уловы достигали до 500 тонн, в заливе Чернышева – 300 тонн и заливе Туцebas более 90 тонн. На сегодня добыча артемии не превышает 341 тонн только в Западной части, остальные водоемы утратили воспроизводственный потенциал. Популяция артемии сохраняет свою продуктивность до минерализации 200–250 ‰ (промилле). Артемия способна обитать в водоеме и при высшей минерализации (до 300 ‰), однако продуктивность рачка при этом остается незначительной для поддержания рентабельного промысла.

С нарушением гидрологической обстановки в заливах нарушилось экологическое состояние, повысилась солёность воды тем самым приведя к снижению воспроизводства цист в последующие годы. На сегодняшний день Западная часть БАМ утратила более 35 % акватории водного зеркала, залив Чернышева более 60 %, а залив Туцebas полностью высох.

Изменение гидрологической обстановки на Арало-Сырдаринском бассейне наблюдается и по сей день. Нестабильность вызванная после длительного падения уровня воды в прошлом, так и полным прекращением поступления воды после закрытия шандоров Кокаральской плотины в марте 2021 года, привело к сильному сокращению акватории водоема западной части Арала, а также заливов Тушебас и Чернышева. Современные остатки Большого Аральского моря на сегодняшний день отличаются крайне нестабильными физическими процессами, влияющими на вертикальное перемешивание воды [3].

По данным мониторинговых исследований в водоемах данных заливов фиксируется прогрессирующее усиление вертикальной стратификации вод в межгодовом масштабе, что обуславливает развитие меромиктических условий. Водоемы Западной части БАМ, согласно генезису и морфологическому строению, могут быть классифицированы как подтип ложбинных озер. Данные водоемы относятся к категории малых по классификации, характеризуются неглубокими средними глубинами (0,7-2,3 м) и максимальными глубинами (1,5-8,5 м), при этом сохраняя малую подпитку грунтовыми водами.

Целью данной работы является анализ современного состояния остаточных водоемов Большого Арала.

Материалы и методы исследования

Комплексное исследование остаточных водоемов Большого Арала охватывает весенние и осенние периоды 2024 г., и летний период 2025 г. На водоемах были проделаны следующие работы: сбор натурных материалов, сняты координаты точек по акватории, взяты промеры глубин по станциям, замерялись основные гидрохимические параметры.

Сбор натурных материалов, характеризующий гидрохимические режимы проводился в соответствии с типовыми методиками (СТ РК ГОСТ Р 51592-2003 Вода, 2003; Приказ Председателя Комитета по водным ресурсам Министерства сельского хозяйства РК, 2016) [4-5]. Отбор проб воды анализ был произведен с поверхностного слоя воды (таблица 1). С каждой станции портативными приборами замерялось наличие растворенного кислорода в воде анализатором воды «МАРК-302М» и активная реакция воды рН-метром МАРК-901. Для определения концентраций ионно-солевого состава, биогенных элементов, органических веществ, пробы воды были обработаны в лаборатории Аральского филиала ТОО «НПЦРХ» и в лаборатории Аральского отделения РГП на ПВХ «Национальный центр экспертизы» КСЭК МЗ РК по Кызылординской области. Визуализация акваторий водоемов проводилась с использованием спутниковой системы платформы «Planet Insights» и «Планеты Земля»

Таблица 1 – Количество собранных проб по водоемам Большого Арала

№	Название водоема	Координаты расположения	2024 год весна-осень		2025 год весна	
			Гидролог ия	Гидрохим ия	Гидролог ия	Гидрохими я
1	Залив Тушебас	46°16'28.67"C 59°38'23.05"B	4	4	-	-
2	Залив Чернышева	45°58'50.78"C 59°14'22.63"B	4	10	2	4
3	Западная часть	45°48'7.83"C 58°43'19.08"B	4	20	2	10

Результаты и обсуждения

По итогам мониторинговых исследований, проведенных в период с 2024 по 2025 гг., по годам заметно прослеживается относительное снижение площади водоемов. При анализе спутниковых съемок за последние десять лет, визуально видно как сужается акватория

водного зеркала на всех водоемах заливов. К 2009 году восточная, мелководная часть моря претерпела значительные изменения, превратившись в заболоченную зону, насыщенную хемогенными грязями и илами. Акватория демонстрирует ускоренную динамику изменений, как в уровне воды, так и в своих морфометрических параметрах. Продолжающееся высыхание Аральского моря кардинально меняет условия формирования почв, особенно вблизи береговой линии. На финальных этапах развития почв, когда процессы засоления, связанные с избытком влаги, ослабевают, на первый план выходит засушливый климат. Под его воздействием почвы трансформируются в типичные пустынные образования. В зависимости от состава грунта, засоленные участки, теряя соль, либо превращаются в такыры, либо развеиваются ветром, становясь песками.

Ранее, после деления моря на Малое (Северное) и Большое (Южное), залив Тущубас являлся самой северной частью Большого Арала. Однако осенью 2004 года этот залив обособился от Большого Арала. Временное воссоединение с Восточным Большим Аралом происходило лишь во время весенних паводков, когда из Малого Арала сбрасывалось значительное количество воды. Если в 2012 годах площадь рассматриваемой Западной части залива в пределах Актыбинской области, составил 88843 га, то 2014 году снижается до 69652 га, 2016 году 62554 га, 2018 году 48427 га, 2021 году 32439 га, в 2024 году 14331 га. Тенденция снижения наблюдается в заливах Чернышева и Тущубас. Динамика снижения площади водного зеркала на заливах БАМ приведена на рисунках 1-2.

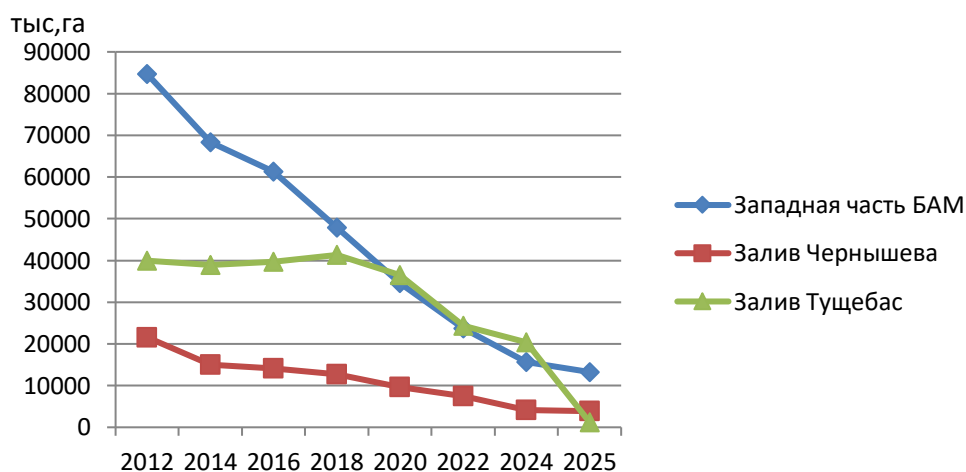

Рисунок 1- Динамика снижения площади водного зеркала в заливах БАМ за 2012-2025 гг.

А (2024 г.)

Б (2025 г.)

Рисунок 2- Спутниковые съемки, выполненные в 2024 г (А) и
2025 году (Б) заливов Большого Арала

По данным ежегодных исследований с 2015 года Западная часть отделилась от основного залива Чернышева, начиная с 2018 годов, за каждым последующим годом вода отходила от береговой линии в горизонтальном смещении в Западной части и зал. Чернышева в среднем на 1 метр, в заливе Тушебас на 50 м. Как видно на рисунке 1, в результате таких прогрессирующих действий привело к заметному снижению объема воды, с тех пор в Западной части и зал. Чернышева на сегодняшний день осталось лишь 35-40% воды. К такому быстрому уходу воды способствовали следующие условия:

- прекращение поступления воды с 2021 года;
- аридный климат Приаралья характеризующийся очень жарким летом (средние температуры июля +24...+28 °С, максимумы свыше +40 °С) и холодной зимой.
- низкая влажность воздуха и сильные ветра способствуют высокой испаряемости.

По данным метеорологических наблюдений, с поверхности воды Арала испаряется 1000–1200 мм в год, местами до 1500 мм. Это значительно превышает количество осадков (100–150 мм/год) в десятки раз. Максимум испарения приходится на лето (июнь–август), когда солнечная радиация и температура воздуха максимальны. Сокращение объемов воды усиливает соленость воды, так как соли остаются после испарения. Для определения потери объема воды за каждый год можно в среднем рассчитать его объемы применяя формулу объема:

$$\Delta V = \Delta h \times S;$$

- ΔV — изменение объёма воды (м³),
- Δh — снижение уровня воды по горизонтали (м),
- S — площадь зеркала водоёма (м²).

применяя средний уклон дна 1:1000 (пологий для Арала) объём потерь воды при отходе берега на 1 м составит 0,13 млн м³ в год.

Таким образом, применяя данную формулу потери объема воды в Западной части Большого Арала и зал. Чернышева составляет – 0,13 млн м³, в заливе Тушебас – 0,2 млн м³ в год. Разница потерь в сравнении двух водоемов не одинаковая, при площади залива Тушебас 20 тыс. га в 2024 году осенью глубина при равномерном дне варьировала от 0,2 до 1,3 мм. Сильное испарение и ветры, очевидно, привели к полному высыханию в летний период 2025 года всего за короткий промежуток времени. Основная масса осадков выпадает в виде слабых и незначительных по величине дождей или снегопадов. Таким образом, вся область относится к районам недостаточного увлажнения. Под влиянием периодически изменяющихся метеорологических условий и других факторов окружающей среды уровень водоема испытывает сезонные, годовые и многолетние колебания. Снижение уровня рапы происходит, с одной стороны, за счет изменения осадков и притока грунтовых вод, то есть приходной части водного баланса, а с другой стороны – за счет интенсивного испарения воды при более высоких температурах, то есть увеличения расходной части баланса. В периоды пониженного увлажнения приходная часть водного баланса уменьшается, а расходная часть увеличивается, в результате этого уровень рапы в озере снижается. В зависимости от цикла водности все без исключения озера переживают стадии максимальных, средних или низких величин обводнения и высыхания.

Резкие колебания температуры, солености и плотности воды в различных слоях в свою очередь, затрудняет формирование устойчивых вертикальных циркуляций и способствует

стратификации водоемов. В результате, процессы самоочищения и поддержания биоразнообразия в этих уникальных экосистемах оказываются под угрозой [6].

За последние десять лет гидрохимическое состояние остаточных водоёмов Большого Арала остаётся очень критичным. Основным определяющим компонентом в воде является ионный состав, где концентрации ежегодно подвержены к повышению.

По данным исследований наличие растворенного кислорода в воде водоемах очень низкое и колеблется в пределах от 3,15- 5,25 мг/дм³. Концентрация растворенного кислорода в придонных слоях Западной части БАМ оставалась практически неизменной, что ещё раз позволяет говорить об изолированности придонного слоя от остальной части водной колонны и анаэробной среде, сформировавшейся здесь вследствие разложения органического материала в условиях плотностной вертикальной стратификации. Стоит отметить о наличие запаха сероводорода в придонном слое зал. Тущевас, где в условиях слабого перемешивания и высокой температуры происходит органическое разложение (остатки фитопланктона, тростников, мёртвой биоты) при отсутствии О₂ идёт по анаэробному пути → выделяя Н₂С. Величина водородного показателя на водоемах варьирует от 9,20 до 11,2, что относится к щелочной среде (таблица 2) .

Таблица 2- Гидрохимические показатели водоемов Большого Арала

Водоемы	рН	Растворенные газы		Биогенные соединения, мг/дм ³			Перманганатная окисляемость, мгО/дм ³	Соленость, ‰
		CO ₂ , мг/дм ³	O ₂ мг/дм ³	NH ₄	NO ₂	NO ₃		
2024 г.								
Зал.Тущевас	9,48	1,26	3,28	9,30	0,036	7,8	45,3	217
Зал.Чернышева	10,5	0,02	2,14	8,60	0,014	10,5	38,2	275
Зап Часть БАМ	9,86	0,01	4,15	0,21	0,48	17,2	10,4	180
I-полугодие 2025 г.								
Зал.Тущевас*	-	-	-	-	-	-	-	-
Зал.Чернышева	11,12	1,10	3,15	0,16	0,14	0,40	9,6	300
Зап Часть БАМ	9,12	0,02	4,05	0,12	0,08	0,16	9,7	200
Примечание * – В текущем периоде залив Тущевас полностью высох								

Следует особо отметить о продолжающейся деградации залива Чернышева, где соленость уже достигая пределы 300 ‰ как мертвый водоем, остановило свое существование жаброногий рачок артемия. Согласно принятой классификации вода гипергалинных озер № 1 и № 2 по величине минерализации (выше 50 г/дм³) относится к рассолам, по ионному составу – к хлоридной-натриевой группе II-типа [7]. Наличие биогенных соединений находится равномерно, концентрация аммонийного азота составляет – 0,12-0,16 мг/дм³, нитритов – 0,08-0,14 мг/дм³, нитратов – 0,16-0,40 мг/дм³. В Западной части БАМ величина солености намного ниже, чем в заливе Чернышева, так как здесь имеется подпитка малых грунтовых вод, как и в Казахстанской, так и в пределах Узбекистанской части. Начиная с Казахстанской части, водоем ежегодно сокращается, что в недалеком будущем может совсем высохнуть при продолжающейся деградации. На сегодняшний день соленость воды в Западной части БАМ

находится в пределах 200 ‰, развитие рачка артемии пока сохраняет свою продуктивность и заготовка цист артемии идет с сентября по декабрь месяцы (рисунок 3).

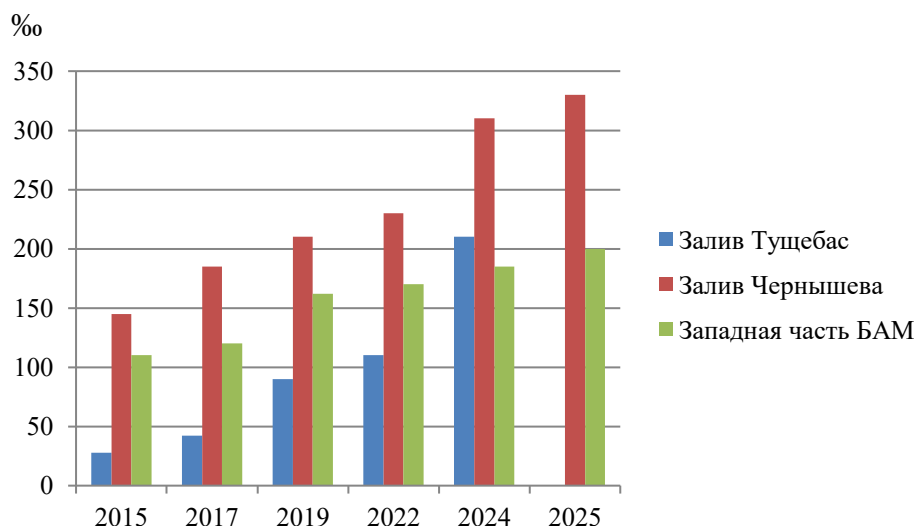

Рисунок 3 – Динамика роста солености в воде на водоемах Большого Арала за 2015-2025 гг.

Распределение минерализации по глубине показывает, что максимальная концентрация солей сохраняется в придонных слоях водоёма. Такая стратификация существенно затрудняет процессы вертикального перемешивания водных масс и способствует формированию устойчивой солевой линзы. Донные горизонты характеризуются закристаллизованными солевыми отложениями, что подтверждается при отборе проб бентосных организмов дночерпателем, где извлекаются крупные фрагменты кристаллизованной соли, покрывающие значительные участки дна. Подобные процессы усиливают деградацию водоёма, ведут к дальнейшему увеличению солеобразования.

Заключение

Результаты проведённого исследования показали, что в настоящее время остаточные водоёмы заливов Большого Арала претерпевают интенсивные трансформации, выражающиеся в уменьшении их объёма, росте солености, нарушении процессов вертикальной циркуляции водных масс и формировании кристаллизованных донных отложений. Выявлены ежегодные сокращение акватории залива Чернышева и Западной части БАМ с повышением солености на 10-15 ‰ в год, обнаружено высыхание залива Тущевас. Деградация водоёмов идёт стремительным темпом, оставляя за собой засоленные солончаки, безжизненные донные отложения и разрушенные экосистемы. Таким образом, остаточные водоёмы Большого Арала превращаются в очаги вторичного опустынивания, что создаёт угрозу как для региональной экологии, так и для социально-экономической устойчивости приаральских территорий.

Для сохранения экологического состояния водоемов необходимо провести ряд гидротехнических мер:

- обеспечение хотя бы минимального гарантированного объёма воды для подпитки отдельных заливов через Кокаральскую плотину;
- бурение скважин для подъёма подземных вод (артезианских горизонтов) и подпитки наиболее ценных по экосистемным функциям заливов;

При выполнении данных мелиоративных земляных работ, возможно, удастся сохранить частичные акватории заливов, что позволит замедлить процессы деградации и создать условия для поддержания минимального уровня остаточных водоёмов Большого Арала.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аральское море и Приаралье. (Обобщение работ НИЦ МКВК по мониторингу состояния и анализу ситуации). Baktia press. Ташкент 2017. ISBN 978-9943-4895-9-2.
2. Шарапова Л. И., Шарипова О. А., Трошина Т. Т., Кенжебеков Б. К., Нуриева Ш. Б. Популяции артемии в современных условиях соляных озер юго-востока Казахстана // Вестник Астраханского государственного технического университета. Серия: Рыбное хозяйство. 2019. № 1. С. 72–82. DOI: 10.24143/2073-5529-2019-1-72-82.
3. Определение рыбопродуктивности водоемов и/или их участков, разработка биологических обоснований прогноза допустимых уловов и выдача рекомендаций по режиму и регулированию рыболовства на водоемах международного и республиканского значения Арало-Сырдарьинского бассейна. Раздел: Аральское (Малое) море и р. Сырдарья: Отчет о НИР/НПЦ РХ – Аральск, 2014-2024.
4. Приказ Председателя Комитета по водным ресурсам Министерства сельского хозяйства Республики Казахстан от 9 ноября 2016 года № 151 «Об утверждении единой системы классификации качества воды в водных объектах».
5. СТ РК ГОСТ Р 51592-2003 Вода. Общие требования к отбору проб. - Комитет по стандартизации, метрологии и сертификации Министерства индустрии и торговли Республики Казахстан. - Введен в действие 01.01.2005. Справочник технического комитета по стандартизации. – М.: ИПК издательство стандартов, 2003.-775с.
6. Воронов П. М. Солевой состав воды и изменчивость *Artemia salina* (L.) // Зоол. журн. 1979. Т. 58. Вып. 2. С. 175–178.
7. Алекин О. А. Общая гидрохимия / О.А.Алекин. – М.:Гидрометеиздат, 1953. – 295 с.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17350147>

ҚОҒАМДЫҚ КЕЛІСІМ ЖӘНЕ САЯСИ ТҰРАҚТЫЛЫҚ – КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТЫҢ МАЗМҰНЫ ЖӘНЕ ОНЫ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ҚҰРАЛДАРЫ

СЕЙТҚАДЫР ОЛЖАС БОЛАТУЛЫ

Әл – Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Философия және саясаттану факультеті, Саясаттану және саяси технологиялар кафедрасының 2 – курс магистранты
Алматы, Қазақстан

Аннотация: Бұл мақалада қоғамдық келісім мен саяси тұрақтылық концептілері конституциялық құндылықтар тұрғысынан зерттеледі. Зерттеу барысында негізгі мақсат — конституциялық құндылықтар қоғамдағы келісім мен тұрақтылықты қалай қамтамасыз ете алатынын көрсету. Методологиялық негіз ретінде жүйелі талдау, салыстырмалы-экономикалық тәсіл, құқықтық әдістер қолданылды. Нәтижелерге сүйенсек, қоғамдағы ортақ құқықтық сана-сезім мен институттардың легитимдігі қоғамдық келісімнің негізін құра отырып, саяси тұрақтылықты нығайтады. Сонымен қатар, Қазақстандағы тәжірибелер мен реформалар талданып, конституциялық нормаларды іске асырудағы шектеулер мен мүмкіндіктер қарастырылады. Мақалада құқықтық, институциялық, әлеуметтік механизмдерді қолдану арқылы конституциялық құндылықтарды қоғамда орнықтыруға бағытталған ұсыныстар ұсынылады.

Кілт сөздер: конституциялық құндылықтар; қоғамдық келісім; саяси тұрақтылық; институттық механизмдер; құқықтық мәдениет

Саяси тұрақтылық — мемлекеттің дамуы мен әлеуметтік тұрақтылығы үшін аса маңызды фактор. Бұл тұрақтылық басқару институттарының тиімді қызметімен, азаматтардың билікке деген сенімімен, құқықтық нормалардың сақталуымен тығыз байланысты. Бірақ саяси тұрақтылық кездейсоқ пайда болмайды — оның негізінде қоғамдық келісім мен конституциялық құндылықтар жатыр.

Қазақстан Республикасының Конституциясы мемлекет пен қоғам арасындағы өзара келісімді нығайтуға бағытталған. Бұл мақалада «қоғамдық келісім», «конституциялық құндылық» және «саяси тұрақтылық» ұғымдары талданады, олардың өзара байланысы қарастырылады, Қазақстан тәжірибесі зерделенеді. Сонымен қатар, бұл құндылықтарды іске асыру үшін қолданылатын құқықтық және институциялық механизмдер ұсынылады [1].

Конституциялық құндылықтар — қоғам мен мемлекеттің негізгі құқықтық құрылымын, моральдық және идеологиялық негіздерін көрсететін ұстанымдар жүйесі. Бұл құндылықтарға адамның құқықтары мен бостандықтары, заң үстемдігі, демократия қағидалары, әділеттілік және саяси тұрақтылық жатады.

Негізгі Конституцияда (Қазақстан) «азаматтардың құқықтары мен бостандықтары», «қоғамдық келісім» және «саяси тұрақтылық» ұғымдары арнайы көрсетілген. Осылайша, Конституция қоғам мүшелерінің ортақ құқықтық сана-сезімін қалыптастырып, мемлекеттің саяси легитимдігін нығайтады [2].

Қоғамдық келісім — қоғам мүшелері арасында саяси және құқықтық нормаларға, мемлекеттік институттардың қызметіне ортақ көзқарас пен түсінік болуы. Қоғамдық келісім саяси даулар мен мүдделер арасындағы қақтығыстарды бейбіт жолмен шешуге мүмкіндік береді. Бұл келісім институттардың тұрақты және прогножды жұмыс істеуі үшін аса маңызды [3].

Статикалық тұрақтылық саяси жүйенің қазіргі күйін сақтап тұру, институционалдық құрылымдардың, заңдардың, басқару механизмдерінің шиеленіссіз жұмыс істеуі дегенді білдіреді. Бұл түрде: Мемлекеттің құқықтық жүйесі, басқару институттары, заңдар мен ережелер

дерлік өзгермейді немесе өзгерістері өте баяу жүзеге асады. Қоғамда негізгі саяси акторлар мен топтар арасында келісім, институционалдық тұрақтылық бар. Сыртқы және ішкі қауіп-қатерлер болмаған жағдайда немесе олар алдын ала басқарылатын болса, қоғам тыныш жағдайды ұстанады [4]. Мысалы, егер сайлау түрлері, үкімет құрылымы, конституциялық нормалар өзгеріссіз қалса, мемлекеттік органдар тұрақты жұмыс істеп тұрса — бұл статикалық тұрақтылықтың көрінісі. Алайда мұндай тұрақтылық өзгерістерді ендіре алуда әлсіз болуы мүмкін.

Динамикалық тұрақтылық — саяси жүйенің өзгерістерге икемділігі, жаңашылдықтарды қабылдау қабілеті, институционалдық реформаларды жүзеге асыру арқылы тұрақтылықты сақтау. Бұл түрде: Құқықтық және саяси нормалар қажет десең, өзгертіледі немесе жаңартылады. Қоғамдық сұраныс, әлеуметтік өзгерістер, экономикалық даму, халықаралық талаптар сияқты сыртқы факторларға жауап бере алады [5]. Тұрақтылықтың мазмұны — тек сақтау емес, даму арқылы өзгерістер жағдайында жүйенің өміршеңдігін қамтамасыз ету.

Мысалы, Қазақстандағы конституциялық реформалар, сайлау жүйесіндегі өзгерістер, депутат құзыреттерін кеңейту, әкімдердің сайлануы сияқты модернизация әрекеттері динамикалық тұрақтылықтың көріністері бола алады.

Институттық легитимдік. Легитимдік — бұл халықтың билік институттарын заңды және моральдық тұрғыда мойындауы, оларға сенуі. Макс Вебердің теориясына сәйкес, легитимдік үш негізгі түрге бөлінеді: дәстүрлі, харизматикалық және рационалды-легальды (ақыл-парасаттық) легитимдік. Дәстүрлі легитимдік қоғамда бұрыннан қалыптасқан дәстүрлер мен салт-дәстүрлерге негізделеді. Харизматикалық легитимдік — жетекші тұлғаның жеке қасиеттеріне халықтың сенімі [6]. Ақыл-парасаттық немесе заңдық легитимдік — биліктің заң мен Конституцияға сай болуы, халықтың құқықтық санасы мен заң талаптарын жоғары бағалауы.

Институттық легитимдік бар кезде азаматтар мемлекеттік құрылымдардың заңдылығын мойындайды, оларды қолдайды, билік органдарына сенім артады. Бұл сенім саяси тұрақтылыққа өте маңызды — себебі билік шешімдерін орындау, заңдарды құрметтеу, әлеуметтік келісім институттарының тиімді болуы осы сенімге негізделеді.

Қақтығыстарды келісімдік жолмен шешу мүмкіндігі: Қоғамда түрлі топтар мен мүдделер бар — экономикалық, әлеуметтік, этникалық, конфессиялық, саяси. Бұлар арасында қарама-қайшылықтар туындайды. Келісімдік жол — адамдар өздері үшін маңызды сұрақтарды талқылау, диалог жүргізу, компромиссқа келу, заң мен нормативтік шаралар арқылы мәселе шешу. Бұл процесс: Бір кезде туындайтын шиеленістердің жоғарлап кетуіне жол бермейді. Азаматтардың құқықтарын қорғауға, теңдік пен әділеттілік нормаларының сақталуына мүмкіндік береді. Қоғамдағы сенім деңгейін жоғарылатады — адамдар «менің дауысым естіліп жатыр» деп сезінеді [7]. Заңсыз немесе зорлық-зомбылықпен шешім қабылдау жағдайлары қоғамдық келісімді бұзады, саяси тұрақтылыққа қауіп төндіреді.

Құндылықтық біртұтастық: Конституциялық құндылықтар (адам құқықтары, құқық үстемдігі, әділет, демократия) қоғам мүшелері арасында ортақ қабылданған болса, олар адамдарды бір ортақ идеалға, нормалар жүйесіне біріктіреді. Құндылық біртұтастық қоғамда “қызыл жіп” сияқты — заң мен институттардың жұмыс істеуінде қоғамның өзі қабылдаған мінез-құлық нормаларының әсері бар [8]. Бұл бір нәрсеге ұқсайды: егер жолда жолаушылар жарыспай жүрсе, бәрі ретпен, келісімде болса — қозғалыс тыныш жүреді. Бұл біртұтастық әсіресе көпұлтты немесе көпконфессиялы елдерде маңызды — әр түрлі мәдени, діни топтар арасында ортақ конституциялық құндылықтардың болуы қоғамдық келісімнің негізін қалайды.

Мәдени және идеологиялық үйлесім. Саяси мәдениет — бұл қоғамдағы адамдардың саяси құндылықтары, саяси қатысуға көзқарастары, партиялар мен институттарға сенімі. Егер саяси мәдениет конституциялық нормалармен үйлесетін болса, қоғамда заң мен институттарға құрмет, саясатқа қатысу, пікір алмасу қалыптасады. Идеология — көп жағдайда саяси идеологиялық бағыттар адамның дүниетанымына әсер етеді. Егер идеологиялар демократиялық ценносттарға,

құқыққа, әділеттілікке, ашықтыққа негізделсе, олар тұрақтылыққа септігін тигізеді [9]. Керісінше, радикалдық, авторитарлық немесе экстремистік идеологиялар қоғамды бөлшектеп, тұрақтылықты бұзуы мүмкін.

Қазақстандағы құқықтық-нормативтік база және тәжірибе. Конституциялық нормалар мен реформалар. Қазақстан Конституциясы бірнеше рет өзгертілді (1998, 2007, 2011, 2017, 2022) — бұл конституцияны қоғам мен заман талабына бейімдеу талпынысы. Конституцияның жалпы нормалары “қоғамдық келісім” және “саяси тұрақтылық” ұғымдарын негізгі принцип ретінде бекітеді. Институттар мен практикалық құралдар Конституциялық Кеңес, сот жүйесі — заңдардың Конституцияға сәйкестігін бақылау. Парламент, партиялар — заң шығару мен саяси бақылу механизмдері. Азаматтық қоғам, бұқаралық ақпарат құралдары — қоғамдық дискурс қалыптастырады, конституциялық нормаларды насихаттайды. Жолдаулар, реформалар, жобалар — мемлекеттік саясат бағыттарын белгілеп, тұрақтылықты қолдайды. Мысалдар: Қазақстанның көпұлтты құрылымы ішінде ұлттық келісім мен саяси тұрақтылықты қамтамасыз етуге бағытталған саясаттар. Мемлекеттің ішкі саяси тұрақтылықты сақтау үшін қоғамдық іс-шаралар, ақпараттық науқандар жүргізуі.

Саяси плюрализмнің шектеулілігі. Саяси плюрализм — түрлі саяси партиялар мен топтардың тең құқықпен қатысуы мен саяси күреске мүмкіндік беруі. Бірақ көптеген елдерде, соның ішінде Қазақстанда, бұл мүмкіндік шектелген. Оппозициялық пікірдің шектеулілігі: кейбір саясаткерлер мен партиялар заңнамалық немесе әкімшілік кедергілерге ұшырайды. Мысалы, оппозициялық партияларды “экстремистік” деп тану немесе олардың қызметін тоқтату сияқты тәсілдер қолданылуы ықтимал [10]. Партияларды тіркеу және заңды талаптар: Қазақстанда өткен заңдар партиялардың тіркелу шектерін көтеру арқылы партиялық плюрализмді шектеді [11]. «Көрінетін плюрализм»: кейде көптеген партиялар бар болып көрінеді, бірақ олардың бағдарлары мен шешімдері арасында тура бірдей шектеулі айырмашылық болады — билікке жақын және шын мәнінде тәуелсіз партиялар саны аз болуы мүмкін [12]. Осы шектеулер қоғамдағы саяси диалогты әлсіретуі, азаматтардың өз пікірін білдіруге деген мүмкіндігін шектеуі мүмкін. Бұл өз кезегінде қоғамдық келісім мен тұрақтылыққа әсер етуі мүмкін.

Институттардың әлсіздігі. Тәуелсіз институттар болмаған жағдайда конституциялық және заң нормалары формальды сипатқа ие болады — қағазда тұрып қалады. Сот жүйесінің тәуелсіз еместігі: егер сот билігі билікке тәуелді болса, заңдарды шынайы түрде қолданбауы мүмкін. Бұл әділетсіздік сезімін тудырады және заңға деген сенімді төмендетеді. Бақылау және тәуелсіз органдардың әлсіздігі: прокуратура, антикоррупциялық агенттіктер, бақылаушы органдар тиімді жұмыс істемесе, заң бұзушылықтар әдеттегі құбылысқа айналуы мүмкін. Коррупцияның кең таралған болуы: мемлекеттік басқаруда жемқорлықтың болуы институттарға деген сенімді азайтады. Мысалы, Қазақстан Коррупцияны қабылдау индексі бойынша елдің жағдайы туралы деректер бар. Конституциялық нормалардың ресми ғана болуы: егер заң күші әрекетке жаратылмаса, мемлекет пен азаматтардың қарым-қатынастары формальды болмақ. Институттардың әлсіздігі жағдайында, қоғамдағы нормалардың сақталуы институттардың тәуелділігіне немесе биліктің икеміне байланысты болады, бұл тұрақтылық үшін қауіп тудырады.

Заңға, Конституцияға сенімнің төмендігі: Қазақстандағы жағдай. Негізгі себептері мен көріністері: Заң нормаларын бұзу және жауапсыздық, егер билік заң нормаларын бұзса немесе бұзушылықтарға жауап бермесе, азаматтар заңның әділеттілігіне күмәнданады. Бұл сенімнің төмендеуіне әкеледі. Заң бұзушылықтар жұртшылық алдында ашық талқыланбаған жағдайда, сот үкімдері адал емес деп қабылдануы мүмкін. Құқықтар мен міндеттердің іс жүзінде орындалмауы. Конституцияда жазылған құқықтар мен міндеттердің қағазда қалып қоюы — халық арасындағы сенімге үлкен соққы береді. Мысалы, адам құқықтары, сөз бостандығы, жиналу бостандығы сияқты негізгі құқықтар үшін қарапайым азаматтардың талаптары орындалмаған жағдайда құқықтық сенім дағдарысына ұласады. Сенімнің әлсіреуі мен құқықтық сананың төмендеуі

Қоғамда заңды үнемі құрметтеу, нормативтік нормаларға мойынсұну мәдениетінің жеткіліксіздігі болса, заңсыз әрекеттерге бейімділік артады. Сонымен қатар, заң талаптарын білмеу немесе түсінбеу де сенімсіздік туғызады. Институттардың легитимдігінің зақымдануы. Конституция мен заң нормаларын сақтамаған кезде, мемлекеттік институттарға, судьяларға, прокуратураға деген сенім жоғалады. Бұл институттардың қабылданған шешімдеріне күмән келтіру, дауларды заңсыз деп санау сияқты үрдістерге әкеледі. Қоғамдық сенім деңгейі Ресми статистика бойынша, 2024 жылдың сәуір–мамыр айларында құқық қорғау және сот жүйелеріне қатысты халықтың сенімі төмен емес, бірақ толық емес. Мысалы, прокуратураға толық сенетіндер — шамамен 66%, сот жүйесіне толық сенетіндер — 61.8%. Алайда, “partially trust” деген жауаптардың да үлесі жоғары — бұл толық сенімнің жоқ екендігін көрсетеді. Заң үстемдігі индексі World Justice Project ұйымының 2024 жылғы есебінде Қазақстан заң үстемдігі тұрғысынан әлем елдері арасында 65-орында орналасқан. Бұл көрсеткіш елдегі заң нормаларының сақталуы, билік органдарының өкілеттігін шектеу, жемқорлықтың деңгейі, сот билігінің тәуелсіздігі сияқты факторларды қамтиды. Бір мысал – «Bloody January» оқиғалары (2022) кезінде тәртіп сақшылардың әрекеттері, тұрғындардың құқықтарының бұзылуы туралы даулар. Сол оқиғалардан кейін халық арасында әділдік, сот ісінің ашықтығы туралы сұрақтар туды. Тағы бір мысал — “Olimp Case” ісі: қылмыстық іс барысында құқықтық нормалардың бұзылуы, сот процестері, денсаулығы нашар адамды уақытылы босатпау секілді мәселелер халықтың сеніміне кері әсер етті. Нәтижелері: Әділетсіздік пен заң нормаларының біркелкі орындалмауы қоғамда құқықтық сенім деңгейін төмендетеді. Халықтың билік органдарына, сотқа, прокуратураға сенімі әлсірейді, бұл саяси легитимділіктің төмендеуіне әкелуі мүмкін. Сенімсіздіктің салдары — заңсыздыққа бейімділік, азаматтардың құқықтарын қорғауға белсенді қатысу деңгейінің төмендеуі, саясатқа пассивтілік.

Саяси тұрақтылыққа әсер ететін сыртқы факторларға мыналар жатады: Экономикалық дағдарыстар: төмендеуші экономика, теңге девальвациясы, жұмыссыздық, баға инфляциясы – барлығы халықтың әлеуметтік наразылығын күшейте алады. Жаһандану және халықаралық қысым: шетелдік экономикалық, саяси, мәдени ықпалдар, халықаралық ұйымдардың талаптары, сыртқы саясаттағы шиеленістер тұрақтылыққа кері әсер етуі мүмкін. Сыртқы саяси қысымдар: сыртқы державалардың ықпалы, олардың саяси қолдауы немесе қарсыластығы елдің ішкі саясатына ықпал етеді. Әлеуметтік медиа мен ақпараттық кеңістіктің шекаралары: шетелдік ақпарат көздері мен әлеуметтік желілер қоғамның пікірталастарына ықпал етуі мүмкін — бұл үгіт пен деструктивті идеялардың таралуына жол беруі мүмкін. Геосаяси жағдайлар: аймақтық шиеленістер, көрші елдердегі саяси тұрмыс өзгерістері де саяси тұрақтылыққа әсер етеді.

Құқықтық және институциялық қамтамасыз ету жолдары: Қазақстандағы нақты реформалар мен ұсыныстар: 2024 жылы Конституциялық заң № 109-VIII қабылданды, онда Қазақстанда кассациялық соттардың құрылысы туралы өзгерістер енгізілді. Бұл өзгерістер қылмыстық, азаматтық және әкімшілік істер бойынша кассация апелляцияларының алдын ала тексеруін жоюды көздейді. Және сол реформалар аясында Процедуралық кодекстерге (Қылмыстық, Азаматтық, Әкімшілік процестік кодекстер) түзетулер енгізілді. Заңдарды қарапайым тілмен, нақты әрі түсінікті етіп жазу: азаматтар құқықтарының қай жерде және қалай қорғалатындығын нақты білуі керек. Заңнамалық қорғау механизмдерін күшейту: құқық қорғау ұйымдарына, омбудсмен институтына құқық бұзушылықтарды қарау, заңсыз әрекеттерге жедел жәрдем көрсету мүмкіндігін заңмен бекіту.

Сот пен бақылау органдарының тәуелсіздігін нығайту: Жоғары Сот Кеңесі (High Judicial Council) сияқты механизмдер сот кадрларын іріктеу, олардың этикасы мен кәсібилігін қарастыру ісіне қатысты кейбір билікті бөлу жұмыстарын жүргізуде. Сот жүйесінің ашық жұмыс істеуіне бағытталған шаралардың бірі — сот процестерін тірі эфирге шығару бастамалары. Бұл әділдік пен ашықтықты арттырады. Судьяларды тағайындау мен кадрлық мәселелерді шешуде ашық

конкурс пен біліктілік критерийлерін бекіту, олардың кәсіби даму мүмкіндігін қамтамасыз ету. Бақылау органдарының өкілеттігін кеңейту: есеп беру, сыртқы аудит, азаматтардың шағымдарын қарау сияқты бақылау тетіктерін институционализациялау.

«National Kurultai under the President of the Republic of Kazakhstan» құрылып, оның құрамында мемлекеттік органдар мен азаматтық қоғам қатысатын консультативті-кеңесші орган ретінде қызмет етеді. Бұл қоғамдық пікірді тыңдау мен араласуды кеңейтуге бағытталған. Омбудсмен институтының құқықтық мәртебесі Конституциялық заңмен бекітілген. Бұл институт азаматтардың құқықтарының бұзылуы жайлы шағымдарын қарастырады, мемлекеттік органдарға ұсыныстар жасайды. Ұсыныстар: Азаматтық қоғам ұйымдарының іс-әрекетін жеңілдету: бюрократиялық кедергілерді азайту, қаржыландыруға қолжетімділікті жақсарту. Құқықтық білім беру бағдарламаларын мектептерде, университеттерде және жалпы қоғамдық форумдарда жүйелі түрде енгізу; азаматтардың конституциялық құқықтарын білуін арттыру. Қоғамдық пікірталастар мен форумдарды ұйымдастыру: жергілікті деңгейде, ауылдарда да, қалалық мекендерде де — азаматтарды белсенді қатыстыру.

Ашықтық пен жауапкершілік: Сот процестерінің онлайн трансляциясы қоғамдық бақылауды күшейтеді және соттардың шешімдері туралы ақпараттың ашықтығын қамтамасыз етеді. «Rule of Law Program»-ның USAID арқылы жүргізіліп жатқан жобалары құқықтық жүйенің ашықтығын, азаматтық қоғамның қатысуын қамтамасыз етуге бағытталған. Ұсыныстар: Мемлекеттік шешімдердің, нормативтік актілердің, сот шешімдерінің жариялануын заңмен міндеттеу; ақпараттың қолжетімділігін қамтамасыз ету (мысалы, интернет-ресурстарда, үкіметтік порталдарда). Азаматтардың басқару және шешім қабылдау процесіне тікелей қатысуын арттыру: халық кеңестері, кеңейтілген талқылаулар, жергілікті өзін-өзі басқару арқылы ұсыныстарды енгізу мүмкіндігі. Медиа және ақпараттық саясат 2024 жылы қабылданған Mass Media туралы заң кейбір жағымды түзетулерге ие болса да, БАҚ пен журналисттердің қызметіне қатысты кейбір шектеулер енгізілді — мысалы, интернет басылымдардың тіркеуі, «экстремизм» ұғымының кеңдігі, шетелдік ақпарат көздеріне қойылатын талаптар. «Law on Online Platforms and Online Advertising» заңымен әлеуметтік желілер мен платформалардың қызметі реттелуде, алайда бұл реттеу кей жағдайда сөз бостандығына қысым ету мүмкіндігін тудырады.

БАҚ заңнамасын қайта қарап, журналисттердің кәсіби қорғауына, сенімділігіне кепілдік беретін нормаларды енгізу; журналисттердің құқықтарын қорғау үшін заңдық механизмдерді күшейту. Онлайн платформалар мен әлеуметтік медиа үшін ашық стандарттар; жалған ақпаратпен күресу, бірақ сөз бостандығын шектеусіз сақтау жолдарын іздеу. Ақпараттық жобалар, мемлекеттік және азаматтық сектордың серпінді кампаниялары арқылы конституциялық процестер, құқықтар туралы ақпараттандыруды жүргізу.

Қоғамдық келісім мен конституциялық құндылықтар — саяси тұрақтылықты қамтамасыз етудің басты тірегі болып табылады. Олар билік пен қоғам арасындағы сенім қарым-қатынасын қалыптастырады, институттардың легитимдігін нығайтады, қақтығыстарды бейбіт жолмен реттеуге мүмкіндік береді. Конституциялық нормалар қоғамда ортақ ұстанымдар ретінде қабылданған кезде, саяси жүйе тұрақты түрде жұмыс істейді, өзгерістер заң аясында өтеді және қоғамда теңгерім сақталады. Қазақстан тәжірибесіне жүгінсек, елде құқықтық база, институттар мен қоғамдық механизмдер (конституциялық сот жүйесі, қоғамдық кеңестер, медиа, азаматтық қоғам ұйымдары) саяси тұрақтылыққа бағытталған саясаттарды жан-жақты қолдаумен келеді. Мысалы: Қоғамдық кеңестердің қызметі әлеуметтік сенім мен азаматтардың үнін мемлекеттік деңгейге жеткізуге ықпал етеді; сенім мен ынтымақтастық нормалары қоғамдық кеңестердің тиімділігіне оң әсер етеді. Халықтың президентке деген сенімі жоғары деңгейде — 82,4% респондент мемлекет басшысына сенім білдіргені туралы сауалнама нәтижесі жарияланды. Мемлекеттік шешімдерге ашықтықты қамтамасыз ету, шешім қабылдау процестеріне қатысуды

арттыру реформалары қарастырылуда, бірақ әлі де сыналатын тұстар бар. Алайда, нақты саяси тұрақтылыққа қол жеткізу үшін келесі бағыттарда жүйелі, кешенді жұмыс қажет:

Құқықтық мәдениетті дамыту

Азаматтардың конституциялық құқықтар мен міндеттер туралы білімін арттыру — мектепте, ЖОО-ларда, қоғамдық форумдарда. Құқықтық мәдениет сол кезде ғана жоғары болады, егер адамдар өз құқықтары мен міндеттеріне жауапкершілікпен қараса.

Институттардың тәуелсіздігі мен кәсібилігін қамтамасыз ету

Сот жүйесі, конституциялық бақылау, бақылау органдары биліктен тәуелсіз болуы керек. Олардың кадрлық құрамын іріктеу, қаржыландыру жүйесін бөлу, этика стандарттарын бекіту маңызды. Ашықтық пен қоғамдық диалогты күшейту

Мемлекеттік шешімдерді жария ету, қоғамдық талқылаулар өткізу, азаматтардың шешім қабылдау процесіне тікелей қатысу мүмкіндігін арттыру — бұл билік пен қоғам арасындағы сенімді нығайтады. Интеграцияланған медиа және ақпараттық саясат БАҚ-тың конституциялық процестерді түсіндіруі, шынайы ақпарат таратуы, жалған ақпаратпен күресу — барлығы мемлекеттің ашықтығына және қоғамға сенімге әсер етеді. Қоғам мен мемлекеттің сеніміне негізделген жүйелі жұмыс

Нақты реформалар ғана жеткіліксіз. Олар қоғамда қабылдануы керек. Бұл үшін мемлекеттің адалдық танытуы, заңды сақтау, мемлекеттік қызметтегі бюрократия мен сыбайлас жемқорлықты азайту міндеті тұрады. OECD Integrity Review сияқты халықаралық бағалау жүйелерінде Қазақстан құқықтық интегритет жүйесін жетілдіру бағытын атап көрсетеді.

Осылайша, қоғам мен мемлекет арасында сенім орнаған жағдайда ғана конституциялық құндылықтар толық жүзеге асады. Саяси тұрақтылық — бұл қалыптасқан жағдай ғана емес, үздіксіз қызмет ету мен даму қабілеті. Сондықтан тұрақтылықты нығайту үшін құқықтық мәдениетті, институттардың тәуелсіздігін, ашықтықты және азаматтардың белсенді қатысуын негізге алу қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Aitkhozhin, K. K., Satbayeva, A. M., & Alimbetova, A. R. (2024). *Constitution, Politics, Law: Theoretical and Methodological Aspects of Improving Constitutional Regulation*. Bulletin of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan, 2(77).
2. Sarpekov, R. K. (2022). *Constitutional Reform as the Main Point of Restarting the Political System of Kazakhstan*. Bulletin of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan, 2(69).
3. *Constitution of the Republic of Kazakhstan*. Adopted via referendum; principles including public concord, political stability, rule of law.
4. Balabiyeu, K. et al. (2016). *Improvement of Legislation and the Judicial System as the Guarantor of Political Stability of the Constitutional State*. Journal of Advanced Research in Law and Economics, 7(7), 1615-1625.
5. Lewkowicz, J., Metelska-Szaniawska, K., & Falkowski, J. (2025). *Political conflict, political polarization, and constitutional compliance*. Constitutional Political Economy.
6. Kuzenbayev, N., & Pelizzo, R. (2023). *Political Stability, Confidence in the Future, and Values*. Social Sciences, 12(2), 82.
7. Turganov, D. (2022). *Liberalization and Political Stability in Central Asia*. Central Asian Affairs.
8. Zalesny, J., & Ostapovich, I. Y. (2021). *Constitutionalism in the Republic of Kazakhstan: Genesis, Features and Prospects*. Antinomies, 21(3), 125-147.
9. *Values and Transformation in Central Asia*. In *Transformation and Development*. Springer, 2020.
10. bureau.kz
11. [Human Rights Watch+1](https://humanrights.watch+1)
12. opposition.international+1

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17350218>

РАЗВИТИЕ МНОГОПЛАНОВОГО СОТРУДНИЧЕСТВА ТАДЖИКИСТАНА И РОССИИ

АЛИМОВ БОТУРЖОН ХАМИДОВИЧ

Кандидат исторических наук, доцент Федеральное государственное автономное образовательное учреждение высшего образования "Казанский (Приволжский) федеральный университет

БОБОХОДЖАЕВА МАНИЖА

Студентка 4-го курса кафедры МОМПиД Федеральное государственное автономное образовательное учреждение высшего образования "Казанский (Приволжский) федеральный университет

Аннотация: В данной статье отмечается, что Стержневым элементом таджикско-российского стратегического партнерства и союзничества является координация совместных действий в двустороннем формате так и на международной арене. Глобальные и региональные инициативы Таджикистана и России всегда взаимно поддерживались друг другом. Авторы отмечают, что этим отношениям характерны высокий уровень взаимного доверия, постоянное стремление к гармоничному развитию и огромный потенциал взаимовыгодного сотрудничества, как в настоящем, так и в будущем.

Ключевые слова: Развитие многопланового сотрудничества, стратегическое партнёрство, СНГ, ШОС, ОДКБ

Развитие многопланового сотрудничества Таджикистана со странами постсоветского пространства и углубление интеграционных процессов являются приоритетным направлением внешней политики Республики Таджикистан. Всесторонние контакты Республики Таджикистан с Российской Федерацией с самого начала независимого развития строились на основе того, что только мир и спокойствие в регионе могут создать благоприятный климат прогресса и укрепления суверенитета государств региона.

Давние исторические связи, различные аспекты развития дружественных отношений между таджикским и российским народами приобрели новое значение.[1 С.34-39].

Привожу слова, которых говорил бывший Генеральный консул Российской Федерации в городе Худжанде Таджикистана Бондаренко В.А «Не хотелось бы уходить далеко в историю и давать оценку тем событиям, которые в разные годы оказывали влияние на сближение наших стран. Отмечу лишь тот бесспорный факт, что в новейшей истории (я имею ввиду, период после октябрьской революции 1917 г.), наверное, именно Таджикистан сделал наиболее ощутимый рывок в своем культурном и экономическом развитии, даже на фоне других государств Средней Азии. Способствовала этому, прежде всего, политика Советского руководства, направившего в этот регион десятки тысяч специалистов из России, которые совместно с таджикстанцами в кратчайшие по историческим меркам сроки смогли создать здесь мощный промышленный потенциал.[2с.12]

Таджикистану и России объединяют общая история, переплетение человеческих судеб, тесные экономические и культурные связи, политическая воля к дальнейшему сотрудничеству, имеющийся опыт сосуществования в едином многонациональном и многоконфессиональном государстве. Страны вносят свой вклад в продвижение межнационального диалога, ведут совместный поиск оптимальных моделей взаимодействия на пространстве СНГ, как на двусторонней основе, так и в рамках ОДКБ и ШОС, координируют усилия в противодействии

ОФ "Международный научно-исследовательский центр "Endless Light in Science"

международному терроризму и экстремизму, наркоугрозе, и другим глобальным вызовам и угрозам XXI века. Если проанализировать состояние и перспективы развития таджикско-российских отношений, то очевидно, что они продолжают поступательно развиваться. Сегодня Таджикистан и Россия сотрудничают практически по всем направлениям двустороннего взаимодействия.

Отношения двух государств развиваются в духе стратегического партнерства и взаимной заинтересованности. Этим отношениям характерны высокий уровень взаимного доверия, постоянное стремление к гармоничному развитию и огромный потенциал взаимовыгодного сотрудничества, как в настоящем, так и в будущем.

Так, 18 марта 2024 года президент Таджикистана Эмомали Рахмон направил поздравительную телеграмму президенту России Владимиру Путину по поводу победы на выборах.

«Сердечно поздравляю Вас с уверенной победой на президентских выборах. Результаты прошедшего голосования являются ещё одним ярким подтверждением Вашего высокого политического авторитета и широкой поддержки российским обществом государственного курса на обеспечение устойчивого социально-экономического развития страны и укрепление её международных позиций». В нем отмечается, что таджикская сторона «придаёт большое значение неуклонному развитию таджикско-российского стратегического партнёрства и союзнического взаимодействия». «Высоко оцениваем Ваш значительный вклад в укрепление всего комплекса взаимоотношений наших государств. Готов и впредь прилагать совместные усилия, направленные на вывод многопланового сотрудничества двух стран на новые высоты во благо наших народов[3]. Таджикско-российские отношения регулируются солидной договорно-правовой базой. За прошедшие более 30 лет между странами было подписано более 270 документов о сотрудничестве, охватывающих все важные области, включая политическую, военную, военно-техническую, экономическую, туристическую, научную, технологическую, культурную и гуманитарную.

Экономическое сотрудничество занимает центральное место в межгосударственных отношениях Таджикистана и России. Торговля между странами продолжает расти. Так, в 2024 году объем взаимных поставок сельхозпродукции достиг \$430 млн, увеличившись на 5% по сравнению с предыдущим годом. Россия поставляет в РТ зерно, растительные масла, сахар, мясо и молочные продукты, а Таджикистан экспортирует фрукты, овощи, орехи, сухофрукты и хлопок. В этом направлении важной темой является расширение образовательных программ и научных исследований в аграрной сфере. В 2024 году около 2900 студентов из Таджикистана обучались в российских аграрных вузах.[4]

Планируется увеличить квоты на обучение, разрабатывать совместные образовательные программы и внедрять систему двойных дипломов. Также предусмотрены стажировки для молодых специалистов и повышение квалификации преподавателей.

Сотрудничество в гуманитарной сфере, в первую очередь, осуществляемое в таких областях как культура, образование и наука, направлено на то, чтобы сохранить единое научно-культурное и образовательное пространство между Таджикистаном и Россией. Ежегодно, на основе имеющихся договоренностей, студенты Таджикистана направляются по оговоренной квоте на учебу в лучшие вузы России, а из России – приезжают в Таджикистан. Учителям русского языка и литературы средних школ Таджикистана оказывается помощь в работе курсов повышения квалификации. В ряде учебных заведений и организаций республики открыты центры «Русский мир».

В 2024 году в рамках программы «Учитель России за рубежом», инициированной Министерством образования России, в Таджикистан 66 российских учителей. Эта программа реализуется в Таджикистане с 2017 года при поддержке представительства «Россотрудничества».

ОФ «Международный научно-исследовательский центр "Endless Light in Science"»

Их количество в 2025 году ещё увеличилось. Так, 109 педагогов - участников проекта "Российский учитель за рубежом" - приступили к работе в 27 средних общеобразовательных учебных заведениях Таджикистана. Российские педагоги преподают биологию, русский язык и литературу, математику, химию, физику, информатику, географию. Среди учителей есть преподаватели начальных классов, говорится в сообщении.[5]

Агентство «Россотрудничество» активизировало свою деятельность, отправляя таджикских артистов и журналистов на различные мероприятия в Россию. Российские военные, размещённые в Таджикистане, проводят в русскоязычных и построенных Россией школах уроки «патриотизма и мужества».

Эксперты называют все эти действия России в Центральной Азии, в том числе в Таджикистане, продвижением «мягкой силы». «Мягкая сила» (soft power) – это способ влияния через культуру, образование, экономику, дипломатию, но без применения силы, с целью укрепления влияния.

В настоящее время в Таджикистане официально работают 1 совместный с России университет и филиалы других ведущих российских вузов:

- Российско-таджикский (славянский) университет (РТСУ);
- Филиал Московского государственного университета имени М. В. Ломоносова;
- Филиал Национального исследовательского технологического института «МИСиС»;
- Филиал Московского энергетического института (МЭИ).

По состоянию на март 2023 года, общее число таджикских студентов, обучающихся на русском языке в РТСУ и филиалах российских вузов, превышало 30 тысяч человек[6].

Число таджикских студентов в вузах России – более 33 тысяч, что составляет около 80% от общего числа таджикских студентов, обучающихся за рубежом. В целом примерно 63 тысячи таджикских студентов получают высшее образование в РФ.

Основными факторами распространения русской культуры в Таджикистане являются:

- во-первых, это культура более развитого и крупного государства;
- во-вторых, она давала возможность повышения и приобретения необходимой квалификации и благодаря знанию русского языка люди часто имели возможность для служебного роста;

- в третьих, приобщение к русской культуре обеспечивало выход на культуру других народов бывшего Советского Союза;

Во Всеобщей декларации ЮНЕСКО о культурном разнообразии в разделе «Культурное разнообразие и творчество» Статья 7. Культурное наследие как источник творчества говорится, что «Каждое творчество черпает свои силы в культурных традициях, но достигает расцвета в контакте с другими культурами. Вот почему необходимо сохранять, популяризировать и передавать будущим поколениям культурное наследие во всех его формах, отражающих опыт и чаяния человечества, создавая тем самым питательную среду для творчества во всем его многообразии и поощряя подлинный диалог между культурами»[7].

Таджикистан и Россия взаимовыгодно сотрудничают в других стратегически важных направлениях. В современных условиях в период глобализации и изменения климата вопросы защиты окружающей среды особо актуализируются. Так, в этом направлении в Душанбе состоялась презентация Атласа изменений окружающей среды Таджикистана. Это первое издание, в котором собраны данные более чем за 60 лет наблюдений за природой и экосистемами страны. Атлас создан в рамках международного проекта при поддержке правительства России, Программы ООН по окружающей среде (ЮНЕП), Комитета по охране окружающей среды (КООС) РТ и Регионального экологического центра Центральной Азии (РЭЦЦА).

Нужно отметить, что Атлас станет важным инструментом для оценки уязвимости страны к изменению климата и разработки экологической политики. Исполнительный директор РЭЦЦА Батыр Мамедов подчеркнул, что это издание отражает не только экологические вызовы, но и возможности для устойчивого развития. Директор филиала РЭЦЦА в Таджикистане Зебунисо Муминзода добавила, что работа над проектом велась с 2019 года при участии экспертов и учёных из Таджикистана, МГУ и Института географии РАН. Атлас включает архивные материалы и спутниковые данные, которые показывают, как климат и деятельность человека влияют на воду, землю, леса и биоразнообразие страны. Например, в документе отмечается, что, несмотря на реформы, почти треть сельчан до сих пор используют воду из незащищённых источников. Это делает особенно актуальным достижение целей ООН по обеспечению безопасной водой и санитарией.

Таким образом, укреплению дружественных и союзнических отношений с Российской Федерацией мы придаём приоритетное значение, так как Таджикистан и Россию связывает очень многое. Это, прежде всего, историческая и культурная близость наших народов, а также общность интересов. Мы убеждены, что эти ценности и далее будут составлять основу наших взаимоотношений, в укреплении которых первостепенную роль играют доверительные и тесные контакты глав наших государств.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Бабаджанова М.М. Таджикиско-российское сотрудничество в сфере культуры: состояние и перспективы. Россия и Центральная Азия в условиях геополитической трансформации: внешнеполитическое измерение: Материалы Международной научной конференции (г. Душанбе, 28-29 марта 2007 г.). – Душанбе, 2007. – С. 34-39.
2. Таджикистан и Россия в новых условиях развития мировой политики Худжанд: Ношир, 2016.-394 с.
3. Эмомали Рахмон направил поздравительную телеграмму Владимиру Путину <https://asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/politics/20240318/emomali-rahmon-napravil-pozdravitelnuyu-telegrammu-vladimiru-putinu> (Дата обращения 20.09.2025)
4. Таджикистан и Россия договорились расширить сотрудничество в аграрном секторе Подробнее: <https://asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/power/20250305/tadzhikistan-i-rossiya-dogovorilis-rasshirit-sotrudnichestvo-v-agrarnom-sektore> (Дата обращения 20.09.2025)
5. В Таджикистане более 100 учителей из России приступили к работе в школах <https://tj.sputniknews.ru/20250904/tajikistan-uchitelya-russia-rabota-shkola-1070837354.html>
6. «Мягкая сила». Как Россия старается сохранить своё влияние в Центральной Азии? Подробнее: <https://asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/politics/20250826/myagkaya-sila-kak-rossiya-staraetsya-sohranit-svoye-vliyanie-v-tsentralnoi-azii> (Дата обращения 20.09.2025)
7. Всеобщая декларация ЮНЕСКО о культурном разнообразии. – Париж, 2001

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17350255>

АТОПИЯЛЫҚ ДЕРМАТИТТЕ ҚОЛДАНЫЛАТЫН ЖЕРГІЛІКТІ ҚОЛДАНУҒА АРНАЛҒАН ДЕРМАТОЛОГИЯЛЫҚ ПРЕПАРАТТАРДЫҢ НАРЫҒЫН ЗЕРТТЕУ

**Ж.Н. ЖАҚСЫХАНОВА, Н.А. РАХЫМБАЕВ, Г.А. ДЮСЕМБИНОВА, С.Е.
МОМБЕКОВ, Р.А. КОЗЫКЕЕВА, Б.Б. АЗИМХАНОВА**

МЕББМ «Қазақстан-Ресей Медициналық Университеті», Алматы қ., Қазақстан
Республикасы

«С.Ж.Асфендияров атындағы қазақ ұлттық медицина университеті» ҚеАҚ, Алматы
қ., Қазақстан Республикасы

Аңдатпа. Атопиялық дерматит (АтД) – балалар арасында кең таралған созылмалы қабыну ауруларының бірі, ол терінің құрғауымен, қышынумен және қайталанатын өршу кезеңдерімен сипатталады. Бұл ауру балалардың өмір сүру сапасын едәуір төмендетеді, ұйқының бұзылуына, ашушаңдыққа, үрей мен депрессиялық күйге әкеледі. АтД-мен ауыратын балаларда екіншілік инфекциялардың қосылу қаупі жоғары, сондай-ақ олар тағамдық аллергия мен бронх демікпесінің дамуына бейім келеді, сондықтан бұл ауруды кешенді және дер кезінде емдеу маңызды. Мақалада Қазақстан Республикасының Мемлекеттік дәрілік заттар тізілімі мәліметтеріне сүйене отырып, балалардағы АтД терапиясында қолданылатын дәрілік препараттардың отандық нарығына талдау жасалған. Ең жиі қолданылатын белсенді заттар, өндіруші елдер және дәрілік формалар анықталды. Зерттеу нәтижелері бойынша, негізгі өндіруші елдер – Үндістан, Ресей және Түркия, ал жиі қолданылатын белсенді заттар – мометазон мен бетаметазон екені белгілі болды. Дәрілік формалар ішінде кремдер мен майлар басым, себебі оларды қолдану ыңғайлы және жүйелік жанама әсерлердің даму қаупі төмен. Алынған нәтижелер АтД-мен ауыратын балаларға фармацевтикалық қамтуды бағалауға және оны оңтайландыру жолдарын анықтауға мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде науқас балалардың өмір сүру сапасын жақсартуда маңызды рөл атқарады.

Түйінді сөздер: атопиялық дерматит, балалар, фармакотерапия, жергілікті препараттар, дәрілік заттар нарығы, емдеу

ИССЛЕДОВАНИЕ РЫНКА ДЕРМАТОЛОГИЧЕСКИХ ПРЕПАРАТОВ ДЛЯ МЕСТНОГО ПРИМЕНЕНИЯ ПРИ АТОПИЧЕСКОМ ДЕРМАТИТЕ

**Ж.Н. ЖАҚСЫХАНОВА, Н.А. РАХЫМБАЕВ Г.А. ДЮСЕМБИНОВА, А.Б.
МУКАНОВА, Ж.К. ШИМИРОВА, А.Е. ӨМІРБАЕВА, М.З. АШИРОВ**

НУО "Казахстанско-Российский медицинский университет", г. Алматы, Республика
Казахстан

НАО "Казахский национальный медицинский университет им. С. Ж. Асфендиярова", г.
Алматы, Республика Казахстан

Аннотация. Атопический дерматит (АтД) – одно из наиболее распространённых хронических воспалительных заболеваний кожи у детей, характеризующееся интенсивным зудом, сухостью кожи и рецидивирующим течением. Заболевание значительно ухудшает качество жизни пациентов, приводя к нарушениям сна, раздражительности, тревожности и депрессивным состояниям. Дети с АтД также подвержены высокому риску присоединения вторичных инфекций, развитию пищевой аллергии и бронхиальной астмы, что требует комплексного и своевременного подхода к лечению. В статье проведён анализ отечественного рынка лекарственных препаратов, применяемых в терапии АтД у детей, на основе данных Государственного реестра лекарственных средств Республики Казахстан. Определены

основные лекарственные вещества, страны-производители и лекарственные формы, наиболее часто встречающиеся в фармакотерапии АтД. Установлено, что ведущими странами-производителями являются Индия, Россия и Турция, а наиболее распространёнными активными веществами – мометазон и бетаметазон. Преимущество отдается наружным лекарственным формам (кремам и мазям) из-за их удобства применения и меньшего риска системных побочных эффектов. Полученные результаты позволяют оценить текущее состояние фармацевтического обеспечения АтД и определить направления для его оптимизации, что особенно важно для улучшения качества жизни пациентов детского возраста.

Ключевые слова: атопический дерматит, дети, фармакотерапия, наружные препараты, рынок лекарственных средств, лечение

MARKET RESEARCH OF TOPICAL DERMATOLOGICAL DRUGS FOR ATOPIC DERMATITIS CURRENT STATE OF THE MARKET OF IMMUNOSTIMULANTS

Z.N. ZHAKSYKHANOVA, N.A. RAKHYMBAYEV, G.A. DYUSEMBINOVA, A.B. MUKANOVA, ZH.K. SHIMIROVA, A.E. OMIRBAEVA, M.Z. ASHIROV

NGO "Kazakh-Russian Medical University", Almaty, Republic of Kazakhstan
NAO "Kazakh National Medical University named after S. J. Asfendiyarov", Almaty, Republic of Kazakhstan

Abstract. Atopic dermatitis (AD) is one of the most common chronic inflammatory skin diseases in children, characterized by dry skin, intense itching, and recurrent flare-ups. This condition significantly reduces children's quality of life, leading to sleep disturbances, irritability, anxiety, and depressive states. Children with AD have a higher risk of secondary infections and are prone to developing food allergies and bronchial asthma, making timely and comprehensive treatment crucial. This article analyzes the domestic pharmaceutical market for pediatric AD treatment based on data from the State Register of Medicinal Products of the Republic of Kazakhstan. The study identifies the most frequently used active ingredients, manufacturing countries, and dosage forms. The results show that the leading manufacturing countries are India, Russia, and Turkey, while the most commonly used active substances are mometasone and betamethasone. Among dosage forms, creams and ointments prevail due to their ease of application and lower risk of systemic side effects. The findings provide insights into the pharmaceutical supply for children with AD and help optimize treatment strategies, ultimately improving the quality of life for affected patients.

Keywords: atopic dermatitis, children, pharmacotherapy, topical drugs, pharmaceutical market, treatment

Введение. Атопический дерматит (АтД) — одно из наиболее распространённых хронических воспалительных заболеваний кожи у детей, характеризующееся интенсивным зудом, сухостью кожи, рецидивирующим течением и возрастными особенностями проявлений. АтД чаще всего развивается в раннем детстве, нередко уже в первые месяцы жизни, и в ряде случаев может сохраняться во взрослом возрасте.

Значимость атопического дерматита в педиатрической практике обусловлена его высокой распространённостью: по данным эпидемиологических исследований, АтД диагностируется у 10–20% детей, при этом в последние десятилетия отмечается рост заболеваемости. Основными факторами, способствующими развитию заболевания, являются генетическая предрасположенность, дисфункция кожного барьера и гиперреактивность иммунной системы, в том числе в ответ на пищевые и ингаляционные аллергены. У детей раннего возраста особенно важную роль в патогенезе АтД играет пищевая аллергия, которая нередко становится триггером обострений и утяжеляет течение болезни [1].

АтД не только снижает качество жизни ребёнка из-за постоянного зуда и кожных повреждений, но также оказывает значительное влияние на психоэмоциональное состояние и сон, что затрагивает всю семью. В тяжёлых случаях заболевание приводит к присоединению вторичных инфекций, формированию хронических аллергических заболеваний и значительному снижению социальной адаптации ребёнка.

Несмотря на широкий спектр доступных методов лечения, терапия АтД остаётся сложной задачей. Выбор фармакологических средств требует индивидуального подхода, учитывающего возраст ребёнка, степень тяжести заболевания и наличие сопутствующих аллергических проявлений. В связи с этим актуальным остаётся изучение отечественного рынка препаратов, применяемых в терапии детского АтД, с целью оптимизации лечебных стратегий и повышения эффективности фармакотерапии.

Цель исследования. Проанализировать текущее состояние отечественного рынка препаратов, наиболее часто применяемых в терапии атопического дерматита.

Материалы и методы исследования. Исследование основано на анализе ассортимента лекарственных препаратов (ЛП) для лечения атопического дерматита у детей, данных Государственного реестра лекарственных средств Республики Казахстан (ГРЛС), а также нормативных документов, включая Приказ Министра здравоохранения Республики Казахстан от 18 мая 2021 года № ҚР ДСМ - 41, зарегистрированный в Министерстве юстиции Республики Казахстан 22 мая 2021 года № 22782. Применены следующие методы: систематический, логический и маркетинговый.

Атопический дерматит: эпидемиология и патогенез. Атопический дерматит (АтД) представляет собой хроническое воспалительное заболевание кожи, которое чаще всего возникает в детском возрасте, особенно у детей с наследственной предрасположенностью к аллергическим заболеваниям. Если оба родителя страдают АтД, вероятность заболевания ребенка составляет 60–80%, при наличии АтД у одного родителя – 50%, а даже при отсутствии аллергий у родителей риск развития заболевания у ребенка остаётся (около 10–20%).

Одной из ключевых причин АтД является нарушение в иммунной системе, приводящее к повышенной чувствительности кожи к различным аллергенам. В частности, пищевая аллергия (ПА) является частым пусковым фактором заболевания. По данным исследований, у 80–85% детей ПА становится причиной обострений АтД, что играет ключевую роль в выборе диетотерапии [2].

Эпидемиологическая ситуация. Распространённость АтД значительно варьирует в зависимости от региона. Международное исследование, проведённое в 56 странах, показало, что средняя распространённость АтД в Европе и США составляет 7,1%, колеблясь от 1% в Южной Африке до 44% в Дании [3]. В Казахстане также отмечается рост заболеваемости. За период с 2016 по 2020 годы число зарегистрированных случаев АтД увеличилось с 4 824 до 7 842 случаев. Наибольшая заболеваемость в 2020 году отмечена в городе Шымкент (230,7 на 100 000 населения), Туркестанской (102,1) и Восточно-Казахстанской (95,8) областях (Рисунок 1) [4].

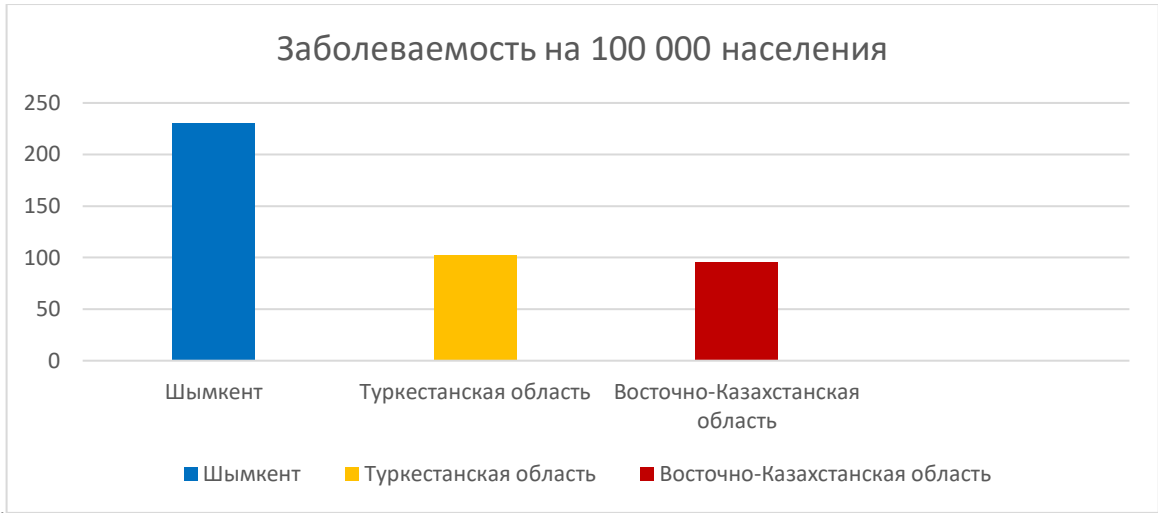

Рисунок 1 - Заболеваемость АтД в Казахстане по регионам в 2020 году

Основные группы препаратов, применяемых при atopическом дерматите:

Эффективная фармакотерапия atopического дерматита включает различные группы препаратов, направленные на снижение воспаления, восстановление барьерных функций кожи и профилактику осложнений. К ключевым категориям лекарственных средств, используемых при данном заболевании, относятся:

1. **Глюкокортикостероиды (мГКС)** – являются первой линией терапии при обострениях АтД.
2. **мГКС с антибактериальными и противогрибковыми компонентами** – применяются при осложнении АтД инфекциями.
3. **Топические ингибиторы кальциневрина** – используются при лёгких и среднетяжёлых формах АтД.
4. **Альтернативные средства** (дёготь, нафтаган, ихтиол, дерматол, антисептики) – применяются реже, их эффективность недостаточно доказана.
5. **Увлажняющие (смягчающие) средства** – способствуют восстановлению барьерной функции кожи.
6. **Антигистаминные препараты** – помогают уменьшить зуд (I поколение – с седативным эффектом, II поколение – без седативного эффекта).
7. **Антибактериальная терапия** – направлена на снижение колонизации кожи бактериями *S. aureus*.
8. **Иммуносупрессивная терапия** – используется в тяжёлых случаях, когда другие методы недостаточно эффективны (применяются циклоспорин и азатиоприн).
9. **Системные глюкокортикостероиды (ГКС)** – назначаются короткими курсами при тяжёлых обострениях [5,6].

Результаты исследования. На основании анализа отечественного фармацевтического рынка были получены следующие данные, представленные в таблицах (Таблица 1). В них отражено процентное распределение препаратов по странам-производителям, активным веществам и лекарственным формам. Данные позволяют оценить текущее состояние рынка и выявить основные тенденции в обеспечении фармакотерапии atopического дерматита у детей.

Таблица 1 – Анализ Государственного реестра лекарственных средств Республики Казахстан по препаратам, применяемым в терапии atopического дерматита

Монидерм	БОЛГАРИЯ	Бетаметазон	Мазь
Сертоспан	ТУРЦИЯ	Бетаметазон	Суспензия для инъекций
Акридерм	РОССИЯ	Бетаметазон	Мазь для наружного применения

Акридерм Santo	РОССИЯ	Бетаметазон	Крем для наружного применения
НОБЕТАЗОН®	КАЗАХСТАН	Бетаметазон	Мазь для наружного применения
Целестодерм-В®	БЕЛЬГИЯ	Бетаметазон	Мазь
Белодерм Экспресс	ХОРВАТИЯ	Бетаметазон	Спрей для наружного применения
Бетаспан® Депо	УКРАИНА	Бетаметазон	Суспензия для инъекций
Белодерм	ХОРВАТИЯ	Бетаметазон	Крем для наружного применения
Назостер	ТУРЦИЯ	Мометазон	Спрей назальный дозированный
Назофлай®	КАНАДА	Мометазон	Спрей назальный, суспензия
Апсон	ИНДИЯ	Мометазон	Крем
Ризонель	ТУРЦИЯ	Мометазон	Спрей назальный дозированный
Этацид	ТУРЦИЯ	Мометазон	Спрей назальный дозированный
Вегтазон	БОЛГАРИЯ	Мометазон	Крем
Риалтрис Моно	ИНДИЯ	Мометазон	Спрей назальный дозированный
Мометазон Санто	РОССИЯ	Мометазон	Крем для наружного применения
Мометокс	ИНДИЯ	Мометазон	Крем
Элика	САУДОВСКАЯ АРАВИЯ	Мометазон	Крем
Моместер	ФРАНЦИЯ	Мометазон	Спрей назальный дозированный
Назхейлер	ИНДИЯ	Мометазон	Спрей назальный дозированный
МЕЗО AGIO®	ИНДИЯ	Мометазон	Крем для наружного применения
Момейд	ИНДИЯ	Мометазон	Крем
Момат Рино	ИНДИЯ	Мометазон	Спрей назальный дозированный
Синокор	ИОРДАНИЯ	Мометазон	Спрей назальный дозированный
Модерм®	УКРАИНА	Мометазон	Мазь
Модерм®	УКРАИНА	Мометазон	Крем
Мометазон-Тева	ЧЕШСКАЯ РЕСПУБЛИКА	Мометазон	Спрей назальный дозированный
Назонекс®	БЕЛЬГИЯ	Мометазон	Спрей назальный дозированный
Элоком®	БЕЛЬГИЯ	Мометазон	Крем
Элоком®	БЕЛЬГИЯ	Мометазон	Мазь
Кеналог® 40	СЛОВЕНИЯ	Триамцинолон	Суспензия для инъекций
Фторокорт®	ВЕНГРИЯ	Триамцинолон	Мазь
Полькортолон®	ПОЛЬША	Триамцинолон	Таблетки
Синафлан	БЕЛАРУСЬ	Флуоцинолона ацетонид	Мазь для наружного применения
Синафлан	РОССИЯ	Флуоцинолона ацетонид	Мазь для наружного применения
Флуцинар®	ПОЛЬША	Флуоцинолона ацетонид	Гель
Флуцинар®	ПОЛЬША	Флуоцинолона ацетонид	Мазь для наружного применения
Метикур	ТУРЦИЯ	Метилпреднизолон	Порошок для приготовления раствора

Метапреднизолон	ИНДИЯ	Метилпреднизолон	Таблетки
Слидерон	БОЛГАРИЯ	Метилпреднизолон	Таблетки
Метипред	ФИНЛЯНДИЯ	Метилпреднизолон	Таблетки
Метилпреднизолон Вива Фарм	КАЗАХСТАН	Метилпреднизолон	Таблетки
Элидел®	ФРАНЦИЯ	Пимекролимус	Крем
Лорактив	ИНДИЯ	Лоратадин	Таблетки
ЛОРАТАДИН- АКОС	РОССИЯ	Лоратадин	Таблетки
Кларитин®	ГЕРМАНИЯ	Лоратадин	Таблетки
Ломилан®	СЛОВЕНИЯ	Лоратадин	Таблетки
Лоратал®	КАЗАХСТАН	Лоратадин	Таблетки
Димедрол	БЕЛАРУСЬ	Дифенгидрамин	Раствор для внутривенного и внутримышечного введения
Димедрол	КАЗАХСТАН	Дифенгидрамин	Раствор для внутривенного и внутримышечного введения
Димедрол	РОССИЯ	Дифенгидрамин	Раствор для внутривенного и внутримышечного введения
Димедрол	УКРАИНА	Дифенгидрамин	Раствор для инъекций
Псило-Бальзам®	РОССИЯ	Дифенгидрамин	Гель для наружного применения
Дермодрин	АВСТРИЯ	Дифенгидрамин	Мазь для наружного применения
Димедрол	КАЗАХСТАН	Дифенгидрамин	Раствор для инъекций
Тавегил	ИСПАНИЯ	Клемастин	Таблетки
Тавегил	БОСНИЯ И ГЕРЦЕГОВИНА	Клемастин	Таблетки
Цетрин®	ИНДИЯ	Цетиризин	Таблетки, покрытые пленочной оболочкой
Ролиноз	ТУРЦИЯ	Цетиризин	Таблетки, покрытые пленочной оболочкой
Новэкс® Цетиризин	ПАКИСТАН	Цетиризин	Таблетки, покрытые пленочной оболочкой
Цетиризин	БЕЛАРУСЬ	Цетиризин	Капли для приема внутрь
ЦВЕТОКС	РЕСПУБЛИКА СЕВЕРНАЯ МАКЕДОНИЯ	Цетиризин	Таблетки, покрытые пленочной оболочкой
Цетиризин	КАЗАХСТАН	Цетиризин	Таблетки, покрытые пленочной оболочкой
Терикс®	ТУРЦИЯ	Цетиризин	Таблетки, покрытые оболочкой
Цетиризин Вива Фарм	КАЗАХСТАН	Цетиризин	Таблетки, покрытые оболочкой
Парлазин®	ВЕНГРИЯ	Цетиризин	Таблетки, покрытые оболочкой
Зетринал®	КАЗАХСТАН	Цетиризин	Таблетки, покрытые пленочной оболочкой
Зетринал®	ТУРЦИЯ	Цетиризин	Сироп
Зиртек®	ИТАЛИЯ	Цетиризин	Капли для приема внутрь
Зиртек®	ШВЕЙЦАРИЯ	Цетиризин	Таблетки, покрытые пленочной оболочкой

Зодак®	ПОЛЬША	Цетиризин	Таблетки, покрытые пленочной оболочкой
Зодак®	ЧЕШСКАЯ РЕСПУБЛИКА	Цетиризин	Таблетки, покрытые пленочной оболочкой
Ролиноз	ТУРЦИЯ	Цетиризин	Капли для приема внутрь
Носмин®	КАЗАХСТАН	Цетиризин	Таблетки, покрытые оболочкой

В ходе анализа фармацевтического рынка были определены основные характеристики представленных препаратов. Данные о процентном распределении препаратов по странам-производителям, активным веществам и лекарственным формам приведены ниже (Рисунок 2,3,4):

Процентное соотношение препаратов по странам-производителям :

- **Индия** – 18.18%
- **Россия** – 11.36%
- **Турция** – 9.09%
- **Болгария** – 6.82%
- **Франция** – 6.82%
- **Казахстан** – 6.82%
- **Бельгия** – 6.82%
- **Украина** – 6.82%
- **Саудовская Аравия** – 4.55%
- **Хорватия** – 4.55%
- **Польша** – 4.55%
- **Финляндия** – 4.55%
- **Беларусь** – 2.27%
- **Чешская Республика** – 2.27%
- **Иордания** – 2.27%
- **Словения** – 2.27%
- **Венгрия** – 2.27%

Рисунок -2 Процентное соотношение препаратов по странам-производителям :

Процентное соотношение препаратов по лекарственным веществам:

- **Мометазон** – 50.00%
- **Бетаметазон** – 22.73%
- **Метилпреднизолон** – 15.91%
- **Флуоцинолона ацетонид** – 6.82%
- **Триамцинолон** – 4.55%

Рисунок – 3 Процентное соотношение препаратов по лекарственным веществам

Процентное соотношение препаратов по лекарственным формам:

- **Крем** – 22.73%
- **Мазь** – 22.73%
- **Спрей назальный дозированный** – 18.18%
- **Таблетки** – 15.91%
- **Мазь для наружного применения** – 9.09%
- **Суспензия для инъекций** – 6.82%
- **Гель** – 2.27%
- **Порошок для приготовления раствора** – 2.27%

Рисунок – 4 Процентное соотношение препаратов по лекарственным формам

Обсуждение. Полученные данные свидетельствуют о значительном преобладании препаратов, производимых в Индии, что может быть обусловлено сравнительно низкой стоимостью и широкой представленностью индийских дженериков на фармацевтическом рынке Казахстана. Однако высокая доля импортных препаратов указывает на зависимость рынка от зарубежных производителей, что может стать критичным фактором в условиях экономической нестабильности или логистических ограничений.

Анализ по действующим веществам показал, что наиболее часто используемым компонентом является мометазон (50%), что согласуется с международными рекомендациями, в которых акцентируется его эффективность и безопасность при длительном применении у детей. Следом идут бетаметазон и метилпреднизолон — более «традиционные» глюкокортикостероиды, активно применяемые при острых формах АтД.

Что касается лекарственных форм, наибольшую долю составляют кремы и мази (по 22.73%), что логично, учитывая топическую природу терапии АтД. Значительная доля назальных спреев (18.18%) указывает на частое сочетание кожных проявлений с респираторными симптомами аллергии, требующими комплексного подхода в лечении.

При этом необходимо отметить, что лечение атопического дерматита у детей остаётся сложной задачей, сопровождающейся рядом проблем:

- Недостаточная приверженность лечению со стороны родителей, особенно при длительной терапии.
- Стероидофобия — отказ от применения гормональных мазей из-за страха побочных эффектов, даже при их обоснованной необходимости.
- Отсутствие комплексного подхода к терапии: нередко назначаются только наружные средства без учёта пищевой аллергии, нарушений микробиома и эмоционального состояния ребёнка.
- Нехватка качественных увлажняющих средств или высокая стоимость эффективных эмоленов, которые являются основой базовой терапии.
- Ограниченный выбор локальных негормональных противовоспалительных препаратов, особенно подходящих для длительного применения у детей младшего возраста.
- Низкая осведомлённость родителей о хроническом характере заболевания, что затрудняет профилактику обострений.

Таким образом, структура фармацевтического рынка в части препаратов для лечения атопического дерматита в целом соответствует терапевтическим потребностям, однако отмечается недостаточное присутствие отечественных производителей, что свидетельствует о необходимости развития местного производства и внедрения современных технологий. Помимо этого, требуется повышение информированности как медицинских работников, так и родителей о современных подходах к лечению и профилактике детского АД.

Атопический дерматит у детей остаётся актуальной медико-социальной проблемой, требующей комплексного подхода к лечению и профилактике. Несмотря на наличие большого ассортимента препаратов на фармацевтическом рынке Казахстана, терапия заболевания осложняется рядом факторов: недостаточной приверженностью к лечению, стероидофобией, ограниченным доступом к качественным негормональным средствам и эмолентам.

Результаты проведённого анализа показывают, что в структуре используемых препаратов преобладают топические глюкокортикостероиды, в частности мометазон, а наибольшее количество препаратов представлено производителями из Индии, России и Турции. Лекарственные формы в основном ориентированы на местное применение, что соответствует современным принципам терапии АД.

Тем не менее, выявленные проблемы подчёркивают необходимость не только расширения ассортимента препаратов, в том числе отечественного производства, но и повышения информированности медицинских специалистов и родителей о правильном ведении заболевания. Повышение доступности современных и безопасных препаратов, а также образовательные меры могут существенно улучшить качество жизни детей, страдающих атопическим дерматитом, и повысить эффективность фармакотерапии в педиатрической практике.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Кошкин С. В., Дрождина М. Б. Атопический дерматит //М.: ГЭОТАР-Медиа. – 2020.
2. Юсупова М. А. ВЗАИМОСВЯЗЬ ПИЩЕВОЙ АЛЛЕРГИИ И АТОПИЧЕСКОГО ДЕРМАТИТА У ДЕТЕЙ //Science and innovation. – 2024. – Т. 3. – №. Special Issue 54. – С. 512-515.
3. Соколова Т. В., Давиденко М. С. Статистика распространенности и заболеваемости атопическим дерматитом детей и подростков: за и против //Иммунопатология, аллергология, инфектология. – 2019. – №. 1. – С. 80-88.
4. ШОПАБАЕВА А. Р., Остемиркызы Д., КУБДЖАНОВА А. Ж. Эпидемиологический и фармакоэкономический анализ лекарственных препаратов, применяемых при атопическом дерматите в республике казахстан //Фармация Казахстана. – 2021. – №. 4. – С. 64-71.
5. Намазова-Баранова Л. С. и др. Атопический дерматит у детей: современные клинические рекомендации по диагностике и терапии //Вопросы современной педиатрии. – 2016. – Т. 15. – №. 3. – С. 279-294.
6. Котлуков В. К. и др. Атопический дерматит в детском возрасте //Медицинский совет. – 2015. – №. 1. – С. 60-65.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17350299>

УДК 616.314-089.23:004.8

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ В СТОМАТОЛОГИИ: СОВРЕМЕННЫЕ ДОСТИЖЕНИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ ПРИМЕНЕНИЯ

БЕЙСЕБЕКОВ М.Н. САФАРОВ Т.С. СУЛТАНОВА Э.И. МЕЙРАМГАЛИЕВ С.У.
ЖАЙШИЕВА Ш.А.

Аннотация. Внедрение искусственного интеллекта (ИИ) стало одним из ключевых факторов трансформации современной стоматологии, обеспечивая новые подходы к диагностике, планированию и прогнозированию лечения. В статье представлен обзор актуальных исследований по применению алгоритмов машинного и глубокого обучения в различных направлениях стоматологии: терапевтической, эндодонтии, ортодонтии, хирургии, имплантологии и пародонтологии. Показано, что ИИ демонстрирует высокую точность в выявлении кариозных поражений, перипикальных изменений, автоматизации цефалометрических измерений, прогнозировании исходов ортогнатических операций и оценке риска осложнений при имплантации. Особое внимание уделено возможностям объективизации диагностики, стандартизации клинических процессов и формированию персонализированных стратегий лечения. Отмечены как клинические преимущества использования ИИ, включая снижение числа врачебных ошибок и повышение воспроизводимости результатов, так и существующие ограничения, связанные с необходимостью создания крупных баз данных и клинической валидации алгоритмов. Обобщение современных данных подтверждает, что интеграция искусственного интеллекта открывает новые перспективы для повышения качества и эффективности стоматологической помощи, формируя основу для перехода к проактивной и персонализированной модели здравоохранения.

Ключевые слова: искусственный интеллект, машинное обучение, глубокое обучение, стоматология, диагностика, прогнозирование, цифровые технологии.

Введение

Развитие цифровых технологий радикально изменило современную медицину, открыв новые горизонты для диагностики, планирования и мониторинга лечения. Одним из наиболее значимых достижений в этой области стало внедрение искусственного интеллекта (ИИ), который постепенно трансформируется из экспериментального инструмента в неотъемлемую часть клинической практики. Стоматология, как дисциплина, тесно связанная с визуальными методами диагностики, высокими требованиями к точности вмешательств и необходимостью персонализированного подхода, стала одной из первых медицинских специальностей, где ИИ получил широкое распространение [1,2].

Термин *artificial intelligence* был впервые введен Джоном Маккарти в 1956 году, обозначив собой новую парадигму в вычислительной технике — создание систем, способных выполнять задачи, требующие человеческого интеллекта [3]. В последующие десятилетия развитие этой области происходило неравномерно, с чередованием периодов активного роста и так называемых «зим искусственного интеллекта». Однако прорыв в области машинного обучения и глубоких нейронных сетей в начале XXI века стал ключевым драйвером применения ИИ в медицине. Сегодня нейросетевые алгоритмы используются для анализа медицинских изображений, обработки геномных данных, прогнозирования исходов лечения и автоматизации рутинных процессов [4–6].

В стоматологии важность ИИ обусловлена несколькими факторами. Во-первых, визуальная диагностика является центральным элементом в большинстве направлений: от оценки кариозных поражений и перипикальных изменений до анализа роста челюстей и планирования имплантации [7]. Во-вторых, стоматология располагает большими массивами

цифровых данных — рентгенограммами, КЛКТ, цифровыми фотографиями, сканами зубных рядов, что создаёт благоприятную основу для обучения алгоритмов глубокого обучения [8,9]. В-третьих, высокая распространённость стоматологических заболеваний, таких как кариес и пародонтит, позволяет формировать крупные датасеты с тысячами клинических случаев, что способствует надёжной валидации моделей [10].

Особый интерес представляет применение сверточных нейронных сетей (convolutional neural networks, CNN), доказавших эффективность в задачах распознавания изображений. Исследования последних лет показали, что CNN способны выявлять кариозные поражения на цифровых рентгенограммах с точностью, превышающей 95% [11], обнаруживать перипикальные очаги деструкции на КЛКТ [12], а также автоматически сегментировать зубы и челюстные структуры на панорамных снимках [13]. В ортодонтии алгоритмы позволяют автоматизировать цефалометрические измерения и прогнозировать рост лицевого скелета [14,15]. В хирургии и имплантологии ИИ используется для моделирования исходов ортогнатических операций и планирования расположения имплантов [16]. В пародонтологии алгоритмы обеспечивают объективную оценку уровня костной ткани и прогноз риска развития пародонтита [17].

Внедрение ИИ в стоматологию имеет не только клиническое, но и социально-экономическое значение. С одной стороны, алгоритмы позволяют повысить точность и воспроизводимость диагностики, снизить вероятность врачебных ошибок, стандартизировать процесс принятия решений. С другой — они способствуют оптимизации затрат здравоохранения, ускоряя диагностику и уменьшая потребность в дополнительных исследованиях [18,19]. Более того, применение ИИ открывает возможности для персонализированной стоматологии, где лечебные решения принимаются с учётом индивидуальных анатомических, генетических и поведенческих характеристик пациента [20].

Несмотря на очевидные преимущества, интеграция ИИ в стоматологическую практику требует критического анализа. Важно учитывать, что большинство алгоритмов разрабатывается и валидируется в условиях ограниченных выборок, а их эффективность может снижаться при переносе в реальные клинические сценарии. Тем не менее, накопленный опыт применения подтверждает значимость дальнейших исследований в этой области и необходимость систематизации полученных данных.

Таким образом, цель данного обзора — обобщить современные сведения об использовании искусственного интеллекта в ключевых направлениях стоматологии, включая терапевтическую стоматологию, эндодонтию, ортодонтию, хирургию и имплантологию, а также пародонтологию. Анализ литературы позволит определить текущее состояние внедрения ИИ и обозначить перспективы его интеграции в повседневную практику.

Materials and Methods

Данное исследование выполнено в формате обзорной работы с элементами нарративного анализа, основной целью которого явилась систематизация актуальных данных о применении искусственного интеллекта в стоматологии. Поиск и отбор источников информации проводился в соответствии с международными стандартами подготовки научных обзоров, что обеспечивало прозрачность и воспроизводимость методологии.

Для сбора публикаций использовались крупнейшие международные базы данных — PubMed/MEDLINE, Scopus, Web of Science Core Collection и Google Scholar. Дополнительно учитывались материалы, представленные в открытых институциональных репозиториях университетов, а также статьи, опубликованные в специализированных стоматологических журналах. Поиск проводился за период с января 2000 года по сентябрь 2025 года, что позволило охватить как ранние работы по тематике искусственного интеллекта, так и наиболее современные исследования.

Ключевыми словами, применявшимися в поисковых запросах, были «artificial intelligence», «machine learning», «deep learning», «neural networks», «dentistry», «dental radiography», «endodontics», «orthodontics», «implantology», «periodontology». Для уточнения

запросов использовались логические операторы AND и OR, что обеспечивало расширенный поиск релевантных материалов. Например, применялись комбинации «artificial intelligence AND dentistry», «deep learning AND dental radiographs», «machine learning AND orthodontics». Каждый запрос адаптировался под синтаксические особенности конкретной базы данных.

В обзор включались только статьи, отвечающие ряду критериев. Во-первых, рассматривались публикации в рецензируемых журналах на английском или русском языке. Во-вторых, исследование должно было содержать результаты, относящиеся к стоматологии, включая терапевтическую стоматологию, эндодонтию, ортодонтию, хирургию и имплантологию, а также пародонтологию. В-третьих, учитывались как оригинальные исследования с клиническими или экспериментальными данными, так и систематические обзоры и мета-анализы, при условии их методологической полноты. Необходимым требованием было наличие информации о применяемых алгоритмах искусственного интеллекта, их точности, валидации или сравнении с результатами специалистов.

Из анализа исключались публикации, не имеющие прямого отношения к стоматологии, а также работы, выполненные без рецензирования или представленные в виде кратких сообщений без описания методологии. Кроме того, не включались статьи, в которых отсутствовали сведения о валидации алгоритмов или параметрах их эффективности.

Процесс отбора включал несколько последовательных этапов. На первом этапе первичный поиск дал свыше 1200 публикаций. После удаления дубликатов их число сократилось до примерно 950. На втором этапе анализ названий и аннотаций позволил исключить нерелевантные работы, оставив около 320 статей. На заключительном этапе был проведён полнотекстовый анализ, в результате которого окончательно было отобрано 87 публикаций, полностью соответствующих заявленным критериям.

Для удобства анализа статьи были сгруппированы по основным направлениям стоматологии. В первую группу вошли работы, посвящённые терапевтической стоматологии, где изучалось применение искусственного интеллекта для выявления кариеса, анализа реставраций и прогнозирования результатов лечения. Во вторую группу вошли исследования в области эндодонтии, рассматривающие возможности диагностики перипикальных поражений, анатомии корневых каналов и прогнозирования успеха ретритмента. Третья группа включала ортодонтические работы, посвящённые автоматизации цефалометрии, прогнозу роста и планированию лечения. Четвёртая группа касалась хирургии и имплантологии и охватывала применение искусственного интеллекта в моделировании ортогнатических операций, анализе остеointеграции, планировании имплантации и прогнозировании осложнений. Пятая группа была связана с пародонтологией, включая оценку костной потери, диагностику пародонтита и периимплантита.

к диагностике, выполненной практикующими специалистами.

Настоящий обзор основан на качественном сопоставлении и выявлении общих закономерностей, что позволило обобщить существующие тенденции и выделить ключевые направления развития искусственного интеллекта в стоматологии.

Результаты исследования.

Результаты анализа исследования показывают, что искусственный интеллект прочно входит в стоматологию, став неотъемлемым инструментом диагностики, планирования и прогнозирования лечения. Применение алгоритмов машинного и глубокого обучения продемонстрировало значительные успехи в самых разных областях стоматологической практики — от раннего выявления кариеса и анализа перипикальных поражений до моделирования исходов ортогнатических операций и прогнозирования резорбции костной ткани при пародонтите.

Наибольший массив публикаций был связан с терапевтической стоматологией. Эта область традиционно сталкивается с необходимостью точной диагностики кариозных поражений и оценки качества реставраций, что во многом определяет успех лечения. Традиционные методы диагностики основываются на визуальной оценке зуба и результатах

рентгенографии, однако они подвержены субъективным ошибкам и зависят от опыта конкретного врача. Алгоритмы искусственного интеллекта, в частности сверточные нейронные сети, показали высокую эффективность в автоматическом выявлении кариозных очагов на цифровых изображениях. В ряде исследований точность таких систем превышала 95%, что сопоставимо или выше уровня экспертов. Особенно важно, что ИИ позволяет стандартизировать процесс диагностики, снижая вариабельность результатов между специалистами. Кроме того, алгоритмы успешно применяются для автоматического распознавания реставрационных материалов и оценки их качества на панорамных снимках, что облегчает составление полной картины стоматологического статуса пациента. Перспективным направлением является использование ИИ для прогнозирования эффективности пломбирования и вторичной профилактики, включая вероятность развития рецидивного кариеса. Таким образом, в терапевтической стоматологии ИИ не только повышает точность диагностики, но и позволяет более рационально планировать лечение.

Вторым крупным направлением является эндодонтия, где точность диагностики и качество лечебных манипуляций играют решающую роль в долгосрочном сохранении зуба. Эндодонтическое лечение связано с высокой вариабельностью анатомии корневых каналов и риском развития осложнений при недостаточно точном определении их конфигурации. Алгоритмы искусственного интеллекта активно используются для анализа рентгенограмм и конусно-лучевой компьютерной томографии с целью выявления перипикальных поражений. Сверточные нейронные сети продемонстрировали способность обнаруживать воспалительные изменения в периапикальной области с точностью более 90%, а в ряде случаев и превосходили результаты опытных врачей-рентгенологов. Это особенно важно для молодых специалистов, чей опыт может быть ограничен. Дополнительным направлением стало автоматическое определение рабочей длины корневого канала и локализация апикального отверстия. Алгоритмы глубокого обучения позволяют быстро и надёжно сегментировать корневые каналы на трёхмерных моделях, снижая вероятность ошибок при инструментальной обработке.

Значительное количество публикаций посвящено применению искусственного интеллекта в ортодонтии. Эта область традиционно характеризуется высокой сложностью диагностических и планировочных процедур, включающих анализ цефалометрических снимков, прогноз роста и выбор оптимальной тактики лечения. Автоматизация этих процессов с помощью ИИ значительно облегчает работу врача и повышает воспроизводимость результатов. Сверточные нейронные сети позволяют автоматически определять цефалометрические точки на боковых телерентгенограммах, обеспечивая точность, сопоставимую с результатами экспертов. Это сокращает время диагностики и минимизирует влияние человеческого фактора. Кроме того, алгоритмы применяются для прогнозирования необходимости удаления зубов при лечении скученности, выбора типа якорной опоры и оценки вероятности рецидива после завершения лечения. Важным направлением является прогноз роста лицевого скелета у подростков, где ИИ демонстрирует точность до 94%, что существенно превышает возможности традиционных методов. Интерес вызывает и применение алгоритмов для диагностики заболеваний височно-нижнечелюстного сустава. Используя данные конусно-лучевой компьютерной томографии и биомаркеров, нейросети позволяют выявлять остеоартрит на ранних стадиях, когда клинические проявления минимальны. Таким образом, в ортодонтии ИИ открывает перспективы для персонализированного подхода и долгосрочного прогнозирования результатов лечения.

Следующее направление связано с хирургией и имплантологией, где ИИ используется как для планирования вмешательств, так и для оценки их исходов. В хирургии нейронные сети помогают моделировать изменения профиля лица после операции, что позволяет врачу и пациенту более наглядно оценить предполагаемый результат и принять взвешенное решение о тактике лечения. Подобные модели повышают уровень информированности пациентов и их удовлетворённость результатами. В имплантологии ИИ применяется для автоматической

идентификации различных систем имплантов по рентгенологическим изображениям, что облегчает выбор тактики при последующем лечении пациентов. Алгоритмы также позволяют оценивать качество остеоинтеграции и прогнозировать риск осложнений, включая периимплантит. Использование ИИ в планировании имплантации обеспечивает автоматический анализ объёма и качества костной ткани, а также расчёт оптимального расположения имплантов с учётом анатомических особенностей челюсти. Перспективным направлением является прогнозирование риска повреждения нижнечелюстного нерва при удалении третьих моляров. Алгоритмы на основе КЛКТ позволяют с высокой точностью оценить вероятность неврологических осложнений, что снижает риск ятрогенных повреждений. В совокупности эти разработки делают хирургические вмешательства более безопасными и предсказуемыми.

Сопоставительный анализ всех направлений стоматологии показывает, что искусственный интеллект уже доказал свою эффективность в качестве вспомогательного инструмента для специалистов. Наибольшие успехи отмечены в задачах, связанных с обработкой изображений, где алгоритмы глубокого обучения достигают уровня или превосходят результаты экспертов. Во всех случаях наблюдается тенденция к стандартизации и объективизации диагностики, что особенно важно в условиях высокой нагрузки на систему здравоохранения и растущего числа пациентов.

Заключение

Современное развитие стоматологии тесно связано с активным внедрением цифровых технологий, и среди них особое место занимает искусственный интеллект. Анализ публикаций последних лет позволяет утверждать, что ИИ прочно вошёл в практику стоматологии, охватывая практически все её направления — от терапевтической диагностики и эндодонтического лечения до ортодонтического планирования, хирургии, имплантологии и пародонтологии.

Несмотря на достигнутые результаты, дальнейшее развитие ИИ в стоматологии требует решения ряда задач. Ключевыми направлениями являются создание многоцентровых баз данных, унификация стандартов сбора и обработки информации, а также валидация алгоритмов в реальных клинических условиях. Не менее важным является повышение цифровой грамотности специалистов, что позволит интегрировать ИИ в практику без снижения уровня ответственности и контроля.

В целом, искусственный интеллект открывает новые горизонты для стоматологии, превращая её в дисциплину, где ключевое значение приобретает точность диагностики, прогнозирование исходов и индивидуализация лечения. Интеграция ИИ в повседневную практику позволит повысить качество помощи, сделать её более доступной и эффективной, а также расширить возможности для профилактики заболеваний. Таким образом, будущее стоматологии неразрывно связано с цифровыми технологиями, и искусственный интеллект станет одним из главных инструментов в обеспечении здоровья полости рта у населения.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. McCarthy J. Programs with Common Sense. In: Proceedings of the Symposium on Mechanization of Thought Processes. London: Her Majesty's Stationery Office; 1959. p. 77–84.
2. Russell S, Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. 4th ed. London: Pearson; 2021.
3. LeCun Y, Bengio Y, Hinton G. Deep learning. *Nature*. 2015;521(7553):436–444.
4. Esteva A, Robicquet A, Ramsundar B, et al. A guide to deep learning in healthcare. *Nat Med*. 2019;25(1):24–29.
5. Topol EJ. High-performance medicine: the convergence of human and artificial intelligence. *Nat Med*. 2019;25(1):44–56.
6. Chen J, Papandreou G, Kokkinos I, Murphy K, Yuille AL. DeepLab: Semantic image segmentation with deep convolutional nets. *IEEE Trans Pattern Anal Mach Intell*. 2018;40(4):834–848.
7. Schwendicke F, Samek W, Krois J. Artificial intelligence in dentistry: chances and challenges. *J Dent Res*. 2020;99(7):769–774.
8. Lee JH, Kim DH, Jeong SN, Choi SH. Detection and diagnosis of dental caries using a deep learning-based convolutional neural network algorithm. *J Dent*. 2018;77:106–111.
9. Cantu AG, Gehrung S, Krois J, et al. Detecting caries lesions of different radiographic extension on bitewings using deep learning. *J Dent*. 2020;100:103425.
10. Tuzoff DV, Tuzova LN, Bornstein MM, et al. Tooth detection and numbering in panoramic radiographs using convolutional neural networks. *Dentomaxillofac Radiol*. 2019;48(4):20180051.
11. Kim Y, Lee J, Kwon O, et al. Automatic detection and classification of periapical lesions in cone-beam CT images using deep convolutional neural networks. *Sci Rep*. 2020;10(1):19512.
12. Vinayahalingam S, Roshanka Ranasinghe, Xi T, et al. Automated cephalometric landmark detection using deep learning on cone-beam CT. *Am J Orthod Dentofacial Orthop*. 2019;156(4):487–496.
13. Kwon O, Kim Y, Kim JE, et al. A deep learning-based algorithm for the detection of impacted mandibular third molars on panoramic radiographs. *Diagnostics*. 2020;10(7):421.
14. Fukuda M, Arijji Y, Kise Y, et al. Usefulness of deep learning for detecting temporomandibular joint osteoarthritis on panoramic radiographs. *Dentomaxillofac Radiol*. 2019;48(6):20190019.
15. Revilla-León M, Özcan M. Artificial intelligence applications in dentistry: A literature review. *J Esthet Restor Dent*. 2019;31(2):171–181.
16. Zafar S, Amin F, Habib SR, Alrayes NH, Riaz O, Khurshid Z. Role of artificial intelligence in orthodontics: a scoping review. *Appl Sci*. 2021;11(9):4238.
17. Krois J, Chaurasia A, Araki K, et al. Artificial intelligence for detecting periodontal bone loss in radiographs: a comparative study. *J Clin Periodontol*. 2021;48(10):1403–1411.
18. Hwang JJ, Jung SK. Application of artificial intelligence in orthodontics. *Korean J Orthod*. 2021;51(3):201–211.
19. Schwendicke F, Chaurasia A, Araki K, et al. Artificial intelligence in dental research: checklist for authors, reviewers, readers. *J Dent*. 2021;107:103610.
20. Wirtz BW, Weyerer JC, Geyer C. Artificial intelligence and the public sector—applications and challenges. *Int J Public Adm*. 2019;42(7):596–615.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17350341>

ОСОБЕННОСТИ ПОРАЖЕНИЯ ЛЕГКИХ С ОСТРЫМ РЕСПИРАТОРНЫМ ДИСТРЕСС-СИНДРОМОМ У ПАЦИЕНТОВ С КОРОНАВИРУСНОЙ ИНФЕКЦИЕЙ

МАЗУРКЕВИЧ СТАНИСЛАВ АЛЕКСАНДРОВИЧ

Врач-интерн ГУ «432 ГВКМЦ ВС РБ»

Научный руководитель – А. БОВА

Минск, Беларусь

Аннотация: Разнообразие поражения легких при коронавирусной инфекции COVID-19 является одним из ключевых аспектов патологии, определяющих клиническую картину и исход заболевания. В клинической практике достоверно известно, что SARS-CoV-2 вызывает широкий спектр изменений в легочной ткани, начиная от незначительных изменений и заканчивая тяжелыми формами поражения легких, особенно с острым респираторным дистресс-синдромом (ОРДС).

Ключевые слова: острый респираторный дистресс-синдром, коронавирусная инфекция.

Цель. установить клинические особенности течения и развития тяжелого поражения легких с развитием острого респираторного дистресс-синдрома у пациентов с коронавирусной инфекцией

Материалы и методы. Проведено одномоментное поперечное ретроспективное исследование 44 медицинских карт пациентов, госпитализированных в отделение интенсивной терапии и реанимации УЗ «432 ГВКМЦ ВС РБ» в 2022 году. Нами были проанализированы следующие параметры: время развития, КТ-картина легких, коэффициент оксигенации (PaO_2/FiO_2), сатурация крови (SpO_2), параметры системы гемостаза (уровень Д-димеров), наличие сопутствующей патологии и осложнений коронавирусной инфекции.

Результаты исследования. Изученные параметры соответствуют Берлинским критериям острого респираторного дистресс-синдрома (2012). Внимания заслуживает градация данного состояния по уровню гипоксемии. В нашем исследовании он оказался различным. Так, например, у части пациентов ($n=12$, 27,3%) выявленный уровень гипоксемии составил $SpO_2=95\%$, ($PaO_2/FiO_2=250$ мм.рт.ст.), а у другой части ($n=31$, 70,5%) – более тяжелая дыхательная недостаточность с уровнем сатурации крови $SpO_2<70\%$, ($PaO_2/FiO_2<100$ мм.рт.ст.), в том числе и с летальным исходом ($n=17$, 38,6%). Другой важнейшей особенностью, ассоциированной с ОРДС, является эндотелиальная дисфункция. Как таковых, специфических проявлений данной патологии выявить не удастся. Однако, достоверно известно, что эндотелиальная дисфункция неразрывно связана с такими системными заболеваниями, как артериальная гипертензия, сахарный диабет, а также атеросклероз. У 100% пациентов выявлены сопутствующие заболевания, представленные в таблице 1.

Сопутствующая патология	Количество, чел. (%)
Атеросклероз-ассоциированные заболевания	21 (47,27%)
Артериальная гипертензия	20 (45,45%)
Сахарный диабет 2 типа	3 (6,82%)
Всего	44 (100%)

Таблица 1 - Сопутствующая патология у пациентов.

Следующей особенностью ОРДС является активное тромбообразование. Различные тромботические осложнения выявлены у 17 пациентов (38,64%) В первую очередь, это касается системы легочной артерии. Тромбоэмболия легочной артерии определяется одним из ведущих осложнений коронавирусного поражения легких, занимая второе место после

присоединения бактериальной инфекции с развитием тяжелой смешанной вирусно-бактериальной пневмонии. Отметим, что легочные сосуды являются далеко не единственными вовлеченными в патологический процесс. Нами также установлены факты развития острого трансмурального инфаркта миокарда ($n=4$, 9,1%) у пациентов с ОРДС. Констатировать состояние повышенного тромбообразования нам позволяет и значимое повышение уровня Д-димеров у данной категории пациентов, которое составляет $874,2 \pm 213,6$ нг/мл, в сочетании со средней (от 4 до 10 баллов) и высокой (11 и более баллов) вероятностью развития ТЭЛА по Женевской шкале ($n=17$, 38,64%). Пациентам с вышеуказанными показателями была выполнена КТ-ангиография, по результатам которой и был установлен диагноз ТЭЛА. Острый инфаркт миокарда был также диагностирован по данным электрокардиографии и коронароангиографии.

Заключительной особенностью ОРДС на фоне тяжелого поражения легких у пациентов с коронавирусной инфекцией являются специфическая КТ-картина поражения легких. Наиболее распространенным паттерном является «матовое стекло» ($n=12$, 27,3%), соответствующий классическим клиническим проявлениям ОРДС. В значительной степени КТ-картина зависит от основного состояния, на фоне которого развился ОРДС. Так у части пациентов с ОРДС ($n=19$, 43,2%) отмечены нетипичные КТ-проявления на фоне развившейся вирусно-бактериальной пневмонии (ВБП). Состояние характеризуется преимущественно наличием ярко выраженных зон консолидации, часто односторонних, нередко, с наличием полостей и плевральных выпотов. При развитии ОРДС на фоне ТЭЛА, что мы обнаружили у 13 пациентов (29,5%), характерные «матовые стекла» сочетаются с клиновидными инфарктами легочной ткани и плевральным выпотом реактивного характера.

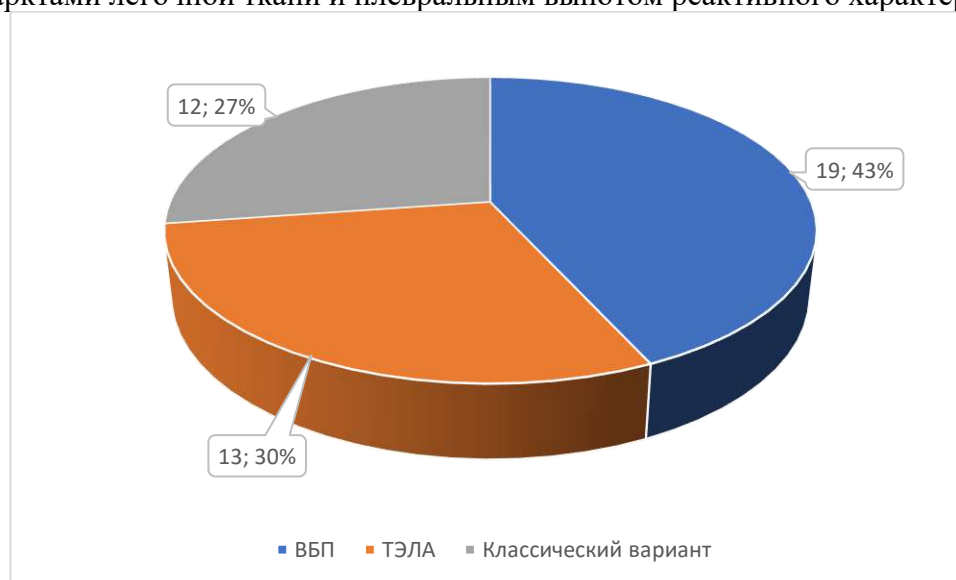

Рисунок 1 - Состояния, связанные с развитием ОРДС

Выводы. Особенности ОРДС при тяжелом поражении легких при коронавирусной инфекции являются:

1. Гетерогенное клиническое течение, что проявляется в различном уровне гипоксемии;
2. Достоверное вовлечение сосудистого компонента, что определяется 100%-м наличием у пациентов системных заболеваний, например, атеросклероза и артериальной гипертензии;
3. Активное тромбообразование, как в системе легочной артерии, так и в сосудах иной локализации. Яркими примерами этого является развитие у пациентов ТЭЛА и инфаркта миокарда;
4. Специфические КТ-признаки, обусловленные основным заболеванием, запустившим развитие ОРДС. Наличие характерных КТ-паттернов у пациентов поможет врачу выбрать

правильную диагностическую и лечебную тактику. Авторы твердо уверены, что тема изучения характерных КТ-проявлений (паттернов) коронавирусной инфекции, а также и в постковидный период, в полной мере не раскрыта. В связи с этим мы продолжаем научную деятельность в данном направлении, в чем можно будет убедиться по материалам наших дальнейших публикаций.

ЛИТЕРАТУРА

1. Lauer SA, Grantz KH, Bi Q, et al. The Incubation Period of Coronavirus Disease 2019 (COVID-19) From Publicly Reported Confirmed Cases: Estimation and Application. *Ann Intern Med*. 2020;172(9):577-582. doi:10.7326/M20-0504
2. Guan WJ, Ni ZY, Hu Y, et al. Clinical Characteristics of Coronavirus Disease 2019 in China. *N Engl J Med*. 2020;382(18):1708-1720. doi:10.1056/NEJMoa2002032
3. He X, Lau EH, Wu P, et al. Temporal dynamics in viral shedding and transmissibility of COVID-19. *Nat Med*. 2020;26(5):672-675. doi:10.1038/s41591-020-0869-5
4. Роспотребнадзор. (2020). Информационный бюллетень о COVID-19. [Электронный ресурс]. Доступно на: <https://www.rospotrebnadzor.ru/>
5. Минздрав РФ. (2020). Методические рекомендации по диагностике и лечению COVID-19. [Электронный ресурс]. Доступно на: https://static-0.minzdrav.gov.ru/files/2020/03/20/20200320_1.pdf
6. Григорьева И. В., Иванова А. В., Смирнова Е. В. Прогномальный период при COVID-19 // Вестник инфекционной болезни. — 2020; 4(2): 45–50.
7. Минздрав РФ. (2020). Методические рекомендации по диагностике и лечению COVID-19 С. 12–14.
8. Иванова А. В., Петрова Е. М. (2020). Клинические особенности течения COVID-19 // Инфекция и иммунитет № 3, с. 47–48
9. Сидоров В. А., Кузнецова Н. П. (2021). Кардиологические проявления COVID-19 // Российский кардиологический журнал, № 2, с. 15–16.
10. "Наука и здоровье" (2020). Особенности течения COVID-19 // № 4, с. 22–23

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17350368>
УДК 796.323.2

ФУТБОЛ ҮЙІРМЕЛЕРІНІҢ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ОРНЫ МЕН МАҢЫЗЫ

ҚҰСПАН НАУРЫЗҒАЛИ БАТЫРҒАЛИҰЛЫ

2 курс магистранты, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті
Орал, Қазақстан

Аннотация. Бұл мақалада мектептегі футбол үйірмелерінің тәрбиелік, білімдік және әлеуметтік маңызы жан-жақты қарастырылады. Футбол үйірмелері оқушылардың денсаулығын нығайтуға, спорттық дағдыларын жетілдіруге ғана емес, сонымен қатар олардың тұлғалық дамуына, әлеуметтік бейімделуіне және оқу үлгерімін арттыруға ықпал ететіні көрсетілген. Отандық және шетелдік ғалымдардың соңғы жылдардағы зерттеулері негізінде футбол үйірмелерінің коммуникативтік дағдыларды дамытудағы, инклюзивті білім берудегі, бос уақытты тиімді ұйымдастырудағы және кәсіби спортқа дайындаудағы рөлі талданады. Сонымен қатар, үйірмелердің психологиялық-эмоциялық тұрақтылықты арттырудағы, оқушылардың қоғамдық белсенділігін көтерудегі және білім сапасын жақсартудағы әлеуеті айқындалған. Мақалада футбол үйірмелерін заманауи білім беру жүйесіндегі дене тәрбиесі мен спорттық дайындықтың маңызды буыны ретінде қарастыру қажеттілігі баса көрсетіледі.

Кілт сөздер. футбол үйірмелері, мектеп, оқушылар, дене тәрбиесі, спорттық дайындық, тұлғалық даму, әлеуметтік бейімделу, кәсіби спорт, бос уақытты тиімді пайдалану, коммуникативтік дағдылар, психологиялық тұрақтылық.

Өзектілігі. Қазіргі білім беру жүйесінде оқушылардың жан-жақты дамуын қамтамасыз ету маңызды міндеттердің бірі болып табылады. Бұл тұрғыда спорттық үйірмелер, соның ішінде футбол секциялары ерекше орын алады. Футбол үйірмелері тек қана спорттық дағдыларды қалыптастыру құралы емес, сонымен қатар оқушылардың денсаулығын нығайтуға, оқу процесіне деген ынтасын арттыруға, әлеуметтік дағдыларын жетілдіруге және тұлғалық қасиеттерін дамытуға ықпал ететін тиімді тәрбие құралы болып саналады.

Қазақстан Республикасының білім беру стандарттарында қосымша білім беру формаларының, соның ішінде спорттық үйірмелердің кеңінен қолданылуы міндеттелген. Бұл – оқушылардың бос уақытын мазмұнды ұйымдастыруға, олардың салауатты өмір салтын ұстануына және спортқа тұрақты қызығушылығын арттыруға мүмкіндік береді.

Соңғы зерттеулер футбол үйірмелерінің оқушылардың коммуникативтік қабілеттерін дамытудағы, инклюзивті білім беру жағдайында мүмкіндігі шектеулі балаларды әлеуметтік бейімдеудегі, сондай-ақ кәсіби спортқа алғашқы қадам жасауға жағдай туғытудағы маңызын дәлелдеп отыр. Сонымен қатар, футбол үйірмелері балалардың психологиялық тұрақтылығын арттырып, оқу үлгеріміне де оң әсерін тигізеді.

Осыған байланысты футбол үйірмелерін заманауи білім беру жүйесінде дене тәрбиесі мен спорттық дайындықтың тиімді тетігі ретінде қарастыру өзекті болып табылады. Футбол үйірмелері мектептегі тәрбие жұмысының тиімді бір бағыты ретінде қарастырылады. Олар оқушылардың денсаулығын нығайтуға, спорттық біліктілігін арттыруға ғана емес, сонымен қатар бос уақытты тиімді ұйымдастыруға, жағымды әдеттерді қалыптастыруға ықпал етеді.

Қазақстан Республикасының білім беру стандартына сәйкес, жалпы білім беретін мектептерде қосымша білім беру формалары ретінде үйірме жұмыстары кеңінен қолданылуы тиіс. Осы тұрғыда футбол секілді кең танымал ойын түрлері балалардың спортқа қызығушылығын арттырып, оларды белсенді өмір салтына бейімдейді.

Футбол үйірмелері заманауи білім беру жүйесіндегі дене тәрбиесі мен спорттық дайындықтың ажырамас бөлігі ретінде қарастырылады. Бұл мәселеге қатысты соңғы

зерттеулер футбол үйірмелерінің тек спорттық шеберлікті жетілдірумен ғана шектелмей, балалардың тұлғалық дамуында, әлеуметтік бейімделуінде және білім алу процесінде маңызды рөл атқаратынын көрсетеді.

Зерттеу нәтижелері. Отандық ғалым Н.С. Әбділдаев [1] футбол үйірмелерінің білім беру ортасындағы әлеуметтік-педагогикалық мүмкіндіктерін зерттей келе, олардың оқушылардың коммуникативтік дағдыларын дамытуда ерекше орын алатынын дәлелдеген. Оның пікірінше, үйірмелік жұмыс аясында оқушылар командалық жұмысқа үйреніп, жауапкершілік, көшбасшылық қасиеттерін қалыптастырады.

Ресейлік зерттеуші В.А. Ильин [2] футбол үйірмелерін мектептен тыс қосымша білім берудің тиімді формасы ретінде қарастырады. Оның зерттеулерінде футбол үйірмелерінің спорттық-техникалық және тактикалық дағдыларды қалыптастырумен қатар, жасөспірімдердің дене шынықтыру сабақтарына деген мотивациясын арттыратыны атап өтілген. Бұл ретте үйірме жұмысы жалпы білім беру жүйесінде балалардың денсаулығын нығайту мен олардың физикалық дайындығын арттыруда маңызды орын алады.

Соңғы уақытта Қазақстанда жүргізілген зерттеулердің бірі авторы М.Т. Жолдасбеков [3] футбол үйірмелерінің білім беру мекемелеріндегі бұқаралық спортты дамытудағы рөліне баса назар аударады. Автор футболдың қолжетімділігі және бұқаралық сипаты арқылы оқушылар арасында спортқа деген қызығушылықты арттырып, дене шынықтыру сабағында белсенді қатысуды ынталандыруға болатынын атап көрсеткен.

Л.А. Кузьмина [4] мектептердегі футбол үйірмелерінің оқушылардың психологиялық-эмоциялық жағдайына оң әсер ететінін айтады. Оның зерттеулерінде футбол үйірмелеріне жүйелі қатысатын балалардың мектептегі тәртібі мен үлгерімі жақсарып, оқу үрдісіндегі жалпы стресске төзімділігінің артатыны байқалған.

Қазақстандық ғалым С.Т. Әлімбаев [5] футбол үйірмелерінің білім беру жүйесіндегі инклюзивті мүмкіндіктерін талдайды. Ол арнайы білім беру қажеттіліктері бар балаларды футбол арқылы әлеуметтік бейімдеу мен интеграциялаудың тиімді әдістерін ұсынып, футбол үйірмелерінің инклюзивті білім берудегі орнын жоғары бағалайды.

Ресейлік ғалым В.Н. Андрианов [6] футбол үйірмелерінің оқушыларды кәсіби спортқа дайындаудағы маңызын атап көрсетеді. Ол үйірмелердегі жүйелі жаттығулардың болашақ спортшылардың базалық техникалық дағдыларын қалыптастыратынын және олардың кәсіби деңгейге өтуіне мүмкіндік беретінін дәлелдейді.

Соңғы зерттеулерде футбол үйірмелері тек қана дене тәрбиесі құралы ретінде емес, сонымен қатар балалардың тұлғалық дамуы мен әлеуметтік интеграциясының маңызды механизмі ретінде қарастырылып отыр. Атап айтқанда, Ж.М. Бейсенғалиев [7] футбол үйірмелері арқылы балалардың қоғамдық белсенділігін арттырып, бос уақытын пайдалы әрі мазмұнды өткізу мүмкіндіктерінің кеңейетінін атап өткен.

Жоғарыда келтірілген зерттеулер футбол үйірмелерінің қазіргі білім беру жүйесіндегі жан-жақты даму мүмкіндіктерін көрсетеді. Бұл үйірмелер оқушылардың физикалық мүмкіндіктерін арттырумен қатар, олардың әлеуметтік дағдыларын жетілдіріп, мектептегі жалпы білім беру процесіне жағымды әсер ететін кешенді педагогикалық құрал ретінде маңыздылығын дәлелдейді.

Отандық зерттеуші А.Д. Серікбаев [8] футбол үйірмелерінің мектептегі білім сапасын арттыруға әсер ететінін дәлелдеген. Оның айтуынша, футболға қатысатын оқушылардың сабаққа деген ынтасы жоғарылап, сабақ үлгерімі жақсара түседі.

Жоғарыда келтірілген зерттеулер футбол үйірмелерінің қазіргі білім беру жүйесіндегі жан-жақты даму мүмкіндіктерін көрсетеді. Бұл үйірмелер оқушылардың физикалық мүмкіндіктерін арттырумен қатар, олардың әлеуметтік дағдыларын жетілдіріп, мектептегі жалпы білім беру процесіне жағымды әсер ететін кешенді педагогикалық құрал ретінде маңыздылығын дәлелдейді.

Футбол үйірмелері заманауи білім беру жүйесіндегі дене тәрбиесі мен спорттық дайындықтың маңызды бір буыны ретінде қарастырылады. Осы мәселенің өзектілігін соңғы

бес жылдағы зерттеулер арқылы тереңірек қарастыратын болсақ, футбол үйірмелерінің тек спорттық дағдыларды дамытумен шектелмей, балалар мен жасөспірімдердің жан-жақты қалыптасуына ықпал ететінін көруге болады.

Отандық ғалым Ә.М. Төлегенов [9] футбол үйірмелерінің мектеп оқушыларының әлеуметтік белсенділігін дамытудағы маңызды орнын көрсетеді. Оның зерттеуіне сәйкес, үйірмелік жұмыстар арқылы балалар командалық ынтымақтастыққа бейімделіп, әлеуметтік жауапкершілік пен өзін-өзі басқару дағдыларын қалыптастырады.

Ресейлік зерттеуші Е.Н. Петрова [10] футбол үйірмелерін оқушылардың дене шынықтыру және сауықтыру бағдарламалары аясындағы тиімділігі жоғары іс-шара ретінде қарастырған. Ол футболдың тұрақты физикалық белсенділікті арттырудағы маңыздылығын дәлелдеп, осы үйірмелерге қатысу арқылы балалардың денсаулығы айтарлықтай жақсаратынын атап өтеді.

Соңғы жылдардағы зерттеулерде Ж.С. Бектеміров [11] футбол үйірмелерінің балалардың психологиялық тұрақтылығын дамытудағы рөлін анықтаған. Оның айтуынша, футбол үйірмелеріне жүйелі қатысу балалардың эмоциялық тұрақтылығын арттырып, күйзелісті басқару қабілетін жетілдіреді.

Сонымен қатар ресейлік ғалым А.И. Воронова [12] футбол үйірмелерінің білім беру процесіндегі мотивациялық мүмкіндіктеріне тоқталады. Ол футбол үйірмелеріне қатысушы балалардың сабақ үлгерімінің жақсарып, оқу процесіне деген қызығушылығының артатынын дәлелдеген.

Отандық зерттеуші К.Н. Дүйсенбаев [13] футбол үйірмелерінің инклюзивті білім беру жағдайындағы ерекшеліктерін зерттеген. Автордың пайымдауынша, футбол үйірмелері арқылы мүмкіндігі шектеулі балаларды әлеуметтік интеграциялауға және олардың физикалық мүмкіндіктерін дамытуға болады.

Ресейлік ғалым Н.Г. Савченко [14] футбол үйірмелерінің балалар мен жасөспірімдердің кәсіби спортқа деген қызығушылығын қалыптастырудағы маңызды орнын көрсеткен. Оның зерттеуінде футбол үйірмелері балаларды спорттық шеберлікке жетелеудің бастапқы сатысы ретінде маңызды екені дәлелденген.

Соңғы зерттеулердің бірі авторы Р.Қ. Жақсылықов [15] футбол үйірмелері арқылы балалардың қоғамдық өмірге қатысу белсенділігін арттырудың жолдарын қарастырған. Ол футбол үйірмелерінің оқушыларды бос уақыттарын тиімді ұйымдастыруға үйрететінін және олардың қоғамдағы белсенділігін арттыратынын дәлелдейді.

Жоғарыда айтылған соңғы зерттеулер футбол үйірмелерінің қазіргі білім беру жүйесінде жан-жақты педагогикалық және әлеуметтік міндеттерді шешуге бағытталған маңызды құрал екендігін көрсетеді.

Футбол үйірмелері заманауи білім беру жүйесіндегі дене тәрбиесі мен спорттық дайындықтың маңызды бір буыны ретінде қарастырылады. Осы мәселенің өзектілігін соңғы бес жылдағы зерттеулер арқылы тереңірек қарастыратын болсақ, футбол үйірмелерінің тек спорттық дағдыларды дамытумен шектелмей, балалар мен жасөспірімдердің жан-жақты қалыптасуына ықпал ететінін көруге болады.

Мектептегі дене шынықтыру жүйесінде дене шынықтыру міндеттері секциялық оқу-жаттығу сабақтары және жаттығуларға бағытталған тәуелсіз дене шынықтыру сабақтары сияқты ұйымдастырушылық формаларды жүзеге асыру процесінде тиімді шешіледі. Тұрақты дене шынықтыру жаттығуларына арналған іс-әрекетті таңдағанда, балалардың едәуір бөлігі ең эмоционалды спорт түріне артықшылық береді. Спорттық ойындардың тағы бір артықшылығы - жаттығу жүктемесімен айналысатындардың денесіне әсер етудің кешенді сипаты.

Мектептің спорт секциясындағы оқу процесі БЖСМ-де тиісті дайындық кезеңіне арналған бағдарламалық материалға сәйкес жүзеге асырылады. Сонымен қатар, жалпы білім беру мекемесі аясында жүзеге асырылатын спорт секциясының жұмысы оқу орнындағы оқу процесі мен каникулдарды ұйымдастырудың ерекшеліктерін ескере отырып құрылады, бұл

әрдайым жаттығу жүктемесінің қажетті көлемін толық қамтамасыз етуге мүмкіндік бермейді. Сондықтан спорттық дайындық процесін жоспарлау кезінде жүктеменің бір бөлігін физикалық жаттығулардың тәуелсіз формаларына қайта бөлу арқылы жаттығу бағдарламасының мазмұнын түзету қажет болады.

Жалпы алғанда, футбол үйірмелері мектептегі тәрбие мен білім беру жұмысының маңызды бөлігі ретінде оқушылардың жан-жақты дамуына айтарлықтай ықпал етеді. Олар оқушылардың денсаулығын нығайтып, спорттық біліктілігін арттырумен қатар, тұлғалық қасиеттерін қалыптастыруға, әлеуметтік бейімделуіне және қоғамдық белсенділігін дамытуға жағдай жасайды.

Зерттеулер нәтижесінде футбол үйірмелерінің тек спорттық дағдыларды жетілдіру құралы ғана емес, сонымен бірге оқу үлгерімін жақсартуға, психологиялық тұрақтылықты арттыруға және инклюзивті білім беру жағдайында балаларды қоғамға интеграциялауға мүмкіндік беретін әмбебап педагогикалық құрал екені анықталды.

Осыған орай, футбол үйірмелерін білім беру жүйесінде кеңінен қолдану – оқушылардың салауатты өмір салтын қалыптастырудың, олардың бос уақытын тиімді ұйымдастырудың және спорт арқылы жан-жақты тұлға тәрбиелеудің тиімді жолы болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Әбділдаев Н.С. Мектептегі футбол үйірмелерінің әлеуметтік-педагогикалық мүмкіндіктері // Қазақстан педагогика журналы. – 2021. – №2. – Б. 35–41.
2. Ильин В.А. Футбол как средство дополнительного образования школьников // Педагогика и спорт. – 2022. – №4. – С. 12–18.
3. Жолдасбеков М.Т. Білім беру мекемелерінде бұқаралық спортты дамытудағы футболдың рөлі // Қазақстан спорты. – 2023. – №1. – Б. 45–50.
4. Кузьмина Л.А. Влияние футбольных секций на психоэмоциональное состояние учащихся // Вестник физической культуры и спорта. – 2021. – №6. – С. 23–29.
5. Әлімбаев С.Т. Инклюзивті білім беруде футбол үйірмелерін қолданудың тиімділігі // Инклюзивті білім беру журналы. – 2022. – №3. – Б. 27–33.
6. Андрианов В.Н. Роль футбольных секций в подготовке будущих спортсменов // Спортивное образование и наука. – 2020. – №5. – С. 19–25.
7. Бейсенғалиев Ж.М. Оқушылардың қоғамдық белсенділігін арттырудағы футбол үйірмелерінің орны // Қазақстанның білім беру ғылымы. – 2022. – №4. – Б. 52–58.
8. Серікбаев А.Д. Футбол үйірмелерінің білім сапасын арттыруға ықпалы // Қазақстан педагогикалық журналы. – 2023. – №1. – Б. 60–65.
9. Төлегенов Ә.М. Футбол үйірмелерінің оқушылардың әлеуметтік белсенділігіне әсері // Қазақстан педагогикасы. – 2023. – №1. – Б. 42–48.
10. Петрова Е.Н. Влияние футбольных секций на физическое состояние школьников // Российская педагогика и спорт. – 2022. – №5. – С. 20–27.
11. Бектеміров Ж.С. Футбол үйірмелерінің балалардың психологиялық тұрақтылығына әсері // Қазақстан психологиясы журналы. – 2021. – №3. – Б. 34–40.
12. Воронова А.И. Футбольные секции как средство повышения учебной мотивации // Педагогика и психология спорта. – 2020. – №6. – С. 18–25.
13. Дүйсенбаев К.Н. Инклюзивті білім беру жағдайындағы футбол үйірмелерінің ерекшеліктері // Инклюзивті педагогика журналы. – 2022. – №4. – Б. 31–38.
14. Савченко Н.Г. Роль футбольных секций в формировании профессионального интереса к спорту // Российская спортивная педагогика. – 2021. – №2. – С. 45–51.
15. Жақсылықов Р.Қ. Футбол үйірмелері арқылы оқушылардың қоғамдық белсенділігін арттыру жолдары // Қазақстан білім беру ғылымы журналы. – 2022. – №2. – Б. 54–59.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17350395>
УДК 796.071.4

ФУТБОЛДА ҚАҚПАШЫЛАРДЫ ТЕХНИКАЛЫҚ-ТАКТИКАЛЫҚ ДАЯРЛАУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

АЙТМУКАШЕВ ЖУМАБЕК ҚАЙРАТУЛЫ

2 курс магистранты, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті
Орал, Қазақстан

Аннотация. Бұл мақалада қазіргі заманғы футболда қақпашыларды техникалық-тактикалық даярлау мәселесінің теориялық негіздері қарастырылған. Жұмыста қақпашының техникалық даярлығының негізгі блоктары – допты қағып алу, құлау және сырғанау техникасы, допты тарату және қайтару, шығу мен тосқауыл қою дағдылары жүйеленіп берілген. Сонымен қатар, тактикалық дайындықтың бағыттары – ойынды оқу, қарсылас қимылын болжау, қорғанысты ұйымдастыру, ойынға қатысу және стандартты жағдайларда дұрыс позиция таңдау мәселелері талданған. Психологиялық тұрақтылықтың маңыздылығы, оның шешім қабылдауға, эмоцияны бақылауға және сенімділікке әсері көрсетілген. Жас ерекшеліктеріне сәйкес қақпашыларды даярлау кезеңдері қарастырылып, заманауи жаттығу процесінде бейнеталдау, реакцияны өлшейтін құрылғылар және әдістемелік кешендерді қолдану қажеттігі негізделген. Зерттеу нәтижесінде қақпашының кәсіби шеберлігі техникалық, тактикалық, психологиялық және дене сапаларының үйлесімді дамуына тәуелді екендігі анықталды.

Кілт сөздер: футбол, қақпашы, техникалық даярлық, тактикалық дайындық, психологиялық тұрақтылық, ойындық ойлау, бейнеталдау, жаттығу әдістемесі, жас ерекшелігі.

Өзектілігі. Қазіргі футболда қақпашының ойындағы рөлі түбегейлі өзгерістерге ұшырап отыр. Бұрын қақпашы тек қақпаны қорғаушы ретінде қарастырылса, бүгінде ол ойынға белсенді қатысатын, допты төменнен бастап беретін алғашқы қорғаныс шебін ұйымдастыратын көшбасшы қызметін атқаратын әмбебап ойыншыға айналды. Мұндай өзгерістер қақпашыдан тек техникалық шеберлікті ғана емес, сонымен қатар ойынды жедел оқу, шешім қабылдау жылдамдығы, психологиялық тұрақтылық және командалық тактиканы түсіну қабілеттерін талап етеді.

Зерттеулер қақпашының аяқпен ойнау мәдениеті, допты дәл тарата білуі және позициялық шабуылды бастауға қатысуы команданың нәтижелілігіне тікелей әсер ететінін дәлелдеп отыр. Сонымен қатар, психологиялық тұрғыдан тұрақты қақпашылар қысым жағдайында сенімді әрекет етіп, матч барысын өзгерте алады. Осыған байланысты қақпашыларды техникалық-тактикалық тұрғыда жан-жақты даярлау, заманауи әдістемелер мен инновациялық технологияларды қолдану қазіргі спорт ғылымы мен тәжірибелік жаттықтыру жүйесінде ерекше өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Қазіргі заманғы футболда қақпашының рөлі түбегейлі өзгерді. Ол енді тек соққы қайтарушы ойыншы ғана емес, сонымен бірге ойынды төменнен бастайтын алғашқы плеймейкер, қорғанысты ұйымдастыратын көшбасшы және жоғары сызықтағы прессинг жағдайында «ақылды свипер-кипер» ретінде қарастырылады. Мұндай көпқырлы рөл қақпашыдан техникалық шеберлікпен қатар, ойындық ойлауды жедел бағалау қабілетін талап етеді. Жоғары деңгейдегі ерлер және әйелдер футболында қақпашының аяқпен бірінші пас арқылы қысымнан шығуы, позициялық шабуылды бастауға қатысуы ойын тиімділігінің негізгі көрсеткіштерінің біріне айналып отыр. Сонымен қатар, қақпашының психологиялық тұрақтылығы да ерекше мәнге ие. Шешім қабылдау жылдамдығы, қателікке берілетін реакция және қысымды басқару қабілеті матч нәтижесіне тікелей ықпал ететін факторлар ретінде қарастырылады. Осыған байланысты қақпашыларды техникалық-тактикалық тұрғыда жан-

жақты даярлау мәселесі бүгінгі таңда спорт ғылымында және тәжірибелік жаттықтыруда аса өзекті болып табылады.

Зерттеу нәтижелері. Қақпашы – футболдағы ең жауапты ойыншы, ол қақпаны қорғаумен қатар, команданың тактикалық құрылымына ықпал етеді. Заманауи футболда қақпашы тек қақпа сызығында тұрмайды, ол қорғанысты ұйымдастырушы әрі ойынға бірінші паспен қосылатын «қосымша қорғаушы» ретінде сипатталады. Қақпашының ойынға қосылу шеберлігі команданың қысымнан шығуына, позициялық шабуылын бастауына тікелей әсер етеді [1].

Қақпашының техникалық даярлығы бірнеше негізгі элементтерден тұрады. Ең алдымен, ол допты сенімді қағып ала білуі тиіс. Бұл әрекет жоғарыдан ұшқан, төменнен домалаған немесе секіріп келген допты ұстап қалуды қамтиды. Сондай-ақ қақпашыға жерге құлау техникасын меңгеру қажет, яғни қауіпсіз құлау, сырғанау және бүйірге секіру тәсілдері арқылы жарақат алмай, соққыны қайтаруға дайын болуы тиіс. Бұған қоса, қақпашының допты қайтару және тарату шеберлігі маңызды. Ол қолмен дәл лақтыру арқылы немесе аяқпен қысқа және ұзын пас беру арқылы команданың шабуылын бастай алады. Соңғы маңызды элемент – бұл қарсыласқа тосқауыл қою. Қақпашы бір-бірге қарсы шыққан сәттерде бұрыштарды дұрыс жауып, соққы бағытын қысқартуы керек, сондай-ақ кросстарды сенімді қайтару қабілетіне ие болуы қажет. Осы техникалық дағдылар қақпашының кәсіби деңгейін айқындайды және оның командалық ойындағы рөлін күшейтеді.

Жасөспірімдер футболында қақпашылардың техникасына үйрету қарапайымнан күрделіге қарай кезең-кезеңмен жүргізіледі. 7–10 жаста – қауіпсіз құлау мен ұстау негіздері, 11–14 жаста – аяқпен пас және допты тарату, 15 жастан бастап – ойындық сценарийлерде шешім қабылдау қабілеті дамытылады [2].

Қақпашының тактикалық дайындығы оның ойынды оқу, қарсыластың әрекетін болжай білу және қорғаныс шебін дұрыс ұйымдастыру қабілетімен тығыз байланысты. Бұл дайындықтың негізгі бағыттарына бірнеше маңызды қырлар жатады. Ең алдымен, қақпашы ойынды болжай алуы керек, яғни қарсыластың қимылын алдын ала сезіп, соққы бағытын дер кезінде анықтай білуі қажет. Сондай-ақ қорғанысты ұйымдастыру да оның маңызды міндеттерінің бірі болып табылады. Қақпашы айып алаңындағы ойыншыларға бағыт-бағдар беріп, олардың орналасуын түзетіп отырады. Бұдан бөлек, ойынға қатысу тактикасы да ерекше рөл атқарады. Қақпашы қысқа және ұзын пас арқылы шабуылды бастауға үлес қосып, команданың допты тиімді пайдалануға мүмкіндік жасайды. Ал стандартты жағдайлар кезінде – айып добында, бұрыштан тебуде немесе пенальти сәттерінде – дұрыс позиция таңдау арқылы қақпашы командасын сенімді қорғап, нәтижелі ойын өрнегін қамтамасыз ете алады.

Зерттеулер көрсеткендей, ойынға белсенді қатысатын қақпашылар команданың допты иелену уақытын 15–20%-ға арттыра алады [3].

Қақпашылардың психологиялық тұрақтылығы олардың кәсіби шеберлігінің ажырамас бөлігі болып саналады, өйткені әрбір жіберілген қателік команда нәтижесіне тікелей ықпал етеді. Осы себепті қақпашы кез келген жағдайда сабыр сақтап, ойынды сенімді жалғастыра білуі тиіс. Ең алдымен, ол стресс жағдайында да дұрыс әрі жылдам шешім қабылдай алуы қажет. Сонымен қатар, қателік жібергеннен кейін өзін тез қалыпқа келтіріп, ойынды жоғары деңгейде жалғастыру қабілеті маңызды. Матч барысында эмоцияны бақылау да үлкен рөл атқарады, себебі эмоцияға берілмеу қақпашының ойынға толық назар аударуына мүмкіндік береді. Ал пенальти сәттерінде сенімділік пен өзін-өзі ұстау шеберлігі қақпашының табысты ойынын қамтамасыз ететін негізгі факторлардың бірі болып табылады [4].

Психологиялық тренингтер, визуализация әдістері және тыныс алу жаттығулары қақпашылардың сенімділігін арттыратыны тәжірибеде дәлелденген [5].

Қақпашыны даярлау үдерісі жүйелілік, кезеңділік және кешенділік қағидаттарына сүйеніп ұйымдастырылуы қажет. Бұл қағидаттар жаттығу процесінің барлық құрамдас бөліктерін өзара байланыстырып, олардың бірін-бірі толықтыруын қамтамасыз етеді. Жаттығу циклі бірнеше негізгі бағыттарды қамтиды. Ең алдымен, техникалық дағдыларды жетілдіру

жұмыстары жүргізіледі, оған допты сенімді ұстау, қауіпсіз құлау және допты дәл тарату дағдылары жатады. Сонымен қатар, тактикалық сценарийлерді ойнау да маңызды рөл атқарады. Мұндай жаттығулар қақпашының қысымнан шығу қабілетін және стандартты жағдайларда дұрыс шешім қабылдауын дамытады. Бұған қоса, дене сапаларын жетілдіру міндетті түрде жаттығу жүйесіне енгізіледі. Жылдамдық, ептілік және реакция қабілетін арттыру қақпашының ойын барысындағы тиімділігін арттырады. Ақырында, психологиялық тұрақтылық жаттығулары да үлкен мәнге ие. Олар қақпашының эмоционалдық жағдайын реттеуге, қиын сәттерде сенімділік танытуына және ойынды жоғары деңгейде жалғастыруына мүмкіндік береді.

Сонымен бірге, заманауи жаттығуларда бейнеталдау, датчиктік бақылау, реакцияны өлшейтін құрылғылар кеңінен қолданылады [6].

Қақпашының техникалық даярлығы шартты түрде төрт негізгі блокқа бөлінеді. Біріншіден, допты тоқтату және қағып алу шеберлігі — төменнен, ортадан немесе жоғарыдан ұшқан допты сенімді ұстап, секіру фазасында екі қолмен бекіту дағдысын қамтиды. Екіншіден, қайтару және тарату техникасы маңызды орын алады. Мұнда қақпашы қолмен әртүрлі тәсілде дәл лақтыра білуі және аяқпен инстеп, драйв-пасс немесе клип-болл арқылы бағытталған пас бере алуы тиіс. Үшіншіден, жерге түсу және сырғанау техникасын меңгеру — қауіпсіз құлау, қапталға секіру әдістерін орындау арқылы қақпашының сенімді ойынын қамтамасыз етеді. Төртіншіден, шығу және қайта ұстаудағылар қақпашының кросстарға уақытылы шығуын және бір-бірге қарсы қарсылас кезінде бұрыштарды дұрыс жабуын қамтиды.

Жас ерекшеліктеріне сәйкес үйрету үдерісі қарапайымнан күрделіге қағидатына негізделеді: 7–10 жаста координацияны дамыту, құлау қауіпсіздігін меңгеру және негізгі ұстау биомеханикасын қалыптастыру басты бағыт болып саналады; 11–14 жаста аяқпен бірінші пас беру және доптың траекториясын дұрыс бағалау қабілеті дамытылады; ал 15 жастан бастап ойындық сценарийлерде көпвариантты шешім қабылдау машықтары жетілдіріледі.

Соңғы жылдардағы зерттеулер қақпашының аяқпен тарату дәлдігі мен ойын бастау сапасы команданың алға жылжу мүмкіндігін арттыратын негізгі факторлардың бірі екенін дәлелдеп отыр. Қазақ тіліндегі әдістемелік еңбектер де жасөспірімдерде техникалық дағдыларды қалыптастыруда жаттығулардың сатыланған кешенін қолдануды, сондай-ақ ұсақ қимыл-реакция мен тепе-теңдікті ерте жастан дамытудың маңызын атап көрсетеді.

Қазіргі заманғы футболда қақпашының ойын барысындағы орны ерекше маңызға ие. Ол тек соққыны қайтаратын ойыншы ғана емес, бүкіл команданың тактикалық құрылымына ықпал ететін шешуші тұлға. Қақпашы – қорғаныстың соңғы шебі, сонымен бірге ойынға дәл пас арқылы қатысып, шабуылдың басталуына тікелей әсер ететін алғашқы ойыншы.

Сондықтан қақпашының кәсіби шеберлігі команданың жалпы нәтижесіне тікелей ықпал етеді.

Жүргізілген талдау қақпашылардың техникалық даярлығы төрт негізгі блоктан тұратынын көрсетті:

1. Допты тоқтату және қағып алу;
2. Допты тарату және қайтару;
3. Жерге түсу және сырғанау техникасы;
4. Шығу және тосқауыл қою.

Бұл элементтерді жетік меңгерген қақпашы әртүрлі ойындық жағдайларда сенімді әрі нәтижелі әрекет ете алады. Сонымен қатар, қақпашының тактикалық дайындығы ерекше мәнге ие, себебі ол қарсыластың әрекетін болжай білуі, қорғанысты ұйымдастыруы, қысқа және ұзын пас арқылы шабуылды бастай алуы тиіс. Ойындық тактиканы дұрыс таңдауы командаға қосымша артықшылық береді.

Қақпашылардың психологиялық тұрақтылығы да олардың кәсіби деңгейін анықтайтын басты көрсеткіштердің бірі болып табылады. Себебі әрбір қателік бүкіл ойын нәтижесіне әсер етуі мүмкін. Осыған орай стресс жағдайында дұрыс шешім қабылдау, эмоцияны бақылау,

пенальти кезіндегі сенімділік пен өзін-өзі ұстау қабілеттерін дамыту – қақпашы даярлығында маңызды бағыт болып табылады.

Жас ерекшеліктеріне қарай қақпашыларды даярлау кезең-кезеңмен жүргізілуі тиіс. Бастауыш жаста негізгі қимыл дағдыларын қалыптастыруға, орта буында техникалық элементтерді жетілдіруге, ал ересек кезеңде тактикалық ойлау мен психологиялық тұрақтылыққа басымдық беріледі. Сонымен бірге заманауи дайындық жүйесінде бейнеталдау, датчиктік қондырғылар, реакцияны тексеретін тренажерлер сияқты инновациялық әдістерді қолдану қақпашының кәсіби дамуын жаңа деңгейге көтереді.

Жалпы алғанда, қақпашыларды техникалық-тактикалық тұрғыда жан-жақты даярлау – қазіргі спорт ғылымы мен тәжірибелік жаттықтырудағы аса өзекті мәселелердің бірі. Жүйелі, кешенді және ғылыми негізделген дайындық әдістерін қолдану қақпашылардың кәсіби шеберлігін арттырып қана қоймай, команданың ойын нәтижелілігін де едәуір жоғарылатады.

Қорыта айтқанда, қазіргі заманғы футболда қақпашының рөлі айтарлықтай кеңейіп, оның ойын барысындағы жауапкершілігі мен міндеттері күрделене түсті. Қақпашы енді тек қақпаны қорғаушы ғана емес, сонымен қатар ойынды төменнен бастайтын, қорғанысты ұйымдастыратын көшбасшы және қысым жағдайында шешім қабылдайтын ойыншы ретінде қарастырылады.

Зерттеу барысында қақпашының техникалық даярлығының негізгі элементтері – допты қағып алу, құлау техникасы, допты тарату және тосқауыл қою дағдылары айқындалды. Тактикалық дайындықтың мәні ойынды оқу, қарсыластың әрекетін болжау және командалық қорғанысты дұрыс ұйымдастыру қабілеттерінде екендігі көрсетілді. Сонымен қатар, психологиялық тұрақтылық қақпашының кәсіби шеберлігін анықтайтын маңызды фактор екені дәлелденді.

Жас ерекшеліктеріне сәйкес кезең-кезеңімен үйрету, жаттығуларды жүйелі жоспарлау және заманауи технологияларды (бейнеталдау, реакцияны өлшеу құрылғылары) пайдалану қақпашыларды даярлаудың тиімділігін арттыратыны айқындалды. Демек, қақпашыларды техникалық-тактикалық тұрғыда жан-жақты даярлау спорт ғылымында да, тәжірибелік жаттықтыруда да өзекті міндет болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Золотарев А.П. Особенности технико-тактических действий вратарей высокого класса // Педагогика спорта. – 2022. – №4. – С. 113–118.
2. Чуринов А.А. Особенности организации тренировочного процесса футбольных вратарей 7–10 лет // Научные труды по спорту. – 2021. – №2. – С. 56–62.
3. Орлов А.В. Формирование защитных действий у футболистов подросткового возраста // Физическая культура и спорт. – 2025. – №1. – С. 77–83.
4. Карчевский А.А. Особенности психологического состояния вратаря во время игры // Психология спорта. – 2025. – №2. – С. 33–39.
5. Привалов А.В. Психологическая подготовка футболистов: организация и методы // Современный спорт. – 2024. – №3. – С. 44–50.
6. Жұмабекова А. Футболшыларды техникалық даярлауда заманауи технологияларды қолдану // Қазақстан педагогикалық журналы. – 2023. – №1. – Б. 56–61.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17350410>
УДК 796.323.2

БАСКЕТБОЛДАҒЫ ДОПТЫ АЛЫП ЖҮРУДІҢ ТҮРЛЕРІ

ДАУЛЕТОВ РАШИД ФАРХАДОВИЧ

2 курс магистранты, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті
Орал, Қазақстан

Аннотация. Бұл мақалада баскетбол ойынында допты алып жүру техникасының түрлері қарастырылады. Допты алып жүру – шабуыл мен қорғанысты байланыстыратын негізгі әрекеттердің бірі ретінде ойыншының жеке шеберлігін және командалық үйлесімділігін арттыратын маңызды дағды болып табылады. Мақалада тік, төмен, жылдам және өзгермелі алып жүру түрлерінің биомеханикалық ерекшеліктері, қолдану жағдайлары және оларды үйрету әдістемесі сипатталған. Әрбір түрдің оқыту барысында кезеңмен, қарапайымнан күрделіге қағидасымен және ойынға жақын жағдайларда орындатылуының тиімділігі талданады. Сонымен қатар, оқушылардың жас ерекшеліктерін ескеру, қозғалыс үйлесімділігін дамыту және тактикалық ойлау қабілетін жетілдіру жолдары ұсынылған. Зерттеу нәтижелері баскетболдағы допты алып жүруді үйрету әдістемесінің оқушылардың техникалық және психомоторлық қабілеттерін дамытуға ықпал ететінін дәлелдейді.

Кілт сөздер. Баскетбол, техника, тактика, допты алып жүру, тік алып жүру, төмен алып жүру, жылдам алып жүру, өзгермелі алып жүру, оқыту әдістемесі, жас ерекшелік, қимыл-қозғалыс үйлесімі, ойын жағдайы.

Өзектілігі. Қазіргі таңда спорттық ойындарда, соның ішінде баскетболда, ойыншылардың техникалық шеберлігін дамыту – оқу-тәрбие процесінің басты міндеттерінің бірі болып табылады. Баскетболдағы допты алып жүру техникасы ойыншының алаңдағы әрекеттерін ұйымдастырудың, шабуылды бастаудың және қорғанысты бұзудың негізгі құралы саналады. Әсіресе жасөспірімдер мен бастауыш дайындық кезеңіндегі спортшыларға бұл дағдыны дұрыс үйрету олардың болашақ спорттық жетістігінің іргетасын қалайды.

Допты алып жүру түрлерін кезең-кезеңмен, жүйелі және ойын жағдайына бейімдей отырып меңгерту – оқушының қимыл-қозғалыс үйлесімін, кеңістікті бағдарлау қабілетін және тактикалық ойлауын дамытуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, баскетбол техникасының бұл элементін үйрету оқу процесін түрлендіреді, оқушылардың қызығушылығын арттырады және дене мәдениетінің жалпы деңгейін жоғарылатады.

Сондықтан да баскетболдағы допты алып жүрудің түрлерін ғылыми негізде талдап, оны оқыту әдістемесін жетілдіру – дене шынықтыру және спорт педагогикасы саласында өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Баскетбол ойынының техникасында допты алып жүру – шабуыл мен қорғанысты байланыстыратын негізгі әрекеттердің бірі. Бұл дағды ойыншыға допты өз бақылауында ұстауға, қарсыласын алдауға және ұтымды шабуыл жасауға мүмкіндік береді. Допты алып жүру түрлерінің әрқайсысы нақты ойын жағдайларына бейімделе отырып, оқыту барысында кезең-кезеңімен үйретілуі тиіс.

Баскетбол — жоғары деңгейде техника мен тактикалық ойлауды қажет ететін спорт түрі. Ойын барысында ойыншының алаңдағы жағдайға бейімделіп, шабуыл мен қорғаныс кезіндегі маневрлерді нақты әрі жылдам орындауы басым рөл атқарады. Осы тұрғыда допты алып жүру техникасы ойыншының жеке шеберлігі мен командалық әрекетті үйлестірудің негізгі құралы ретінде саналады.

Зерттеу нәтижелері. А. С. Алдашев [1] допты алып жүру әрекетін оқытуда ойыншының дене қалпы, көру аймағы, допты сезінуі және қозғалыс бағытының үйлесімділігі басты назарда болуы керектігін көрсетеді. Автор допты алып жүру түрлерінің әрқайсысының орындалу биомеханикасын нақты сипаттайды.

Тік алып жүру – ашық алаңда қарсыластың қарсылығы аз болған жағдайда қолданылады. Бұл түрінде доп белден жоғары биіктікте соғылып, ойыншы жоғары жылдамдықпен қозғалады. Н. С. Сейдахметова [2] тік допты алып жүрудің негізгі ерекшелігі – қозғалыс қарқыны мен шабуылды ұйымдастыру арасындағы байланысты қамтамасыз ету деп көрсетеді. Сонымен қатар, бұл допты алып жүру түрі жылдам шабуыл ұйымдастыру кезінде жиі қолданылады.

Төмен допты алып жүру – қорғаныс кезінде немесе қарсылас ойыншы жақын орналасқан жағдайда қолданылады. Доп еденге алақанға жақын деңгейде соғылып, ойыншы оны денесімен қорғауға тырысады. И. П. Нечаев [3] бұл допты алып жүру түрін үйретуде допты екі жағынан жүргізу, бағытын күрт өзгерту, және "қорғаулы" қалыпта қозғалу техникасын қолданудың маңызын айтады.

Жылдам допты алып жүру – қарсылас аймағында бос кеңістікті тиімді пайдалану үшін қолданылады. Бұл түрінде қозғалыс қарқыны жоғары, ал допты басқару тұрақты болады. Қ. Е. Жақыпов [4] жылдам допты алып жүру техникасын үйретуде негізгі назарды аяқ пен дене координациясына және кеңістікті бағдарлау қабілетіне аудару қажеттігін атап көрсетеді.

Өзгермелі допты алып жүру – бағытты, жылдамдықты және ырғақты күрт өзгерту арқылы қарсылас ойыншыны алдау үшін қолданылады. Ол тік және төмен допты алып жүру элементтерінің үйлесімінен тұрады. С. В. Капустин [5] ойын жағдайында өзгермелі допты алып жүруді қолдану – ойыншының тактикалық ойлауына және қарсыластың іс-әрекетіне бейімделу қабілетіне тікелей байланысты екенін көрсетеді. Бұл допты алып жүру – шешім қабылдауды талап ететін күрделі әрекет.

Бастапқы дайындық кезеңінде допты алып жүру түрлерін оқытуда қарапайымнан күрделіге қағидасы, жаттығу жағдайын ойынмен жақындастыру, жаттығу қарқынын біртіндеп арттыру, және жекелеген әрекеттерді біріктіріп орындау тәсілдері қолданылады.

Мысалы, С. Т. Нұрмұханов [6] 10–12 жастағы оқушылармен жұмыс істегенде, алдымен статикалық жаттығулар арқылы қозғалысты үйретіп, кейін қозғалыста орындауға көшудің тиімділігін атап өтеді.

Баскетболдағы допты алып жүру түрлері – ойын техникасының негізін құрайтын әрекеттердің бірі. Оларды тиімді меңгеру ойыншының кеңістікте еркін қозғалуына, қарсылас қорғанысын бұзып өтуіне және командалық комбинацияларды сапалы жүзеге асыруына жағдай жасайды. Оқыту барысында допты алып жүрудің түрлерін жүйелі және кезеңмен үйрету – оқу жетістігінің басты кепілі.

Бастапқы дайындық кезеңіндегі баскетбол жаттығуларының ішінде допты алып жүру – ойын техникасының іргетасын құрайтын әрекет. Бұл қимыл – шабуыл ұйымдастыру, қорғанысты бұзу және тактикалық маневр жасау үшін қажетті дағды. Жасөспірімдерге допты алып жүру түрлерін кезеңмен, ойын жағдайына жақын тәсілдермен меңгерту – оқыту әдістемесінің басты міндеті болып табылады.

Допты алып жүрудің негізгі төрт түрі: тік, төмен, жылдам, өзгермелі (комбинациялық) допты алып жүру болып табылады. Әрбір түрдің өзіндік қолданылу ерекшелігі, биомеханикалық құрылымы және үйрету әдістемесі бар.

Тік допты алып жүру ашық алаңда, қарсылас қысымының төмен деңгейінде қолданылады. Бұл техникада ойыншы допты бел мен кеуде арасындағы биіктікте серпілтіп, көз шолуын жоғалтпай алға қозғалады. Жас спортшылар үшін бұл – допты алып жүру бастапқы, үйренуге жеңіл түрі. Е. К. Сағындықов [7] тік допты алып жүру меңгеру – қозғалыстың еркіндігі мен тепе-теңдік сақтауға негізделген бастапқы дағды екенін көрсетеді.

Төмен допты алып жүру қарсылас ойыншы жақын орналасқанда немесе тығыз қорғанысты бұзып өту қажет болғанда қолданылады. Доп тізе деңгейінен төмен серпіледі, ал ойыншы денесімен допты жауып, бос қолмен қарсыласқа кедергі келтіреді. А. Ә. Ысқақова [8] төмен допты алып жүру техникасын үйретуде балаға тепе-теңдікті сақтау, допты сезіну және қозғалыс бағытында бақылау жасау дағдыларын қатар дамыту қажет екенін алға тартады.

Жылдам допты алып жүру кеңістікті тез игеруге және қарсы шабуылды ұйымдастыруға арналған. Бұл түрінде ойыншы допты тез серпілтеді, қозғалыс бағыты мен ырғағы тұрақты сақталады. М. В. Карташова [9] жылдам допты алып жүруді үйрету кезінде жаттығуды бағдарлы маршруттар, уақыт шектеуі және кеңістіктік бағдарлау арқылы күрделендіруді ұсынады.

Өзгермелі допты алып жүру – түрлі допты алып жүру түрлерін кезектестіре орындау арқылы қарсыласты алдау тәсілі. Ол ойын барысында күтпеген маневр жасау, бағытын және ырғақты өзгерту арқылы қорғанысты бұзу үшін қолданылады. Ә. С. Берікқожа [10] ойыншының өзгермелі допты алып жүруге бейімділігі оның тактикалық шешім қабылдауы мен қозғалыс реакциясының жоғары деңгейімен тікелей байланысты екенін атап көрсетеді.

Допты алып жүру түрлерін үйрету әдістемесі мынандай қағидаларға негізделуі тиіс:

Қарапайымнан күрделіге: алдымен тік допты алып жүруді, кейін күрделі түрлерін меңгерту;

Қозғалысты бақылау мен көрнекілік: жаттығу айна, бейнеталдау немесе мұғалім үлгісімен сүйемелденуі тиіс;

Сараланған тапсырмалар: оқушылардың деңгейіне қарай тапсырмаларды бейімдеу;

Сол және оң қолмен орындату: қозғалысты екіжақты дамыту;

Ойындық жағдаяттарды ескеру: допты алып жүруді оқшау емес, нақты ойынға жақын жағдайда орындату.

Н. И. Шаймерденов [11] өз еңбегінде допты алып жүрудің барлық түрлерін кешенді меңгеру оқушының кеңістіктік ойлауын, қозғалыс сенімділігін және тактикалық серпінділігін арттыратынын көрсетеді.

Баскетболдағы допты алып жүру түрлерін оқыту – оқушының ойын шеберлігінің негізін қалыптастыратын маңызды бағыт. Допты алып жүрудің әр түрі – белгілі бір ойын жағдайына бейімделген, сондықтан оларды бірізді, жүйелі, ойынмен ұштастырылған формада үйрету қажет. Жасөспірім оқушыларға арналған оқыту үдерісі қозғалысты сезінуді, кеңістікте бағдарлануды және ойын барысында шешім қабылдауды дамытуы тиіс. Авторлық әдістеме негізінде ұсынылған допты алып жүруді оқыту тәсілдері – оқушылардың техникалық және тактикалық шеберлігін тиімді қалыптастырудың ғылыми негізделген жолы болып табылады.

Допты алып жүру түрлерін меңгеруде оқушының психомоторлық реакциясы, қимыл-қозғалыс үйлесімі, көру және кеңістіктік бағдарлау қабілеті маңызды рөл атқарады. Жаттығу барысында осы дағдыларды дамытуға бағытталған әдістемелік тәсілдер жүйелі қолданылған жағдайда оқушылар допты алып жүру техникасын сенімді және нәтижелі меңгереді.

Оқушылардың жас ерекшелігін ескере отырып, жаттығу қарқыны мен құрылымын кезең-кезеңімен күрделендіру маңызды. Бұл жөнінде В. Н. Сырымбетова [12] зерттеуінде көрсетілгендей, жасөспірімдермен жүргізілген сабақтарда жарыс және ойын элементтері қосылған жағдайда допты алып жүру әрекеттерін меңгеру жылдам әрі тұрақты болатыны дәлелденген.

Тік алып жүру — баскетболдағы ең негізгі және жиі қолданылатын техникалық тәсіл. Бұл әдіс көбіне ашық алаңда немесе қарсыласы алыста орналасқан жағдайда қолданылады. Ойыншы денесін тік ұстап, басын жоғары көтеріп, допты бір қолымен жерге соғып алып жүреді. Мұндай алып жүру кезінде көзбен алаңдағы әріптестердің, қарсыластардың орналасуын бақылауға мүмкіндік туады.

Тік алып жүрудің басты ерекшелігі — шабуылды ұйымдастыру кезінде ойыншыға тактикалық шешім қабылдауға уақыт беруі. Оқу-жаттығу үдерісінде бұл әдісті меңгеру үшін келесі тапсырмалар ұсынылады:

орнында тұрып бір қолмен допты соғу жаттығулары;

қозғалыс кезінде әртүрлі жылдамдықпен допты алып жүру;

алаң бойымен бағыт өзгерте отырып жүргізу.

Допты алып жүру техникасын оқыту барысында әрбір допты алып жүру түрінің ойындық қолдану аясы, биомеханикалық ерекшеліктері, және жаттықтыру әдістемесі нақты ескерілуі

тиіс. Жаттығу тапсырмаларының мазмұны мен құрылымы оқушылардың жасына, дайындығына және психофизиологиялық сипаттамаларына қарай бейімделіп берілуі қажет. Бұл туралы Н. А. Базарбаева [13] допты алып жүруді оқытуда ең басты әдістемелік талап – оқушының кеңістікте бағдарлануын, қозғалысты бақылауын және допқа иелік ету дағдысын біртұтас дамыту деп көрсетеді.

Барлық допты алып жүру түрін меңгерту үдерісі келесі дидактикалық қағидаларға сүйенуі қажет:

Қайталау мен вариативтілік: бір техника әртүрлі ойын жағдаятында қолданылып көріледі.

Жаттығу қарқыны мен шапшаңдықтың кезеңдік артуы: алдымен баяу, кейін шапшаң орындалады.

Сол және оң қолмен тең меңгеру: бұл ойынның функционалдық икемділігін арттырады.

Тактикалық жағдаятпен байланыстыру: допты алып жүру тек техника емес, шешім қабылдаудың да құралы.

Жылдам алып жүру — қарсы шабуыл жасау барысында немесе алаң бойымен жылдам алға ұмтылған кезде қолданылатын әдіс. Бұл техникада ойыншы допты төмен соғып, оны толық бақылауда ұстауға тырыса отырып, жоғары жылдамдықта қозғалады. Допты алып жүру кезінде көбіне допты жерге соғу биіктігі азаяды және соғу аралығы ұзарады.

Жылдам алып жүрудің негізгі ерекшеліктері:

- қозғалыстың серпінділігі мен реттілігі;
- денені алға еңкейтіп, тепе-теңдікті сақтау;
- алаңдағы жағдайды жедел бағалау және шешім қабылдау.

Мұндай тәсілді үйрету үшін «белгіленген аралықтан өту», «тосқауылдан айналып өту», «уақытқа сай орындалатын жаттығулар» секілді тапсырмалар пайдаланылады.

Өзгермелі алып жүру — ойын барысында бағытын, жылдамдығын және алып жүру биіктігін өзгерту арқылы қарсыласты алдау үшін қолданылатын күрделі техника. Бұл әдіс шабуылшының қарсы ойыншыдан өтуіне, кеңістік құруына және тосын әрекет жасауына ықпал етеді.

Өзгермелі алып жүруге келесі элементтер кіреді:

- жылдамдықты кенеттен өзгерту (жылдамнан баяуға, керісінше);
- бағытын ауыстыру (оңнан солға, алдымен оң қолмен, кейін сол қолмен);
- иықпен, денемен алдау әрекеттері.

Допты алып жүрудің түрлерін оқыту – баскетбол техникасының негізін құрайтын маңызды кезең. Әрбір допты алып жүру түрі нақты әдістемелік тәсілдер арқылы ойыншыға үйретіліп, ол оқу процесінде ғана емес, нақты ойын барысында да сенімді қолданылуы тиіс. Жас ерекшеліктер мен дайындық деңгейін ескере отырып, жүйелі түрде үйретілген допты алып жүру – тиімді ойын әрекетінің кепілі.

Жаттығу процесінде бұл техниканы жетілдіру үшін келесі жаттығулар ұсынылады:

- белгіленген нүктелер арасында бағытын өзгерте отырып доп алып жүру;
- қарсылас рөлін атқаратын ойыншымен бір-бірін айналып өту;
- ойын жағдайында өзгермелі алып жүруді тактикалық мақсатпен қолдану.

Баскетболда допты алып жүру техникасының әртүрлілігі ойыншының алаңдағы әрекеттерін оңтайлы етуге мүмкіндік береді. Тік, төмен, жылдам және өзгермелі алып жүру әдістері өзара тығыз байланысты және бірін-бірі толықтырады. Әрбір түрінің өзінің әдістемелік ерекшеліктері бар, оларды жүйелі және мақсатты түрде үйрету – жас баскетболшылардың техникалық шеберлігін қалыптастырудың негізі болып табылады.

Осы техникаларды тиімді меңгерген ойыншылар доппен еркін жұмыс істей алады, қарсыласын оңай алдап өте алады және командалық тактиканы жоғары деңгейде орындайды. Жаттығу үдерісінде бұл әдістерді бірізділікпен, ойын жағдайына бейімдей отырып қолдану ұсынылады.

Бастапқы дайындық кезеңіндегі оқыту процесінің тиімділігі – жас спортшыларға доппен жұмыс істеудің негізгі элементтерін еркін меңгертуге тікелей байланысты. Допты алып жүрудің әртүрлі түрлерін үйрету арқылы балада сенімділік, алаңды бағдарлау қабілеті және қимыл координациясы дамиды.

Жүйелі оқыту, қайталанатын жаттығулар, ойын әдісі және жеке тәсілдер – мұғалім мен жаттықтырушының басты құралдары. Бұл әдістемелердің дұрыс қолданылуы болашақ баскетболшылардың техникалық шеберлігін қалыптастырудың кепілі болмақ.

Баскетболдағы допты алып жүру – ойын техникасының іргелі элементтерінің бірі болып табылады. Оның негізгі түрлері – тік, төмен, жылдам және өзгермелі алып жүру – әртүрлі ойын жағдайларында тиімді қолданылып, ойыншының тактикалық ойлауын, кеңістікте бағдарлауын және қозғалыс үйлесімділігін жетілдіреді.

Жаттығу барысында бұл дағдыларды қарапайымнан күрделіге қағидасымен, ойынға жақын жағдайларда және екі қолмен бірдей меңгерту – оқушылардың техникалық шеберлігін арттырудың тиімді жолы болып саналады. Сонымен қатар, жас ерекшеліктерін ескере отырып, қайталама жаттығулар мен ойын әдістерін қолдану оқыту процесінің нәтижелілігін арттырады.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, баскетболдағы допты алып жүрудің түрлерін жүйелі түрде оқыту оқушылардың психомоторлық қабілеттерін, қозғалыс сенімділігін және командалық әрекеттерді үйлестіру деңгейін жоғарылатады. Демек, бұл әдістемелік бағыт жас баскетболшылардың техникалық және тактикалық шеберлігін қалыптастыруда шешуші рөл атқарады.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Алдашев А. С. Баскетболдағы дриблинг техникасының биомеханикалық негіздері // Спорт ғылымы және тәжірибе. – 2021. – №3. – Б. 28–32.
2. Сейдахметова Н. С. Жылдам шабуылдағы тік дриблингті меңгеру әдістемесі // Білім және дене тәрбиесі. – 2022. – №2. – Б. 35–39.
3. Нечаев И. П. Особенности обучения низкому ведению мяча в условиях плотной защиты // Теория и практика физической культуры. – 2020. – №5. – С. 49–53.
4. Жақыпов Қ. Е. Жылдам дриблинг техникасын меңгерту жолдары // Спорт педагогикасы. – 2023. – №1. – Б. 18–22.
5. Капустин С. В. Комбинированные виды ведения мяча в игровых ситуациях // Молодой ученый. – 2021. – №11. – С. 74–78.
6. Нұрмұханов С. Т. Бастапқы кезеңде дриблингті үйретудің кезеңдік құрылымы // Жас спортшы. – 2020. – №4. – Б. 22–26.
7. Сағындықов Е. К. Баскетбол жаттығуларында қозғалыс сезімін дамыту әдістері // Спорт ғылымы және әдістеме. – 2021. – №3. – Б. 30–35.
8. Ысқақова А. Ә. Тығыз қорғаныста төмен дриблингті меңгерту әдістері // Спорт және дене шынықтыру. – 2023. – №1. – Б. 18–22.
9. Карташова М. В. Особенности формирования скоростного ведения мяча у школьников // Физическое воспитание в школе. – 2023. – №1. – С. 55–59.
10. Берікқожа Ә. С. Тактикалық шешімдермен үйлестірілген дриблинг жаттығулары // Жас спортшы. – 2021. – №2. – Б. 25–29.
11. Шаймерденов Н. И. Жаттығу құрылымын өзгерту арқылы дриблинг техникасын меңгерту // Дене мәдениеті және спорт теориясы. – 2023. – №2. – Б. 24–29.
12. Сырымбетова В. Н. Жарыс элементтері арқылы допты алып жүру дағдысын дамыту // Спорттық педагогика және психология. – 2019. – №5. – Б. 41–45.
13. Базарбаева Н. А. Оқушылардың қозғалыс үйлесімділігін дамытудағы дриблинг жаттығулары // Қазіргі спорт педагогикасы. – 2021. – №2. – Б. 14–18.

СОДЕРЖАНИЕ CONTENT

ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ ART HISTORY

СЕВРУК ЕЛЕНА ВАЛЕРЬЕВНА [КАЗАХСТАН] РАБОТА НАД СОЛЬНЫМИ МУЗЫКАЛЬНЫМИ ПРОИЗВЕДЕНИЯМИ В КУРСЕ ОБЩЕГО ФОРТЕПИАНО.....3

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ NATURAL SCIENCE

ҚАЛИЕВ ОЛЖАС САБИТҰЛЫ, ШАРИПХАНОВА АНАРГУЛЬ САЙЛАУБЕКОВНА [ӨСКЕМЕН, ҚАЗАҚСТАН] «БИОЛОГИЯ САБАҒЫНДА ӘЛЕУМЕТТІК ОСАЛ ТОПТАҒЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ БІЛІМІН АРТТЫРУҒА АРНАЛҒАН ТИІМДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІ».....12

АРХИТЕКТУРА И СТРОИТЕЛЬСТВО ARCHITECTURE and CONSTRUCTION

БОНДАРЕВА АЙЛИН БЕРИКОВНА, НОГАЙБЕКОВА МАНАТ ТУЗЕЛБЕКОВНА [ТАРАЗ, КАЗАХСТАН] ПРОБЛЕМЫ НЕХВАТКИ ПАРКОВОЧНЫХ МЕСТ В ГОРОДЕ ТАРАЗ.....17

ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ PHILOSOPHICAL SCIENCES

СУЛАЙМОНОВ БАҒМАНЁР САЙДИҲСОНОВИЧ [ДУШАНБЕ, ТҶИКИСТОН] КОНСЕПСИЯИ ҚОМЕАИ ОРМОНИИ ҲУВИЯТСОЗ ДАР ТАЪЛИМОТИ ФАЛСАҒИ-ИҚТИМОИИ АБУНАСРИ ФОРОБӢ.....20

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ PSYCHOLOGICAL SCIENCES

САДЫКОВА НУРГУЛ АСТАНОВНА [МАНАС, КЫРГЫЗСТАН] МЕКТЕП ЖАШЫНДАҒЫ ОКУУЧУЛАРДЫН АРАСЫНДАҒЫ «ТОБОКЕЛ ТОБУНДАҒЫ» БАЛДАР МЕНЕН ИШ АЛЫП БАРУУДА ПСИХОЛОГИЯЛЫК, КОНСУЛЬТАЦИЯЛЫК БОРБОР ТҮЗҮҮ.....27

МҰХТАР МЕРЕКЕ МАҚСАТҚЫЗЫ, БАЙЖУМАНОВА Б.Ш. [АСТАНА, ҚАЗАҚСТАН] ДАҒДАРЫСТЫҚ ЖАҒДАЙЛАРДАҒЫ ЕРЛЕР МЕН ӘЙЕЛДЕРДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНЕ СИПАТТАМА.....34

СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ НАУКИ AGRICULTURAL SCIENCES

ТҰРҒАНБАЙ МАДИ, СҮЛЕЙМЕН ҚАСЫМБЕК, ТҮРЕБЕКОВ АЛТАИР, БЕРИСТЕНОВ АЙДАРБЕК ТАЙНИГАЗЫНОВИЧ [АСТАНА, ҚАЗАҚСТАН] ЖЕР РЕСУРСТАРЫН ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУ ҮШІН БОЛЖАУДЫҢ РӨЛІ.....39

ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ **TECHNICAL SCIENCES**

ҚАЖАХМЕТ ҚУАНДЫҚ МАРСБЕКҰЛЫ [ТАЛДЫҚОРҒАН, ҚАЗАҚСТАН] ЖЕЛІЛІК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ҚАУІПСІЗДІГІ ЖӘНЕ ОНЫ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ЖОЛДАРЫ.....	44
SERIKBAY A.B, ABDULLAYEV S.S [ALMATY, KAZAKHSTAN] IMPROVING THE TRAFFIC CONTROL SYSTEM OF A HYBRID CAR.....	47
КУЖУХАНОВА ЖАДРА АСАУТАЕВНА, Б.Б.ОРАЗБАЕВ [АСТАНА, ҚАЗАҚСТАН] МҰНАЙДЫ БАСТАПҚЫ ӨҢДЕУ ҚОНДЫРҒЫЛАРЫНЫҢ ТИІМДІЛІГІН МОДЕЛЬДІК ЗЕРТТЕУ.....	53
H.N. SHIRALIYEVA, A.S. DASHDAMIROVA [AZERBAIJAN] DETERMINATION OF RADIONUCLIDES AND INORGANIC COMPOUNDS IN SOIL SAMPLES	59
Л.Н. КИЕКБАЕВА, А.Т. АЙДАРХАН, Р.Б. АЮПОВА, А.Т. МАМУРОВА, А.С. МУХАМЕТЖАН [АЛМАТЫ, ҚАЗАҚСТАН] КӘДІМГІ ҚОЙ ФЕРУЛАСЫ (FERULA OVINA (BOISS.) ШИКІЗАТЫНЫҢ ФАРМАКО-ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ПАРАМЕТРЛЕРІН ЗЕРТТЕУ.....	64

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ **PHYLOLOGICAL SCIENCES**

РАХМАТУЛИНА ДАРИҒА ҚАЛИҚЫЗЫ, ЖАНГАЛИЕВА ДИНА АГИБАЕВНА, САРМАНОВА УЛПАН ДӘУЛЕТҚЫЗЫ METHODOLOGY OF TEACHING CONVERSATIONAL ENGLISH: TECHNIQUES AND STRATEGIES.....	72
БЕРДЫБАЕВ А. К. [ҚЫЗЫЛ-КЫЯ, БАТКЕН] ТУЯК ЫРЧЫНЫН “ТАШБЕК ДАТКА” АТТУУ ЧЫГАРМАСЫ – ЖАШ МУУНДУ ПАТРИОТТУК ТАРБИЯЛООНУН МААНИЛҮҮ КАРАЖАТЫ КАТАРЫ.....	76
БЕРІК ШҰҒЫЛА ҚАНАТҚЫЗЫ, САҚТАПБЕРГЕН АСЫЛЖАН ЕРБОЛАТҚЫЗЫ, КАРИМОВА ГУЛИМ САЙЛАУБЕКОВНА [АСТАНА, ҚАЗАҚСТАН] TOWARDS A UNIFIED COGNITIVE-COMMUNICATIVE FRAMEWORK FOR IMPROVING COMPREHENSION IN TEACHING FOREIGN LANGUAGE.....	80
ШАРИФОВА УМЕДА РАХИМДЖОНОВНА [ХУДЖАНД, ТАДЖИКИСТАН] ИСТОРИЧЕСКОЕ ВОСПРИЯТИЕ И НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ В ТАДЖИКСКОЙ СОВРЕМЕННОЙ ПРОЗЕ.....	83

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ **ECONOMIC SCIENCES**

УМИРЗАКОВ САМАЖАН ЫНТЫКБАЕВИЧ, ТЛЕУБАЕВ КУМАРБЕК САРКЫТОВИЧ [АЛМАТЫ, КАЗАХСТАН] ДИНАМИКА ИНТЕГРАЦИИ МОЛОДЕЖИ В ЭКОНОМИКУ: АНАЛИЗ РЫНКА ТРУДА В КАЗАХСТАНЕ ЗА 2022–2025 ГОДЫ.....	89
---	----

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ **HISTORICAL SCIENCES**

ВОХИДОВА САНАВБАРБОНУ [ДУШАНБЕ, ТАДЖИКИСТАН] ПРИЗНАНИЕ ГАЗЕЛИ ХАФИЗА В ИСТОРИОГРАФИИ СТРАН ЕВРОПЫ.....	99
---	----

ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ НАУКИ **GEOGRAPHICAL SCIENCES**

Н.С. САМБАЕВ [АРАЛЬСК, КАЗАХСТАН] СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ЗАЛИВОВ БОЛЬШОГО АРАЛА.....106

ПОЛИТОЛОГИЯ **POLITICAL SCIENCES**

СЕЙТҚАДЫР ОЛЖАС БОЛАТҰЛЫ [АЛМАТЫ, ҚАЗАҚСТАН] ҚОҒАМДЫҚ КЕЛІСІМ ЖӘНЕ САЯСИ ТҰРАҚТЫЛЫҚ – КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТЫҢ МАЗМҰНЫ ЖӘНЕ ОНЫ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ҚҰРАЛДАРЫ.....113

АЛИМОВ БОТУРЖОН ХАМИДОВИЧ, БОБОХОДЖАЕВА МАНИЖА [КАЗАНЬ, МОСКВА] РАЗВИТИЕ МНОГОПЛАНОВОГО СОТРУДНИЧЕСТВА ТАДЖИКИСТАНА И РОССИИ.....119

МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ **MEDICAL SCIENCES**

Ж.Н. ЖАҚСЫХАНОВА, Н.А. РАХЫМБАЕВ, Г.А. ДЮСЕМБИНОВА, С.Е. МОМБЕКОВ, Р.А. КОЗЫКЕЕВА, Б.Б. АЗИМХАНОВА [АЛМАТЫ, ҚАЗАҚСТАН] АТОПИЯЛЫҚ ДЕРМАТИТТЕ ҚОЛДАНЫЛАТЫН ЖЕРГІЛІКТІ ҚОЛДАНУҒА АРНАЛҒАН ДЕРМАТОЛОГИЯЛЫҚ ПРЕПАРАТТАРДЫҢ НАРЫҒЫН ЗЕРТТЕУ.....124

БЕЙСЕБЕКОВ М.Н. САФАРОВ Т.С. СУЛТАНОВА Э.И. МЕЙРАМГАЛИЕВ С.У. ЖАЙШИЕВА Ш.А. ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ В СТОМАТОЛОГИИ: СОВРЕМЕННЫЕ ДОСТИЖЕНИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ ПРИМЕНЕНИЯ.....134

МАЗУРКЕВИЧ СТАНИСЛАВ АЛЕКСАНДРОВИЧ, А. БОВА [МИНСК, БЕЛАРУСЬ] ОСОБЕННОСТИ ПОРАЖЕНИЯ ЛЕГКИХ С ОСТРЫМ РЕСПИРАТОРНЫМ ДИСТРЕСС-СИНДРОМОМ У ПАЦИЕНТОВ С КОРОНАВИРУСНОЙ ИНФЕКЦИЕЙ.....140

ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И СПОРТ **PHYSICAL EDUCATION AND SPORT**

ҚҰСПАН НАУРЫЗҒАЛИ БАТЫРҒАЛИҰЛЫ [ОРАЛ, ҚАЗАҚСТАН] ФУТБОЛ ҮЙІРМЕЛЕРІНІҢ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ОРНЫ МЕН МАҢЫЗЫ.....143

АЙТМУКАШЕВ ЖУМАБЕК ҚАЙРАТҰЛЫ [ОРАЛ, ҚАЗАҚСТАН] ФУТБОЛДА ҚАҚПАШЫЛАРДЫ ТЕХНИКАЛЫҚ-ТАКТИКАЛЫҚ ДАЯРЛАУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....147

ДАУЛЕТОВ РАШИД ФАРХАДОВИЧ [ОРАЛ, ҚАЗАҚСТАН] БАСКЕТБОЛДАҒЫ ДОПТЫ АЛЫП ЖҮРУДІҢ ТҮРЛЕРІ.....151

ENDLESS LIGHT IN SCIENCE

Контакт

irc-els@mail.ru

Наш сайт

irc-els.com